

ROKIB'AL TZIJ.

Jaa wa' jun ti wuuj ri' qas rajawaxiik chi ke konojeel ja nesamaj chi riij ja tzijob'al tz'utujil chi paam jar ajtiijaal, k'in chaqajaa' rajawaxiik chi ke konojeel ja winaqii' ja nel keek'u'x chi rijtaqixiik ja tz'utujil.

Ja chi paam awa' wuuj ri' nilitaji ja ki'laj taq pajch'un tzij pa qatzijob'al tz'utujil, cha utz k'a jar ala'ii' k'in ixtanii' qas ta utz rojtaqixiik nkeeb'an ja tz'utujil. Cahaqajaa' nekowin ta nkisiik'iij ja tzijob'al cha utz k'a ma ti kimestaj kaan ja nimaq taq naa'ooj ja kiya'oon kaan jar ati't mama'.

Ja chi paam awa' wuuj ri' nilitaji ja pajch'un tzij ja nuuk'am rii' ruk'iin ja b'ajnikiil tz'utujil, k'in chaqajaa' nuuk'am rii' ruk'iin ja k'asleemaal tz'utujil, xa k'a rumaal ari' qas rajawaxiik rojtaqixiik ja pajch'un tzij chi paam jar ajtiijaal.

Ala'ii' k'in ixtanii' utz pa qe k'a rusik'ixiik awa' julee' pajch'un tzij qab'ana' ja k'o chi paam awa' wuuj ri'. Pejtinaq k'a q'iij saq ja tzijob'al tz'utujil, xa k'a rumaal ari' qas rajawaxiik ja rojtaqixiik chi paam ja qak'asleemaal.

B'IIX CANTO

• **JAB'EL LAJ IXTAN**

Keela' pa nujuuyuu'
k'o jun jab'el laj ixtan
qas maxko' nwaajo'
qas nuuk'as nuuk'u'x //

Toq ninruutz'at ajninaq nb'e
rumaal k'aari'
nb'ij k'a chi awe

// Jab'el laj ixtan
qas natwaajo' //

: **JA PATZ RIJ TZ'I' (PELUCHÍN – CHILINDRINA)**

//K'o jun ti nuutz'ii' ja ruub'ii' aa patz, patz, patz.

Ja toq k'a nmes ti rij
Qas maxko' nki'kooti //
Aa patz, patz, patz aa patz, patz, patz,
jab'el ja ti nuutz'ii' //

Aa patz, patz, patz aa Patz, patz, patz,
at k'as pa ti nuuk'u'x //

: **JA Q'ANACH'IIW/Q'ANAWIRI'X (POLLITO AMARILLO)**

Jab'el laj q'anach'iiw/q'anawiri'x
Xel to pa saqmooloo'
qas nsaluj ri' chi ruuwach woochooch.

Qas ti utz nb'ixaj ruub'iix.

Ch'iw/wiri'x, ch'iw/wiri'x, ch'iw/wiri'x, ch'iw/wiri'x Ch'iw/wiri'x, ch'iw/wiri'x,
ch'iw/wiri'x, ch'iw/wiri'x//

: **TAQ YUQUYAQ K'U'XATZ'IJB' (LAS VOCALES LARGAS)**

Xinb'e pan ajtiijaal
Xinruuk'am to nuutee'
qas xinxib'ej ti wi'
ma wojtaqiin ta "aa"

Ja tijooneel xb'ij chi we

ja "aa", ja "ee", ja "ii", ja "oo", ja "uu"
 ejqaal, ejqaal, ejqaal xintz'ijb'aj ja nuub'ii'
 ejqal, ejqal, ejqaal xintz'ijb'aj ja nuub'ii'//

| JA TAQ CH'IIW/WIRI'XAA'

Ja taq ch'iiw/wiri'xaa' nkib'ijj
 ch'iiw/wiri'x', ch'iiw/wiri'x', ch'iiw/wiri'x',
 Toq nq'aq'an keepaam
 Toq nkeena' ja teew.

Ja t'uq nukaanooj
 jar ixim k'in nuuya' kiriikiil
 k'in qas neruumaq'.

Chi ruuxee' ruuxiik',
 Xa juun ee k'o wi',
 ewarinaq taq ch'iiw/wiri'xaa',
 nek'astaj to chuwaag.

·| JUN TIX (UN ELEFEANTE SE COLUMPIABA)

Jun tix ntz'anak'ooy
 pa ruuwi' jun kemem am
 xketz'at chi ma ta titzajqi
 xb'e chi rukanoxiik ja jun tix.

Ka'i' tix ntajin netz'anak'ooy
 pa ruuwi' ja jun kemem am
 xkeetz'at chi ma titzajq to
 xikisik'ij to chik jun tix.

Oxi' tix netaajiini netz'anak'ooy
 pa ruuwi' ja jun kemem am
 xkeetz'at chi ma ta keetzaq to
 xikikanoj to chik jun tix.

·| JA NUTZIJOB'AL

Loq' laj nutzijob'al
 maxko' natwajo'
 rumaal chi ninkowiini
 nintziijooni pa tz'utujil tzijob'al.

Kuk'iin jar ewati't, numama'

rumaal chi ninkowini kintz'ijb'aj
jalajoj taq b'achinaq
rumaal chi nsiik'ij ja ruuwach wuuj.

Rumaal chi ninkowiini nwak'axaaj
ronojeel ja taq piixaab'
Ja nkechol chi we ja nuutee' nutata'
Loq' laj nutzijob'al tz'utujil qas at jab'el.

‡ JA TI MIX

Ti mix, ti mix
nub'ij jar aatee'
chi jar ariikiil
k'o chik pa ruuwi' wa'ib'al

Tab'ij chi re nuutee'
chi ma kinwa'i
ninb'e na pa nimaq'ij
pa xajooj ninb'eewi'.

‡ JA T'U'Y

Ja nuutee'
k'o jun ti ruut'u'y
qas ti jab'el nuutz'at
rumaal chi nuk'ol ronojeel riikiil.
Ja ti t'u'y qas nk'ajt pa q'aaq'
qas xaaq ti riij
rumaal ja toq ma ti ch'a'j riij
qas nooq'i ja ti t'u'y

‖ JA CH'IIW/WIRI'X Q'AN RIJ

Ja ch'iiw/wiri'x q'an riij
kamiik xeel pa saqmooloo'
nuutij ajnim chi ruuwach ja jaay
ntajiini nunuk' ja ruub'iix
ch'iw/wiri'x, ch'iw/wiri'x, ch'iw/wiri'x, ch'iw/wiri'x.
ch'iw/wiri'x, ch'iw/wiri'x, ch'iw/wiri'x, ch'iw/wiri'x.

•‖ NUTINAAMIIT

Keela' pa nutinaamiit
k'o jab'el taq ixtanii'

rumaal ari' ma tinmestaj
rub'ixaxiik jab'el laj nutinaamiit

Nutinaamiit, nutinaamiit, nutinaamiit
qas at looq' qumaal
rumaal chi ee k'o jab'el laj
taq ixtanii' awuk'iin.

∴ K'OLAAJ

K'o jun ti nuk'oolaaj,
jab'el tz'aaneem ruk'iin,
ja toq nk'aq eel awuk'iin
ajninaq nmeloj to.

Jani' la nki'kooti,
toq ninejtz'an ruk'iin.

Jani' la nki'kooti,
toq ninejtz'an ruk'iin.

∴ TI CH'UUMIIL

Ti ch'uumiil b'ar at k'o wi'
tab'ij chi we wi ninaatz'at,
ti ch'uumiil ja wi xkatb'e,
ma kinamestaj ta k'a.

∴ TAQ CHIKOPII'

Keemol kii' taq chikop,
wanan, uutiw la'low
kachib'iil jun ti quluq
xkeetz'at jun ti litz litz

litz litz qojejtz'aani
ne'e ja ti quluq
qachib'iil ja ti wanan
la'low kin ti uutiw.

||| AJ

Qas rax ja taq awan
rutikoon nutata'
nimaq, nimaq ja aj

nimaq ja taq awan

Rumaal k'aari'
 ta wojtaqijij chi utz
 rusik'ixiik ja a
 rutz'ijb'axiik chaqajaa'
 ja tz'ijb' a a a a
 //Nimaq awan a a a a
 Nimaq ja aj a a a a//

•||| JUN TI SANIK

K'o ju ti sanik
 Xuutz'at jun soochoj
 ja nuub'an s s
 chi rukojol q'aayiis.

Xuutzat jun nim siis
 nuutij jun ti si'k
 muun laj siis, siis, siis
 xa at muun.

:||| JA TUT

Ja nutata' iwiir xuutik jun tut, tut, tut
 Xuutik to chi ruuwach roochooch
 wati't ti't, ti't
 Xuutik jun tut ,tut, tut//
 rixiin wati't ti't ,ti't//

Jun ti tut iwiir xaatik atat tat tat
 Xaatik kaan chi ruuwach roochooch
 aatee' tee' tee'
 Xaatik jun tut tut tut//
 rixin aatee' tee' tee'//

Qojtaqijij rusik'ixiik aa Toor, Toor, Toor
 Qojtaqijij rutzijb'axiik chaqajaa' Toor, Toor
 rusik'iixiik Toor, Toor//
 rutzijb'axiik Toor, Toor//

:||| JA TZ'IJB' CH'

Q'an ti riij ja ch'iw
 q'aq ti riij ja ch'ok

K'iix riij ch'alaakaan
qas ti utz ja ch'uu'.

Simisoj ja ch'imaay
ch'am ja lamuunax
x'iix k'in ch'am ja ch'oob'
utz rutijiik ja muuch'

||| JA TI PAAS

Ja ti naan k'ooli jun ti ruupaas: qas ti utz//
Qas ti utz, ti ruupaas, qas ti utz, ti ruupaas ja ti naan//

qojtaqiiij ja ti b'iix ak'aalaa': aa aa//
k'o ti aa, k'o ti aa, k'o ti aa, ja ruk'aan ja ti paas//

• 0 LITZ LITZ

Tzalatzik ruutzoop litz litz
Jun tzimaay xuutzop kaan riij
K'a jaa' k'a ri' xuutzop jun lootz
ja ti lootz mayamo'qaaj ruuwach
litz litz litz tzalatzik aatzoop//
rumaal tzimaay itzeel xeeli.//

• • Q'OJOOM

Ja pa taq nimaq'iij
nooq'i ja ti q'ojoom
q'axinaq nkeeb'an
jar ajq'ojoomaa'.

Qas utz ruxajajb'
ja ti ixtan q'apooj,
ja toq nxajowi chi ruuwach ja ti q'ojoom//

• : TAQ KO'L K'U'XATZIJB'

Qas chajniim ninb'e pan ajtiijaal,
pa b'iix ninb'e ronojel q'iij
Ja toq inyawa' a' qas ch'i'l nina' qaaj
rumaal ma tinwaaj ntz'iila' jun q'iij.

Wojtaq chik a, wojtaq chik e,
wojtaq chik i k'in wojtaq chik ja o,
xa ruuyoon u jutz'it na nrajo'

xa xar waa ri' nwojtaqii na chuwaaq

• ÿ **JA TI MIX**

Mix, mix, ja ti nuumiix.
Neeruchap ch'ooy pa taq lajtz'

Jar inin nwaajo' ninok ti mix
chi utz k'a ninok pa rokib'al jaay
k'in newalaq'aj to ja ti ixtan qas ti mutzuumun

Mix, mix ja ti nuumiix
neeruchap ch'ooy pa taq lajtz'
mix mix ja ti nuumiix
neeruchap ch'ooy pa lajtz'
K'in jun ti rutzirib'al q'aq.
K'in jun ti rutzirib'al saq.
K'in jun ti rutzirib'al q'aq.
K'in jun ti rutzirib'al saq.

Q'APAB'AL TZIJ TRABALENGUAS

• Jar aa Liix k'o ruuk'ix chuwach ja mix.

: Jar ib'ooy xb'e pa b'eey xb'erila' to jun b'aay.

: Ja sootz' xpotz'ix ruuwach rumaal jun tz'aratz'ik tz'alam.

: Ja ch'am laj ch'oob' xwajch' kaan rumaal jun ch'ikich'ik laj ch'ijch'.

| Ja sanik xuutij saqaleej k'in xok pa su't ja toq xtz'ajt rumaal ja saq laj ixoq xk'aqix eel.

•| Jar ixtan Mari'y, xb'erila' to jun xojt qas xaaq riij.

:| Ja q'ojq' qas q'an riij pa saq'iij, k'in qas ki' toq naqumumuuj.

:| Jaa wa'al qas rayeewaal rumaal chi nimaq reey ma tikowiini nuutij ruuwaay.

:| Ja k'aq qas nuuk'aq rii' chi paam ja k'aak'a k'aam.

|| Ja ixtan Ro's qas rax ruupo't rumaal chi rax risimal ruuwi'.

•|| Q'anaq'oor nuutij ja q'uuq' pa q'a'm.

:|| T'eb'et'ik t'oot' k'o pa t'u'y.

:|| Ch'uuch'uj k'in ch'anach'ik ruuch'uuch' jar ixoq.

:|| Ja saamaaj xsamajixi kumal ajsamajeelaa'.

||| Ja mooy xuuchoy jun ch'ooy pa chooy.

•||| Tz'uum laj tz'iin xtz'ub'tz'a' jar aa Sootz'.

:||| Xch'anach'o' pa ch'ab'aq ja ch'anach'ik ch'uuch'.

:||| At'ix xuub'an jar ajk'ix laj aa Ti'x toq xti' rumal jun mi'x. Xuub'an at'ix toq xti' rumal jun mi'x jar ajk'ix laj aa Ti'x.

:||| Chi ruuxee' jun tut k'o wi' ja kut ruujeey imul, Ja kut ruujeey imul chi ruuxee' jun tut k'o wi'.

- ① Kemem nuukem ja am nuukem kemem ja am ja am kemem nuukem.
- • Awan nuutij jaa wa'nan jaa wa'nan k'o chi rijj awan pan awan k'o wi' jaa wa'nan.
- : Ja jun xijk iwiir xuutzop jun is rijj siis iwiir xuutzop jun is rijj siis ja jun xijk.
- : Lajuuj ja tuuj, lajuuj ja wuuj wuuj ja lajuuj, tuuj ja lajuuj.
- : Leej nuutij eel ja tijoxeel laj aa Weel, aa Weel ja tijoxeel nuutij eel leej.
- | Qas jiik rijj ja jun jaaj ajij qas jiik rijj ja jun jaaj aaj ja jun jaaj ajij qas jiik rijj ja jun jaaj aaj qas jiik rijj.
- | Ja ch'are'y laj ak'aal, qas ch'arach'ik chik ruuqul rumal chi xuch'arij pa ruuwi'.
- :| Ja ch'ooy xuutij jun ch'ijch'oj k'in ch'amch'oj laj ch'oob'.
- :| Ja ch'ajch'oj laj alaa' loch'oj pich'o'l nuub'an.
- :| Ja mooy xuub'an jun pooy chi' chooy. jun pooy chi' chooy xuub'an ja mooy. chi' chooy k'o wi' ja jun pooy.
- || Ja keem xya' chi ruuwach teem rumal mees xuub'an ja meem.
 - ·|| Pa tz'aratz'ik laj tz'ub'ulib'al tz'alam xtz'arix wi' ja tz'aar.
 - :|| Xok jun k'iix chi ruuq'a' ja k'iix ruuwi' aa Liix, ja k'iix ruuwi' aa Liix xok jun k'iix chi ruuq'a', chi ruuq'a' ja k'iix ruuwi' aa Liix xok jun k'iix.
 - :|| Xq'ob'isaxi ja q'an laj q'ojq' chi ruuwach q'aaq', ja q'an laj q'ojq' chuwach q'aaq' xq'ob'isax wi', chuwach q'aaq' xq'ob'isax wi' ja q'an laj q'ojq'.
- :|| Xch'olotaj rijj ja ch'uu' pa ch'am, ja ch'uu' pa ch'am xch'olotaj rijj, pa ch'am xch'olotaj wi' rijj ja ch'uu'.
- ||| Netujaani ja taa' Tuun k'in ixtanTuun pa tuuj, ja taa' Tuun k'in ixtan Tuun pa tuuj netujan wi', pa tuuj netujan wi' ja taa' Tuun k'in ixta Tuun.
- ·|| Jar aa Weel xuutij piley k'in xuub'eq' jun reey jun reey xuub'eq' jar aa Weel toq xuutij piley toq xuutij piley jun reey xuub'eq' jar aa Weel.

- :||| Ja maam xuutij jun mama' rixin rumama', xuutij jun mama' rixin rumama' ja maam, jun mama' rixiin rumama' xuutij ja maam.
- :||| Ja t'uq xuutij jun t'oot' pa t'u'y, jun t'oot' pa t'u'y xuutij ja t'uq, pa t'u'y ja t'uq xuutij wi' ja t'oot'.
- ||| Ja ixtan Mari'y nuutij jun pi'y rixiin aa Piy, nuutij jun pi'y rixiin aa Piy ja ixtan Mari'y, rixiin aa Piy ja pi'y nuutij ja ixtan Mari'y.
- ·||| Ja xaar rixiin aa Xeeq qas xeex ruxamal, qas xeex ruxamal ja xaar rixiin aa Xeeq, rixiin aa xeeq ja xeex ruxamal xaar.

CH'OB'ON TZIJ Q'IJIN TZIJ ADIVINANZAS

• ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? k'iix riij, qas nuutoq' awa' aq' toq naatij, xar waa ri' qas ki'.

Ch'oob'

: ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? qas taq no'y, k'ooli rax, kaq owi q'an riij, maxko' poqon toq naatij.

lik rachaq ch'ooy

: ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Xik'a'y nuupaam, aaj owi chee' ja nuxamal, pa taq nimaq'iij ninko'j wi' k'in nexajowi winaqii' wumaal.

Xuul

: ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Pa taq chaaq'a' ninek'astani ninraarin pan awixkin ja wi k'a at warinaq ntz'ub' to jar akik'eel.

Xa'n – Xanan – Chak'achik us

| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Pan aaq'uu' nwar wi' toq natwari nuutij akik'eel qas ti chaq' neeli.

IK'aq

·| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Ma k'o ta raqan, nuuqi' rii' nb'ijni, ja wi xaanaq qatzij chi natruk'oopij.

Kumatz

:| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Qas nkeb'eb' ruuwach pa loq' laj q'iij ntiiji, nsutix chi riij kaxlanway k'in qas ki' ruti'jiik.

Raxkaab'

:| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Jun chikop kaji' raqan nrijqaj sii', tz'alam, jal, k'in q'anij nyujqex to wi' rumal jun winaq.

Keej

:| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Nuuya' rumaq'anaal pa jaay oxii' aab'aj okinaq k'in nuchaq'arsaj way riikiil.

Oxk'uub'

|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? k'o ruuxaaq k'in ma chee' ta.

Wuuj

·|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Rax riij, q'an ruupaam k'in q'aq runajq'.

Ooj

·|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Ma ixoq ta, xar waa ri' nuutzak ariikiil.

Sii'

·|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Kaaj chikaj, palow pa niik'aaj, uleew ikem.

K'oxasaqatz'ub' / Kooka

·|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Muuniil rax riij k'in kaq ruupaam.

Kaqaq'ojq'

·|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? K'ooli k'olok'aq, tzuuj k'in setesaq, kaq riij k'in rax ruuwi'.

Ixkooyaa'

·|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Saq risimal ruuwi', saq riij k'in rax ruuxaaq.

Xinakat

·|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Setesik nk'eje' chi kaaj, k'in nuutzij ab'eey pa taq chaaq'a'.

Iik'

·|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Qas utz ninkeetz'at ja k'ajoolaa' k'in q'apoojaa' xar waa ri' qas ninooq'i toq ninkeek'aq.

K'olaaj

·|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Rax riij, k'o ruutz'uum, ja toq nti'ji qas ch'am.

Lamuunax

·|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? nuukoj iik, nuukoj ti'ij, ka' meej nqaakoj pa riikiil.

K'u'xatz'ijb' "ii"

- • ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? nuukoj pooy, nuukoj mooy, ka'meej nqaakoj pa qoochooch.

K'u'xatz'ijb' "oo"

- : ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? nim raqan, ma k'o ta ruuq'a' ma ti b'ijni nuub'ak' ak'alb'aal.

Paas

- : ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? ntijk pa chanooj pa taq cholaaj, qas rax k'in yuquyaq ruuxaaq, ja rijqa'm way nok wi'.

Awan

- ÷ ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? nuuk'am ruub'eey ja ta No't ka'i' k'o ruk'iin ja naan pa ruk'isib'aal k'o wi' chi re ja jaan.

Tz'ijb' N

- | ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? pa ya' k'o wi', ch'uuch'uj riij, qas ki' ruti'jiik, maxko' nsi'owi.

Ch'uu'

- · ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? chajil jaay, nuusil ruujeey ja toq nki'kooti, qas nuumur b'aaq.

Tz'i'

- | ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? taq setesaq, pa xojt nchaq'a'j to wi', qas ki' naaya' aatz'aam chi ruuwach.

Leej

- ÷ ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Nuuya' tz'alaam, nuuya' aj, nuuya' jal, nuuya' patz'am.

Awan

- ÷ ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Nuuna' ch'am, nuuna' ki', nuuna' tzay k'in nuuna' k'ay.

Aaq'

- || ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Qas nki'kooti toq natruutz'at, nuuk'aq rii' chi aawiiij, nuusil ruujeey.

Tz'i'

- ·|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? qas ki' nuub'an chi re ja riikiil qas nrelesaj ya' chi aawiiij k'in nrelesaj ya' pan aatza'm toq naatij.

lik

- :|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Ma ti koch'taji ma ki ta xtikeetz'at qas netz'ab'e' chi rutz'ajtiik, ee k'ooli ma keewa' rumaal ee k'ooli qas netzeb'eeni keyoon rumaal.

Taluwach

- :|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Kaji' raqan, nko'ji chi re waraam chaaq'a' nooki.

Ch'ajt

- :|| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? chi ruuwach kaaj ee k'o wi' chi pa q'iij chi chaaq'a' ee k'ooli, xar waari' xa ruuyoon chaaq'a' natkowiini ne'aatz'at.

Ch'umiil

- ||| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Qas looq' natruuna', natruutzuq, natruuk'as, nyujqej aaq'a'.

Te'eej

- :||| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? qas patz riiij, ruuchii' q'aaq' nuchaajiiij, ja wi ma xaatz'at ta jar ariikiil nuutij ronojeel.

Sya / mix / me's / Siyaw

- :||| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Ka'i' raqan, ma k'o ta ruuq'a', qas ki' toq naatij, nuuya' rub'i'xiik toq xa jalaal ma ja'n tisaqari.

Ak' mama'

- :||| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Chi riiij nmelojwi toq nb'ijni, pa ya' k'o wi', maxko' nkajyeeni, qas ki' toq naatij.

Tap

- :||| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Qas ch'uuch'uj riiij, pa ch'ab'aq qas nk'eje' wi' k'in qas njususi nok pan uleew.

Juut / raluleew

: ① ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Qas b'aqb'oj ruupaam, qas poqon toq nooki k'in qas ki' toq neeli.

(Chuq'a' aq'oom / inyección)

: • ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Juun k'o ruk'iin aa To'l ka'i' k'o quk'iin ojoj ma k'o ta awik'iin atat.

Tz'ijb' O

: : ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? K'olok'ik, q'an riij, oxi' is pa ruujeey.

Pa'l

: : ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Yuquyik raqan, nim pa ruuwi' ka'i' ruunaaq' k'in chaaqa' nkoji'.

Tzijb'al b'eey

: :: ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? K'olokik k'o nusumaal k'in ne'ooq'i iixoqii' wumaal.

Xinakat

: | ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Pa'li nooki ch'aqali nel to k'in jani' ruxulaa' ch'uu' riij.

Chapol ch'uu'

: ·| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Maxko' rupoqonaal nuuna' jar ixoq ja toq nkoj' najb'eey muul chi re xar waa ri' ja toq k'o chik chi paam ruxamal qas utz nuuna'.

Q'oop – ruuwi' xikin

: :| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Jaa ri' k'ojlib'al chi re ruxamal jar ixoq ja qas qatzij chi b'eyoom.

Ruuqul owi riij xikin

: ::| ¿Naq k'aari'? ¿Naq k'aari'? Ja b'eyoom ninruk'ol eel ja k'a ti meeb'aa' ninruuk'aaq kaan.

Pa tzaamaaj

: ȷ Naq k'aari'? ȷ Naq k'aari'? Qas ki' ja riikiil nya' chi we, k'ooli ichaaj, kinaq' owi ti'iij, xar waa ri' ma inin ta nintijowi.

Laq

: ȷ Naq k'aari'? ȷ Naq k'aari'? In mooy pa q'iij, xa ruuyoon chaaq'a' ninkaayi k'in qas ki' nna' ntz'ub' kikik'eel ja chikopaa.

Sootz'

: ȷ Naq k'aari'? ȷ Naq k'aari'? Ka'i' ruunajq', nim nim raqan, b'olob'ik ruupaam k'in ch'uuch'uj riij chaaq'a' nooka

k'aqol saqiil (linterna)

TZEB'EB'AL TZIJ CHISTES

• K'o jun ixtan jutii qas ch'ukul qaaj ja toq xpeeta jun ch'ooy xok pa rujq k'in q'anij xchulun qaaj jar ixtan.

: K'o jun aachi xuloq'riixiim chi ruuchii' b'eey b'aar k'o wi' roochooch k'in k'o k'a jun aachi ma titz'aqat ta, xb'iij chi re: nwijqaj eel na jar awiixiim, qas najt at k'o wi' le', ne'e chi re.

: K'o jun ti wiri'x (ch'i'iw) ixiim ruub'ii', ja toq xq'aq'an ruupaam, xuutij rii'.

: Jaa ri'j xb'iij chi re ja ruk'aajool k'ulaan chik. ¿Naq chi re xaab'an ja ma utz ta pa q'iij? Ja ruk'ajool xb'iij; rumajk chi ja chaaq'a' k'o chik na jun nusaamaaj xinb'an.

| Xkeeb'an jun muul ee ka'i' ixoqii', xkeek'ul kii' chi ruuchii' ya', ja toq xpeeti juun chi ke kee wa' xb'iij ri'. ¿Naq k'a chi re natb'isooni? ¿max ta k'a naq xaab'an? ja toq xpeeti ja jun chik ixoq, ke waa ri' xb'iij ri': Qas itzeel nb'anoon, rumaal chi xuub'an ka'i' juunaa' kaminaq jaa wa'chajiil, rumaal ari' ma ntijoon chik ta Tz'ikin, ja jun ixoq chik juwi' xuuch'ob' qaaj pa runaa'ooj... xar waa ri' ja ti ixoq kaminaq rachajiil, k'o rub'eeyaal ja ruutzii, ja rachajiil ajsaluuneel k'in ronojel q'iij q'anij neruuchap to wi' taq tz'ikin pa juy'u' k'in nuuya' chi re ja ti rixaayil utz k'a nkeetij kuk'iin kalk'uwaal.

• Ja pa q'atab'al tzii, qas pa k'a'naal xrak'axaaj ja q'atol tzii. _ ¿Qatzii chi jar atat xaaq'ip ja meseb'al pa ruuwi' jar achi ri'? qatzii wi' k'in ma pa nuumajk ta xinb'an, ja nuch'ob'oon inin npaaxii ja ruuwi', k'in ma ja ta ja meseb'al nq'ip pa ruuwi' wi'.

: K'o jun ixoq xb'ij chi re ja b'intisil ch'ijch', taa', taa' katchake' na, ja taa' ja nb'itisiini ja ch'ijch' ajninaq xqa' eel, k'in keewa' xb'ij chi re jar ixoq ri', katjote' pe k'a ri' nche'e' ja taa' chi re jar ixoq.

: ¿Naq ti b'iij ri'j? -Qas in koosinaq !Qas at b'ijyajinaq! Ma ni', rumajk chi xinsu' na ruxajab' ja ti jo'k'al raqan.

9 K'o jun ti ak'aal qas ti muun, ja k'a toq xuutz'at opoon jun ti noxti' qas ajninaq xb'eruq'olo' to' rumaal chi qas ti muun, ja k'a toq xb'eruchapa' to qas xe' ok to ja k'iix chi riij ja ruuwi' taq ruuq'aa', k'in qas xuuqi' ook xe' ruupaam, ja k'a toq xuuna' q'anojoj qas nti'on chik ja xe' ruupaam, k'a jaa' k'a ri' xb'eruqila' rii' chi riij jun xojt, k'in qas xaaq xeeli' ja ti ruch'akuul, jaa ri' jun ak'aal aa Xaaq neexi rumaal chi qas xaaq ja riij xeeli toq xuuqi' riij chi riij ja xojt.

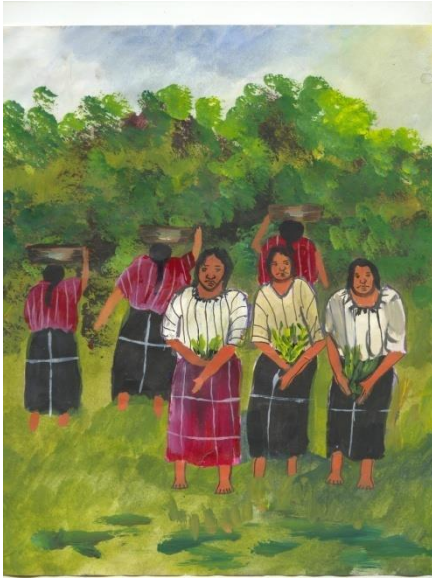
: Xuub'an jun ch'ooy jutii cha', qas rumajoon kanoneem pa jun kuku', ja k'a toq xpeeti jun ixoq xuuj'aj qaaj ya' chi paam ja kuku', ja ti ch'ooy q'anij xuuk'aq to rii' chi ruupalaj jar ixoq k'in q'anij xok eel pa ruupo't , jar ixoq qas xuuya' sik' rumaal ja ti ch'ooy ja xok eel pa ruupo't.

|| K'o jun aachi warinaq chi ruuxee' jun mokaj ooj, ja ooj qas wachiyinaq, ja k'a toq xpeeti jun nimalaj iiq' q'anij xe' tzaj to chi rupalaj, k'in qas sipoji rumaal ja ooj xtzaj to chi riij.

**NAWALIN TZIJ,
CHOLON TZIJ K'IN
CHOLON
K'ASLEEMAAL
RIXIN TINAAMIT
TOK'OR JUYU'**

**LEYENDAS
CUENTOS E
HISTORIAS DE SAN
PABLO
LA LAGUNA**

• **RUB'EYYAAL K'ULAB'IK PA
TINAAMIT TOK'OR JUYU'**

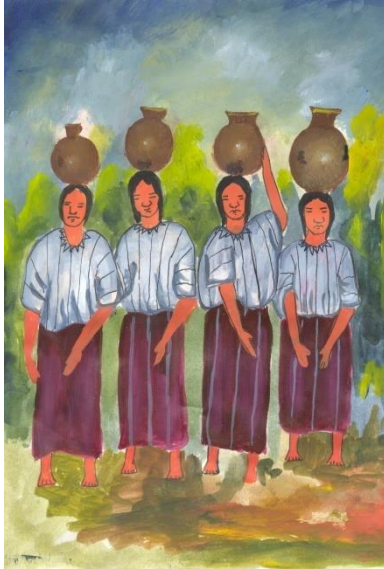
Ja tijooj tzij ch'i paam ja tinaamit Tok'or Juyu' jar ojeer q'ij saq k'o na rub'eeyaal, qas xya' ruuq'ij k'in qas nimaxi' rumaal chi ma tz'aaneem ta rij ruuwach, ja qati't qamama' qas xkeech'ob' na ja xkeeb'an, qas pa rujikaal xkeeya' wi ja naquun xa k'a rumaal ari' qas pa ki'kotemaal xek'eje' chi paam ja kitinaamit, ja kaamiik xa kani' tz'aaneem chik nkeeb'an jar ala'ii' ixtani' chi re ja tijooj tzij, ma k'o chik ta rub'eeyaal, ma ti keeya' chik ruuq'ij xa k'a rumaal ari' ee k'ooli xa juun ka'i' iik', nkeek'am kii' k'in kejach kii', ee k'onan ari' xa pa q'ij nkeek'am kii' ja loq' laj taq ala'ii' ixtani'. Xa k'a rumaal ari' nchol juun ka'i' rub'eeyaal chi eewach chi paam jaa wa' q'ij saq ri'.

Ja rub'eeyaal ja k'ulab'ik waawee' pa tinaamit Tok'or Juyu', nechapari ja ixtanii' pa b'eey, ja k'a ixtan ja wi nel ruuk'u'x chi rij ja k'ajool nuuya' ruuq'a' chi re, xa ruk'iin ari' ja ixtan ja wi xchapar kajmuul owi roo' muul pa b'eey tib'ij k'a tzij ari' chi nrajoob'eej nk'ule'ee' ruk'iin jar alaa'. K'in nek'utuxi jar ixtan chi ke jar ee ruutee' ratata', nk'amareel jun ti chakach way rachib'iil ti riikiil, ja k'a wi ma way ta nk'amareel kaxlan way k'aari' nk'amareel jun chakach, neeya' ja nya' kaan chi ke ja ruutee' rutata' jar ixtan.

Ja k'a wi' ma tel ruuk'u'x chi rij ja k'ajool ma tuuya' k'aari' ja ruuq'a' chi re k'in nuujik' rii' k'in qas nuutij ruchojq'aaq' pa ruuq'a', k'o naa ri' q'anij nchararaaj pa b'eey ja k'ajool, jaa ri' rejtaal chi ma tajooxi jar alaa'. Xa xer waa ri' ja k'ajool q'anij ma ti ko's wi', q'anij ronojeel taqaj q'ij nuuq'et ja q'apooj pa b'eey, ja b'ar chi ri' nq'aax wi' jun ruub'eey ya' k'in chi ri' nuupul wi' ya' ja loq' laj q'apooj. K'uuluu' to ja ruub'eey ya' ja nq'aax pa b'eey, chi paam ja rutum saqk'iij owi q'a'm nq'aax wi', chi re ja chee' jar ajxakaal tojq'aan wi ja rutum saqk'iij owi q'a'm, ch'aroon pa niik'aaj. Chi ri' k'a qas nke'eel wi' ja ixtanii' chi puluj ya', ee k'ooli nepulu aq'ab'iil k'in ee k'ooli nepulu taqaj q'ij ja ya'. Ja k'a k'ajool rojtaq ja ruuwe'qa q'ij nuupul wi ya' jar ixtan k'in q'anij jaa ri' ruuwe'qa q'ij neqaaji chi ruq'ijlooxiik. Ja k'a ixtan qas poqon laj taq tzij ntzijen chi rij jar alaa' rumaal chi ma ti raajo' nq'ijlox chik ta rumaal jun ixtan chik.

Ja wi ma ti raajo' jar ixtan jar aalaa' ja ruutee' rutata' jar ixtan nekimelooj kaan ja k'utub'al k'ooli nkeeb'an ka' muul o k'onaan ari' ja wi q'anij ma tojob'ex wi jar aalaa' nemelox kaan kaji' muul. Ja k'a wi xb'ajni ja keeri' ma ti keek'am wi k'a kii' ari' jar aalaa' ruk'iin jar ixtan. Ja k'a awa' ja rub'eeyaal ja q'ijloneem k'in k'ulub'iik jar ojeer q'ij saq chi paam jaa wa' tinaamit Tok'or Juyu', ja k'a wa' ja xkeek'ut kaan ja qati't qamama' chi qawa' ch ojoj ojeer.

: JA TOQ XKEETIJ RUPOQONAAL RUMAAL YA', JAR EE AJ TOK'OR JUJU'

Jar ojeer q'ij saq qas maxko' rupoqonal xkeetij ja winaqii' rixiin jaa wa' tinaamit ri', qas ma k'o ta nimaq ta naquun, ma k'o ta ya' chi ruuchi' taq jaay, q'anij ta nana pa taq b'eeey ma k'o ta, qas k'a k'anajt ne kipulu' wi keeya' ja winaqii', qas nimaq taq kuku' kik'amoneel, chaqajaa' ja kuku' ma junaan ta kani' kuku' kaamiik, ja ri jar ojeer uleew okinaq ja kuku', pa Tz'olaj Ya', Pa Nawala' nelojq wi.

Jaa wa'awee' chi paam ja awa' tinaamit ri' k'o jun ti k'ojlib'al ja b'aar qas nepujl wi ja ya', q'anij chi ri wi neeb'e wi jar ixoqii', q'apoojaa' k'in taq ixtani'. Xa ee je'ee' ja winaqii' ee nuk'unaj ja loq' laj ruub'eeey ja ya', qas nuuk'un rub'ajniik rumaal chi chi ri' nelasax wi ja ya' ja nti'j pa taq jaay.

Ja k'a b'aar nek'amar wi' ja ya' k'o jun tz'aaq b'anoon ikem chi runaaqaaj q'eteb'al tzij ja ruub'ii' nb'iixi (tawujiya'), pa ruuw' nuuk'aaq to wi rii' ja ya', ya'oon jun chee' pa ruub'eeey k'in chi paam k'a ja chee' nel to wi ja ya', ja k'a jar ixoqii' k'in q'apoojaa' nkeek'ul ook chi paam jar uleew kuku'. Ja k'a jar achi'ii' ja k'o kitijko'm qas maxko' jun rupoqonaal nkeetij chaqajaa' rumaal ja ya', ee je'ee' nekipulu' chaqajaa' ja b'aar chi ri' nkeepul wi jar ixoqii', q'apoojaa' ixtanii', qas lawalo' xkeeb'an q'anij ma tel chi keewach ja loq' laj ya'.

K'o naan ari' jar achi'ii' q'anij ee kachib'iil kixa qayiil, kime'aal k'in kik'aajool chi rupuuliik ja ya', q'anij nimaq taq sako' nkinojisaaj, k'ooli nb'e waqxaqii' b'elejee' taq uleew kuku' ya' chi paam, ja k'a wi ma ti keek'is, nkiramb'a kaan chi paam k'in chi ruukab' q'ij nkeekoj qas chajniim nek'asoji chi rupujliik, k'ooli nkeeb'an kaji' jo'oo' taq muul q'ij, q'ij, pa kaji' ruuwe'qa q'ij nkeemaj jaa wa'ran ya'.

Ja kani' nkeeb'an pa nimaq'a' keeri' nkeeb'an ta qajq'ij chaqajaa' maxko' rupoqonaal nkeetij rumaal ja ya'. Ja k'a nch'ob' inin kaamiik qas maxko' k'extaj naq chik ma juunaan ta ruk'iin jar ojeer. Ma qas ta k'o chik rupoqonaal nqaatij rumaal ja ya'. Jar ojeer jar alib'atz kab'lajuuj muul nerupulu' ja ya' chi chooy. Ja k'a wi ma tub'an jaa ri' ja saamaaj qas nch'olix rumaal ja raliitee', raliinaam.

Xa k'a rumaal ari' qas rajawaxiik nqaab'an utz chi re ja loq' laj qaatee' ya', rumaal chi k'o chik ma k'aayeew chik ta natiij atiineem, ma k'o chik ta cholaj naab'an chi pujlik, che wi ma ti qatz'iila' ta ja loq' laj ya' utz k'a jar ee qalk'uwaal, ee qiiy qamaam chaqajaa' xkeeki'kot na k'in ma ti keetij rupoqonaal chi re ja ya'.

⋮ RUB'AJNIIK B'ANOJ TAQ JAAY PA TOK'OR JUYU'

Jar ee qati't qamama' qas maxko' julee' utz laj taq naquun xkeeb'an kani' chi re jar ojb'en ri'il, niman ri'il k'in to'on ri'il, xa k'a rumaal qas nimaq taq naquun xkeeb'an kaan k'in qas xkaajo' jar ojoj keeri' ta nqaab'an chaqajaa'.

Jar ojeer q'ij saq xintz'et to jalaal inin ja naq rub'eeyaal nb'ajni ja toq qas rajawaxiik chi re jun winaq nb'ajn jun ti roochooch. Jaa ri' ja nqaab'iij ojoj chi re (toori') jar ojeer tziiij, ja wi k'o jun winaq qas rajawaxiik jun ti roochooch k'in q'anij ma juun ti rapuwaq. Nel chi taq koochooch jar ee ajxoraalii' k'in julee' chik ja winaqii' jar ee rojtaq keewach chi k'utuxiik to'ooj ri'il chi ke. Qas nb'ijook chi ke chi qas rajawaxiik jun ti roochooch nb'ajni, neeb'an k'a jun utziil nineeto' juun ka'i' oxi' taq q'ij ne chi ke ja winaqii', ja k'a winaqii' nkik'ulb'a k'in nkiib'iij chi re, utz ari' xkateqato'oo' kaan na, xa k'a tach'ob'o' kaan chi qawa' ch ja naq q'ij k'in ruuwe'qa q'ij nqaak'ul qii' chi ato'iik ne'xi. Ja k'a jaa'

nuuch'ob' kaan chi keewach ja naq q'ij nk'uul ri'il chi rub'ajniik ja roochooch.

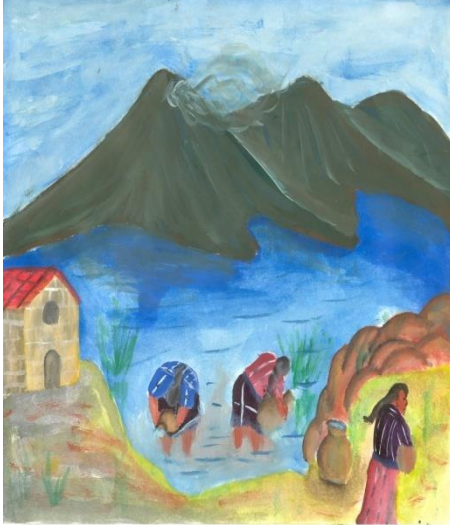
Qas k'a ja wi' ja toq neriila' ja q'ij saq nb'eqaaji ja winaqii' chi rub'ajniik ja jaay, ja k'a jar aachi ja nb'ajn roochooch nuuya' k'a taq kisaamaaj chi junjunaal ek'ooli ne'eb'ano k'im owi taam, ee k'ooli neeb'eb'ano chee' jar axkaal ne'xi, ee k'o chik k'a julee' ne'eb'ano aaj owi ma aaj k'o julee' chee' pa k'icheelaaj tz'ulu' ne'xi, k'in julee' chik ne'eb'ano saqkiy ja nb'ak'ab'exi ja chee' ja nchapowi ja aaj. Rumaal chi jar ojeer ma jun kalawux nkoj ta.

Toq k'a nekontaji ja xinb'iij qaaj, k'a jaa' k'aari' nchapatajeel rutijkiik jar axkaal, chaqajaa' nchapataj eel rub'ajk'iik ja taam owi k'im toq k'a nuk' taji ronojeelaal, k'a jaa' k'aari' nchapatajeel rupuuq'iik ch'ab'aq toq k'a nutzuri k'a ja k'aari' nchapatajeel rub'alixiik ja aaj ja ximoon chi rij jar axkaal. Toq k'a nb'alitaji tib'iij k'a tziiij ari' chi xtzuri ja roochooch jar aachi xkaanaj kaan k'aari' pa ruk'axel q'ij.

Ja k'a jar aachi ja nb'ajn roochooch nuub'an keewaay konojelaal ja neto'o' rixiin pa taq niik'aaj q'ij, chaqajaa' qas nkeech'ob' na ja ramaaj ja toq nkeeb'an ja taq koochooch, jani' chi re ja toq nekikaanoj ja chee' nk'atzin chi ke qas seteli' ja iik' chi kaaj ja to nekichoyo' utz k'a chi ma ti chikopinii' chajniim.

⋮ JA CH'AAJO'M OJEER Q'IIJ SAQ TOK'OR JUYU'

Jar ojeer qas k'aayeew na ja ruuwach uleew, qas k'aayeew nawiil wi ja jun ti apuwaq, jar ojeer ma k'o ta ch'apaq ja kani' nk'ayixi' kaamiik, jar ojeer chaqajaa' ma k'o ta ya chi taq jaay, konojelaal ja winaqii' k'a pa taq raqan ya' nech'ajo'm wi'.

Jar ojeer ja toq natb'e pa ch'aajo'm nya'el ja ratziyaq chi aawe' k'in nataqeel, natb'e k'a le' ja toq natb'eqaaj chi ruuchi' ja raqan ya', namaj rukonoxiik ja nach'ajb'eej jar atziyaq, ja toq nulqaaj chi we inin jaa wa'ti't nojruuk'am eel pa ch'aajo'm, ja toq k'a nojb'eqaaji le nuumaj k'a rukanoxiik ja qach'apaaq, ja qas qaakojojeer ja ri mejteq'a' k'in raqan tz'i' chaqajaa' xkeekojo ja siijmoom k'olok'aq ruuwach jun nim laj chee', ja nuub'an jaa wa'ti't chi re nuuk'ox chi re aab'aj, ja toq k'a kook' chik nuutz'et k'in neel chik pulup chi re nuuya' chi qe, k'in nqaaya' chi riij ja qatziyaq qas ch'ajch'oj nuub'an chi re ja tziyaq.

Ja nqab'aqb'eej qaawi' jaa ri' jun kaxlaan q'aaq' k'in jaa ri' chaqajaa' nqaakojo chi qiiij ja toq nqaatij atiineem.

Ja q'aayiis ja nok kaxlaan xa qa b'aar ta tikil wi', qas nuk'uun rub'ajniik kumaal ja winaqii', qas natchapari ja chaqa keeri' natz'ilo'ooj, qas rax ja loq' laj taq q'aayiis.

Keeri' k'a qas xqaab'an ojoj ojeer, keeri' xqaab'an to ojoj ja toq xojk'iy to, qas k'aayeew na jar ojeer, ja kaamiik qas ki'iil chik, qas maxko' chik julee' naquun nek'ayixi', xa chik asajq'oriil ja ma ta ch'aj jar aatziyaq.

Chaqajaa' jaa ari' ja julee' naquun ri' xutz'ila' ja qaaya', rumaal chi k'o chik julee' naquun ruk'iin ja xa ma utz ta nuub'an chi re ja qaaya', xa k'a rumaal ari' jar ojeer qas ch'ajch'oj ja ya' rumaal chi q'anij arjaa' wi' ja q'aayiis ja qas xqaakojo.

| JA CHIKOPAA' CHAQAJAA' NKEETIJ YA'

Jar ojeer qas maxko' raqan taq ya' pa taq juyu' rixin Tz'ulu' Juyu', qas saq ruuwach ja loq' laj ya', xa xer waa ri' ma awojtaq ta naq etijoyinaq to chik pa julee' k'ojlib'al chik, k'o naan ari' chikopaa' ja nekamisani, k'ooli chaqajaa' chikopaa' ja utz netiji, xa xer waa ri' ja toq k'o chaqiiij chi' chi aawe' ma tinataj ari' chi aawe'. Kee wa' xqaab'an ojoj jutiiij ri'.

Jar ojeer maxko' chi chikopaa' netijowi ja ya', kani' chi ke ja tz'i', wajkax k'in k'uch q'anij ne chake'e' chi ruuchii' ja loq' laj raqan ya', chaqajaa' k'ooli nekami ja chikopaa' chi paam. Kani' chi ke ja tz'i' k'in wajkax, toq k'a nepeeti ja k'uch neekeetij, toq k'a ntijtaj kumaal k'a jaa' k'a ri' nkeetij ja ya'. Ja k'a toq nch'ob' inin kaamiik xajuunaan ja rutz'iilool ja ya' ojeer ruk'iin kaamiik. Xinb'an inin jutij wachib'iil jun alaa' xojmeloj to pa chanooj ruk'iin, maxko' chaqij chi' chi qe, toq k'a xojulqaaji ja b'aar chi ri' k'o wi' ja raqan ya' xqaamaj ruquumiik ja ya', qas k'a xoj xuk'uxu' qaaj ja toq qumutaj qaaj qumaal. K'a ma ko'l ari' ti qumutaji ja ya' qumaal ja toq xojka'y opoon chiqij, xqaatz'at jun raxk'al roqol pa ya', xa jun ti tz'uum chik chapoyinaq kaan ja ruuwi'. Ja k'a jar ojoj

qas itzeel xqaana' qas nqaajo' chik nqalasaj to ja ya' chi qaapaam xa xer waa ri' ma xojkowin chik ta. K'o la juun ka'i' ox'i' taq q'iij qatijoon ja ya', ja toq xinmaj ruch'ojb'iik inin k'in kee wa' xinb'iij ri'. Nb'iix chi ja ruukiyy k'in rukik'eel ja kumatx xa nkamisaani, naq la k'a chi re ma xojkam ta ri' owi xa rupaxin chik ri' chi paam ja ya', qas ninche' qaaj, xa xer waa ri' ja wi rupaxin ri' chi paam ya' q'anij k'a xqaatij waa ri' xinche' qaaj nuuyoon, qas ninb'ulb'uuti k'in ninwixwot pa jaay in kani' ch'ujarinaq.

Che wi qas rajawaxiik nqaatz'et na naq ja nqatij, chaqajaa' ja toq pa rajawaxiik naatij, ja Qaatee' Ruuwach Uleew k'in jar Ajaaw nato'owi, ja wi xa qa kari' naatij qaaj k'ooli nuub'an itzeel chi aawe', xa k'a rumaal ari' qas rajawaxiik nqanataj jar Ajaaw xa b'aar ta oj k'o wi' utz k'a chi arjaa' noj uk'ani chi paq'iij chi chaq'a'.

↓ JA TOQ NOK AAQ'A' MA UTZ TA NB'IIX CHIK RUUB'II' JUN AK'AAL

Ronojeelaal ja naquun qas xkixajaanij jar ee loq' laj taq ati't mama', pa qasaari ja toq nok aaq'a' ma utz chik ta nb'iix ruub'ii' jun ak'aal k'in ma utz ta ntiix opoon ya' pa b'eey chaqajaa'. Rumaal chi ee elenaq to keek'u'x owi kani' ma ja kaminaq'ii' qas neche'e, wi ma keek'u'x ta owi kani'ma ta kaminaq'ii' ee elenaq to, rujawal b'eey (ronta) k'aari' ne'che'e jar ee loq' laj taq ati't mama'.

Ja toq nb'iix ruub'ii' jun ak'aal chi aaq'a' k'o ruk'ayeewaal, kamik sajchik ruk'amon to chi re pa

ruk'asleemaal, ja k'a jar ee tatixeelaa' kixiin jar ak'alaa' kikanon chik jun ti rub'eeyaal ja naq nekisik'ib'eej opoon. Ja toq ma utz ta ntiix opoon ya', rumaal chi kiraamaaj chik ja keek'u'x owi kanima kaminaqii', qas neq'iilooni jaa ri'jaa', qas nkiib'iij chi ke jar ee kixaqayilaal, ee k'alk'uwaal ee kimee'aal, ma te tix opoon ta ja rutz'ilool ee k'oolib'aal, chaqajaa' ke ech'aqab'a' ja keek'u'x owi kanimajar ee loq' laj taq qati't qamama' qas neche'e. Konojeelaal k'a jaa ri'jaa' neeqaj chi rume'iik keech'e'k chi xukuleem chi ruq'iilooxiik jar Ajaaw ja toq nooki jar aaq'a' q'ejqu'm. Chaqajaa' konojeelaal jar alk'uwalaxeelaa' keeri' nkeeb'an juunaan no'ok chi xukuleem kuk'iin jaa ri'jaa'.

Q'anij ma jun alk'uwalaxeel ma ki ta nimaltiyoxiini, q'anij pa kitijoxiik wi' k'utuun to chi keewach kumaal jar ee keetee' kitata'. Qas jiik, ja keeb'eey kik'ala' jar ee loq' laj taq winaqii' k'in qas maxko' chi juunaa' xek'asa'el chi ruuwach ja loq' laj uleew. Chi paam awa' ja q'iij saq ri' ma keniman chik ja winaqii', ja toq naachol chi keewach, xa natkitzeeb'eej chik, owi xa npi chik kayeewaal chi aawij, xa rumaal ari' maxko' chi ruk'ayeewaal nekiqajb'eej pa kik'asleemaal jaa ri' rub'eeyaal ja keewi' kinaa'ooj jar qaatee' qatata' xkeeb'an kaan ojeer q'iij saq.

¡ RUUTZIIL Q'AAYIIS AQ'OOM

Ja qati't qamama' ojeer q'iij saq qas maxko' ee nimaq taq aq'omaneelaa', xa k'a rumaal ari' ma k'o ta nimaq taq yaab'ilaal xkeeb'an ta, qas ee kow laj taq winaqii' xe eli', chaqajaa' ma k'o ta nimaq taq puwaq xkeesach chi ruq'omaxiik kii' rumaal chi ee je'ee' xeb'ano qaaj ja kaaq'oom, q'anij ja wi' ja q'aayiis tz'alaam xkeekoj.

Ronojeelaal ruuwach ja pixaab' xb'iix chi ke kumaal jar ee keetee' kitata' xkisaamaajij chi paam ja kik'asleemaal. Xa k'a rumaal ari', ma qas ta k'o je'e yab'ilaal xkiqajb'eej ta, ja toq xek'eje'el chi ruuwach uleew rumaal chi q'anij q'aayiis ja xok kaaq'oom, q'anij ja wi' jar aq'oom q'aayiis qas xkeetij ja toq xeechapataj rumaal ja loq' laj yaab'iil. Chaqajaa' q'anij xkojtaqij ruuwach jar q'aayiis aq'oom ja naq chi yaab'iilaal nq'oomaaj chi jun junaal.

Ja winaqii' ojeer qas maxko' xkiq'olij kii' chi paam ja kisaamaaj, k'onaan ari' qas maxko' chi teew, k'atan, iiq' k'in xokomeel nkeek'ul to pa taq chenooj, ntuwur to k'aari' ja kib'aaqii' kib'och'iil, toq k'a ne' uliqaj chi taq koochooch ne uxulan k'a jun ramaaj k'a jaa' k'a ri'nkeemaj rutijiik ja loq' laj tuuj, rumaal chi jaa ri' nkimaq'ab'eej ja kib'aaqii' kib'och'iil ja tuwuriinaq to pa taq b'eey k'ala'. Qas nkiib'iij chi ja tuuj jaa ri' maq'ab'al b'aaq ib'och' qas xeche'e jar ee loq' laj taq ati't mama'. Chaqajaa' ja loq' laj tuuj ronojeelaal ruuwach itzel taq yaab'iil nlajsaaj chi aa paan, k'in pa taq b'aaq

ib'och' chaqajaa', k'in qas nuuya' jun ach'ajch'ojiil ja qas q'axinaq na, k'in qas maxko' kow nel rumaal ja loq' laj b'aaq ib'och', ma ajninaq ta nok ruyaab'iil ja jun winaq ja nuutij tuuj qas neche'e jar ee loq' laj taq ati't mama'.

⌚ RUB'EEYAAL TIKOJ KINAQ' KARAWANSO PA TINAAMIT TOK'OR JUYU'.

Jar ojeer q'iij saq qas maxko' julee' tijko'm nb'ajn chi paam ja rulewaal ja qatinaamit Tok'or Juyu', qas maxko' ruuwach kinaq' nkeetik ja winaqii', k'in qas nimaq taq kinaq' neeli, xa b'aaq ta naatz'at wi ja saqakinaq', q'aaq, kaq, qas mule' xe taq patz'am ja loq' laj kinaq' ja nb'iix chi re rij awan.

Chaqajaa' ntijki ja julee' kinaq' ja k'olok'aaq ja nb'ina'x chi re Karawanso, jaa wa' julee' kinaq' qas juwi' na rutijkik k'in rilixiik chi ruuwach chik julee' kinaq', kani' chi re kaq, q'aaq k'in julee' chik.

Ja kinaq' karawaanso pa taq b'elejee' iik' rixiin ja jun juunaa' ntijk eel k'in k'a ruqasaxiik owi rujosq'ixiik jar uleew nb'ajni rumaal chi nqasax na chee' owi q'oos ne'xi, toq k'a nqastaji ja chee' k'a jaa' k'a ri' nchapataj b'olooj chi paam jar uleew toq k'a nutzuri k'a jaa' k'a ri' nchapataj chik tikooj, q'anij k'a k'o chik jun chajiineel ari' npa'ii' kaan chi paam ja loq' laj tijko'm, jo'lajuuj q'iij nuub'an ja chajiineem rumaal chi ma ti k'ooot kumaal chikopii' ja kinaq' karawanso. Qas chajniim pa jo'oo' ruuwe'qa q'iij rixiin nim aaq'a' neeqaj pa chanooj chi chajixiik ja tijko'm k'in k'a pa wuquu' ruuwe'qa q'iij rixiin chi aaq'a' nulqaj chi roochooch, q'anij keeri' nuub'an chi jo'lajuuj q'iij ja chajiineel. Qas maxko' chi jun rupoqonaal nuutij ja chajiineel k'in xa jo'oo' q'ujq' (cinco quetzales) ya'oon chi re q'iij q'iij rumaal ja rajawal tijko'm. Xa xer waa ri' jun nim laj rupoqonaal nuutij ja loq' laj chajiineel chi ruchajixiik ja loq' laj tijko'm.

Chaqajaa' oxmuul nb'ajn rupaam ja kinaq' karawanso, toq k'a nutzuri jar oxmuul rupaam k'a jaa' k'a ri' nch'oob'i ja naq q'iij nch'aay wi', xa xer waa ri' waaqii' iik' nyaloji ja karawanso ja chi utz nch'aay wi'. K'a pa taq loq' laj q'iij k'a nek'ayix wi'. Chaqajaa' ja winaqii' ojeer ma ruyoon ta karawanso nkeetik, chaqajaa' xoltal ruuwach ja kinaq' nkeetik, kani' chi re ja saqakinaq', q'aaqakinaq', kaqakinaq' k'in julee' chik kinaq' taq mirimaq chi taq ruuwach ja cha jun tinaamit elenaq to wi' ja rija'tzuul, ja nb'iix chi re chi paam ja kaxlan tzijob'al (frijol americano.) Xa xer waa ri' qas taq kojkoj rajilaal ja loq' laj kinaq' awi k'aari' xa waqxaqii' q'ujq' owi lajuuj q'ujq' (8 y 10 quetzales.) q'anij ma juun naach'ak chi rij ja loq' laj tijko'm.

⌚ RUK'AYEEWAAL SAAMAAJ PA TINAAMIT TOK'OR JUYU'

Jar ojeer qas maxko' k'aayeew na ja ruuwach uleew, qas maxko' xkeetij rupoqonal ja qawiinaaq, qas maxko' xeeti'j rumaal ja loq' laj ch'akoj puwaq, keeri' chaqajaa' ma k'o ta nimaq taq b'eey, ma k'o ta ch'ijch' kani' kaamiik, ma k'o ta ch'ijch' nb'ijn pa ruuwi' ya' ja kani' kaamiik qas ki'il chik.

Ja nutata' ja toq xb'eruk'ayij kolo', ajqaya'l, t'eb'es, warab'al k'aam, k'aam k'in saqkiy qas maxko' rupoqonaal xuutij ja rumaal chi pa jukuu' xb'e wi' ja toq xb'eruk'aayij ja ruuk'aay pa tinaamit Tz'ikin Jaay, k'onan ari' qas nb'ix eel chi re rumaal ja nuutee', tachaajij aawii' ma katruumin ixkomeel, owi iiq' nan ari' xe'ya' qas ne'x eel. Ja k'a jaa' qas nb'ij chi ma kan ta awa' rumaal chi Ajaaw nchajin wixiin qas ne' kaan chi re ja nuutee'. Keeri' nb'ix eel chi re ja nutata' rumaal chi jaa' nsi'oweel ja jukuu' pa ruuwi' ya'. Jar ojeer, ma jun ch'ijch' xa q'anij jukuu' wi' qas xsamaj pa keeq'a' ja winaqii', ja toq k'o jun rajawaxiik chi neeb'e chi paam ja Tinaamit Tz'ikin Jaay. Ja nutata' inin ja toq nb'ek'ayitaj kaan ja kolo', ajqaya'l, t'eb'es, warab'al k'aam, k'in saqkiy rumaal, k'a jaa' k'a ri' nuuloq' to ti qiixim chi re ja ti rajilaal ja ti ruuk'aay.

Chaqajaa' qas K'a k'anajt nb'eqaloq'o wi' ja ti qiixim k'in julee' chik ja qas nk'atzin chi qe pa jaay rumaal chi ma k'o ta nk'ayixi pa qatinaamit ojoj. Chaqajaa' K'onan ari' ojoj nojqiqan to ja naquun ja nqaaloq' to, ja toq pa b'eey nojpee wi' rumaal chi ma ronojeelaal ta tinaamit chi pa ruuwi' ya' nat qaax wi', cha utz natopooni. Ma qas ta nimaq rajil jar ixim ja nk'ayixi xa xer waa ri' q'anij ma juun naqasaj wi' ruuq'ij saq ja loq' laj puwaq xa q'anij ti juutz'iit naach'ak. Chaqajaa'. Xa xer waa ri' ja loq' laj riikiil qas maxko'li, qas xoltal keewach julee' ch'uu' ee k'o pa chooy ja ne ilitaj pa jul, kani' chi ke ja taq tapeska, kaqix, perech k'in k'o chik julee' ee alaj ch'uu' ne' cheexi qasan pi ari' jar ee taq no'y nechaqirisax k'a, k'aja k'aari' nyiitz' lamuunax chi kii' k'in jaa ri' nb'iix chi ke taq sa'y. Ja wi qas at muun chi rii' ch'uu' xa ruk'iin ari' ja wi' xaloq' jo'oo' q'anapuwaq awixiin q'anij neb'uqub'a'x chi awa' ch.

Xa xer waa ri' way ja qas k'aayeew nb'ili taj wi'. Ja k'aa la' rub'eeyaal ja xoj rutzuqub'eej to ja nutata' qas xoltal ruuwach ja saamaaj xee ruub'an pa ruk'asleemaal ja toq k'a xkami ja nutata' xkanaj kaan k'a ja nuutee' chi qatzujqiik. Chaqajaa' ja nuutee' qas maxko' chi rupoqonaal xuutij chi qatzujqiik, xel chi' taq jaay pa chapoj k'aam, kolo' owi pa b'anoj sii', toq nmeloj to, k'a jaa' k'a ri' nuk'aayij, k'in nuloq' k'a ja ti qawa' ay q'anij k'a kee wa ri xuub'an ja loq' laj nuutee' chi qatzuqiik ja toq xkami ja malkol nutata'. Ja k'a inin qas k'a in ti no'y na ja ri q'ij saq qas maxko' xinwajob'eej xinto' ja nuutee' chi ruuch'ajkiik ja qawa' ay. Ja k'aa la' xkeeb'an to ja nuutee' nutata' ojeer q'ij saq. Keeri' k'a xojkik'itzib'eej to, ja k'a

wa ja qak'asleemaal ojoj ojeer ja kaamiik juun wi' chik na ja tzuqub'al ri'il, ma keela' ta ojeer ja toq xoj k'ijy to ojoj.

|| Q'AYISOOMAA'

Jar ojeer chi paam ja tinaamit Tok'or Juyu' qas maxko' q'ayisoomaa', chi paam ja q'iij saq kaamiik nb'iixi chi ee k'ooli ja q'ayisoomaa' neche'xi, xa xer waa ri' ma qas ta ee q'aalaaj rumaal chi ko chik k'amasaqil. Xa xer waa ri' jar ojeer q'iij saq ee k'ooli nb'iixi, rumaal chi ma k'o ta k'ama saqil, k'o na k'a juun, xa xer waa ri' ma tiyaloji ntzija'ee' rumaal chi xa neepul qaaj ruuyaa' chi' ya' ja ntziib'exi. Ntziiji pa waaqii' ruuwe'qa q'iij rixin chaaq'a' k'in nchujpi pa b'eleje' ruuwe'qa q'iij rixin chaaq'a' chaqajaa'.

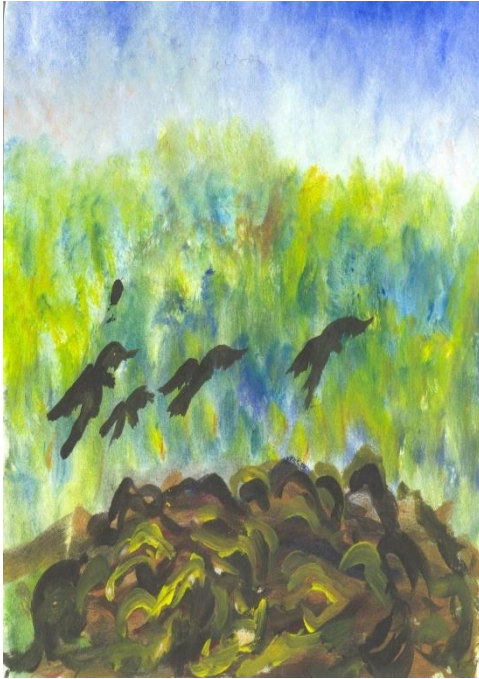
Toq k'a nchujpi q'anij tak'olo' aawii' pa taq jaay. Rumaal chi jar ee qati't qamama' qas nojkixiib'eej k'in qas nkiib'iij chi qe chi nqaak'ol qii' k'in nqaab'or qii' paq'u'aaj. Ja k'a wi ma xak'axaaj ta tziiij k'o naari' naaqab'eej to juun cha. Wi' aachi, wi' ixoq, wi' yalayik chikop, wi' quluq, wi' ajq, wi' mama'ii' naak'ul cha'. Jaa ri' pa julajuuj ruuwe'qa q'iij owi pa ka'lajuuj ruuwe'qa q'iij rixin chaaq'a' ari cha, ja na'aak'ul ja q'isoomaa' cha. Xkeeb'an jar ee qati't qamama' ojeer, xe' ok josq'ineelaa' k'in ee chajineelaa' rixin roochooch Ajaaw cha. Xek'amb'ajaxi kumaal jar ee q'isoomaa' ee k'ooli xe ijqa'x kumaal ajq, yalayaq taq chikopaa', keej.

Ja k'a wi q'ab'areel juun, qas nb'ojchi'x rumaal ja q'iisoom cha k'in qas nb'iix chi re rumaal, katenk'olo' na neexi', ja'ee' wi' na'ee' ja q'ab'areel, k'a jaa' k'a ri'nk'amar eel rumaal ja q'iisoom k'a pa ya' nepowix wi' cha'.

Xa k'a rumaal ari' ja qati't qamama' qas chajniim newari' k'in qas xkichajiiij kii' rumaal chi kojtaq chi utz ja aaq'a' q'ejqum qas xajaan natb'ijni k'in natsamaji'.

|| RUB'AJNIIK K'AQAB'AL Q'AAYIIS

Jar ojeer, ja tinaamit xa ti ko'li ma k'o ta b'eey, chaqajaa' ma jun ch'ijch' ja nb'iniyaj ta chi ruuwach. Chaqajaa' ja xintz'et inin ma jun q'aayiis chaqata ntz'ilooxi qas looq' ninaa' ari'.

Qas nkikanoj ruk'ojlib'a wi kaxoon, wi jach'ab'al ya'l owi koxtaar, ja b'aar chi ri' nkemol eel wi' ruuchii' ja kiq'aayiis jar ee qati't qamama'. Chaqajaa' jar ojeer tzii'j maxko' julee' keej wajkax, ajq k'in ak'. Ja k'a kitz'ilool ma ti tz'ilooxi, ja nb'ajn chi re, nk'amar eel pa chanooj k'in chi ri' naq'ay wi' k'in nooki ya'b'al ruchojq'aaq' uleew.

Jar ojeer, q'anij ch'a'ooj wi' riij ja wi' ma ti keeb'an ja mees ja winaqii' pa taq b'eey, q'anij netuto'x wi' rumaal ari' ja k'amol b'eey rixin ja qatinaamit. Chi ee wi' ja winaqii' qas xe uk'a'ii' chi utz, rumaal chi xkeeya' rusaamaaj ja q'aayiis. Xe lto chi kinaq' k'in ixiiim. K'o naari' ja q'aayiis nk'e'el rija'tziil k'uum, ik'ooy, iik, chaqajaa' julee' ixkooyaa' ja riij aab'aj ne'xi, rumaal chi jar ixoqii' ja toq nkeeb'an keemees k'ooli nkeya'el chi paam. Toq k'a

nuub'an opoon juun ka'i' oxi' q'ii'j ya'oon kaan, ntz'uuk to chi paam ja q'aayiis. Ja k'a kaamiik qas maxko' k'extajinaq chik rumaal chi k'o chik julee' q'aayiis ja ma k'o chik ta q'ayik chi riij. Jaa ri' ja qas tz'ilayoon ja tinaamit. K'in maxko' nimaq taq yab'ilaal ruk'amon to, qas k'ixb'al chik rub'anoon ja q'aayiis chi taq jaay k'in pa taq b'eey. Rajawaxiik k'a chi nch'ob' chi ja ruk'ayeewaal ja ruk'amon to chi qe ja q'aayiis ja chi qas b'aar k'aqoon kaan wi'.

:|| RUTZ'EJTIK JA RUB'EEYAAL SETELIK IIK' XKEEB'AN JAR ATI'T MAMA' AJ TOK'OR JUJU'

Jar qati't qamama' aj Tok'or Juju' qas ee nimanelaa' taq winaq, qas pa rub'eeyaal xkeeya' wi' ja naquun, xa k'a rumaal ari' ma cha qa ta xekib'anala' julee' saamaaj ja wi' ma kik'utuun ta chi re jar Ajaaw k'in chi re ja Qaatee' Ruuwach Uleew.

Jar ojeer najb'eey nkeetz'at ja setelik iik' k'a jaa' ari' nb'ekiquupii' ja saqkiy ja xok k'aam kolo'.

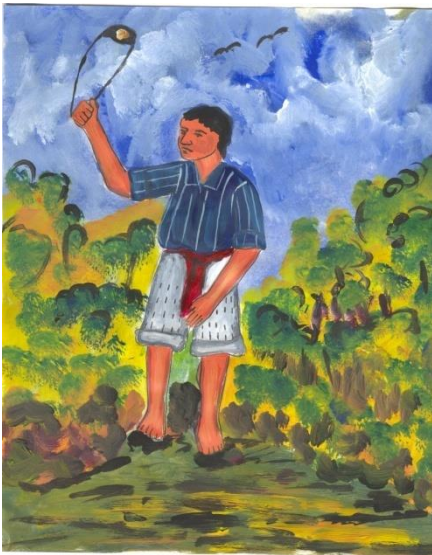
Jar ee ojeer taq winaqii' rixiin ja Tinaamir Tok'or Juju' qas maxko' kinaa'ooj rumaal chi ja wi' qas rajawaxiik jun chee' chi ke qas nkeetz'at na chi utz ja wi' q'an chik k'in qas seteli chi utz ja loq' laj iik' chi kaaj ja toq nkeechoy. Utz k'a chi ja chee' nkeechoy ma ti q'umari k'in ma ti aaq'ayi chajnim. K'iy k'a

rusaamaaj ja chee', utz nb'ajn tz'alam teem, b'olooj chi re. Keeri' nkeeb'an rumaal nyaloji ja chee' kuk'iin, ja toq nkeeya' jun rusaamaaj.

Ma ruuyon ta chee' ja qas satel na iik' ja toq nchojyi, chaqajaa' keeri' nb'aan chi re jar awan ja toq nq'anari qas setel iik' ja toq nme'ii' rumaal chi ma tichokopiini ja jal chajniim k'in ja jal qas nuuk'is na rupiiqaal chi utz, q'anij nqitz'e'ee' ja ruuwach chi utz. Ja k'a kaamiik ja winaqii' xa ma keniman chik rumaal xa riil b'ilb'aq aq'oom nkeeya'.

Chaqajaa' jar ojeer, maxko' chi jun utziil xkikoochii' ja loq' laj taq winaqii' rumaal chi ja loq' laj uleew qas maxko' ruchojq'aaq' ja toq xkeetik ruuwach. Qas maxko' chi julee' q'anajal, saqajal, raxwaach, saqakinaq', q'aqakinaq', kaqakinaq', piley k'in xtakapal nwachin to kuuk'iin.

|| JA RUSAMAJIXIIK JAR IKAQ' PA TOK'OR JUYU'

Jar ikaq' jaa ri' jun tiya'l, k'o ka'i' k'aam chi ruuq'a', ee je'ee' ja qati't qamama' aj Tok'or Juyu' ja qas xesamajiini, chi re k'aam saqkiy. xkeeb'an wi'.

Ja k'a q'iij wakaamiik ma tib'ajn chik rumaal chi ma k'o chik ta ja saqkiy, k'in chaqajaa' ma k'o ta chik ruub'eey ja keek'aam.

Jar aj Tok'or juyu' qas k'iy ruuwach ja nkeeb'an chi re ja saqkiy, xa k'a rumaal ari' je'ee' qas xesamajiini jar ikaq' ja xok jun nim laj k'aqb'al. Ja toq naak'aq jar aab'aj chi re aaq'a' ma najt ta nb'eqaaji, ja toq k'a naakoj jar ikaq' qas k'a k'anajt neqaj wi' ja loq' laj aab'aj. Jar ojeer nqaakoj jar ikaq' ja toq neqachajii' jar aweex, qas chajniim

nojb'e, ruumal chi ja taq chikopii', qas chajniim ne'ulqaaji. Ja k'a jar ojoj qas oj taq no'y na, ja toq noj tajqeel kuumal ja qaatee' qatata'.

Pa nik'aj chanooj nojk'eje' wi', utz k'a chi neqatz'et ja toq neepeti ja ch'ok, ja k'el k'in julee' taq chikopii' chik, xa xer waa ri' jar ikaq' ja nqaakoj, xa neqaxib'ib'ij eel ja loq' laj taq chikopii'.

**NAWALIN TZIJ, CHOLON
TZIJ K'IN
CHOLON K'ASLEEMAAL
RIXIN TINAAMIT
XE' KUKU' AAB'AJ**

**LEYENDAS
CUENTOS E HISTORIAS
DE SAN JUAN
LA LAGUNA**

• PA KAMB'AL

Jar ee qati't qamama' ojeer q'iiij saq qas xkeeya' rub'eeyaal, rucholajil ja naquun, qas pa rujikaal xkeeya' wi chi junjun ja loq' laj taq naquun. Qas k'ooli naq chi re xkeeya' kaan ruub'ii' ja taq k'ojlib'al, taq b'eey taq k'ala'.

Ja k'a chi paam ja tinaamit Xe' Kuku' Aab'aj k'o jun ti k'ojlib'al ja rub'ina'aan pa Kamb'al, jaa wa' ti k'ojlib'al chila' k'o wi pa raqan ja nim laj juyu' k'istalin ja b'aar xk'eje' wi' ja nim laj aachi ja rub'ina'aan Kaqak'axool.

Jar ojeer q'iiij saq xk'eje' pa ruuwi' ja K'istalin ja jun aachi ja Kaqak'axool, ja toq k'ooli jaa wa' jar aachi, pa ruuwi' ja K'istalin jaa wa' juyu' qas maxko' b'eyomaal k'o chi paam, xa ruk'iin nayikqaaj jun aab'aj q'anij naawil jun q'enapuwaq chi ruuxee'. Qas nim ruuq'iiij jaa wa' jar aachi ja toq k'eje' pa ruuwi' ja k'istalin, ja toq k'o pa ruuwi' ja juyu' qas nuuraq to ruuchii' chi kiiij ja winaqii' k'in keewa' nb'iiij ri walk'uwaal aj Xe' Kuku' Aab'aj ixtijol taq ch'uu', ixtijol taq tap, q'anij ronojeel taq q'iiij q'anij keewa ri' nb'iiij cha', ja k'a winaqii' jun q'iiij xe q'itaji' k'in xkeemol kii' k'in xkib'iiij qas taqan itzeel nuub'an ja jun aachi le' jo te qakamisaaaj, keeri' xkeeb'an xkeepo' eel kii', ee k'ooli xkeeb'an eel ka'i' wi' k'in xeeb'e, xeb'e taa'ii', naanii', aachi'aa', ixoqii', k'ajoolaa', q'apoojaa', taq ixtanii', taq alaa'ii'.

Maxko' xkeeb'an xeeb'e ja toq xeqajq'anajoj xekiwila' ja Kaqak'axool k'in xkeemaj ruchapariik k'in qas maxko' xkib'iiij chi re, k'a jaa' k'a ri' xkeemaaj ch'a'ooj ruk'iin k'in xkeek'am to keewa' k'a xb'eqaaj to chi runaq'aaj ja pa rax aaj, qas nemululi ja winaqii' k'in xkikamisaaaj ja Kaqak'axool, xa k'a rumaal ari' nb'iix chi re jaa wa' ja k'ojlib'al Pa Kamb'al (kamib'al).

Xa xer waa ri' xax koaj keewi' ja qati't qamama', kumaal ja julee' winaqii' chik ja epejtinaq chik pa julee' tinaamit. Ja toq k'a xkamisataji ja Kaqak'axool xpiit k'a jun rupoqonaal chi riij ja tinaamit, qas k'a mariil xusik'ik chik rii', ja k'a kaamiik waan ja ntajin nuuk'ax ri' ja qatinaamit.

: NAQ CHI RE NB'IIX PA TZIYAQ CHI RE JA JUUN K'OJLIB'AL JA K'O XE' KUKU' AAB'AJ.

Qas maxko' julee' naquun ja ruk'oloon ja qatinaamit Xe' Kuku' Aab'aj, qas maxko' julee' b'eyoomaal ja nkiib'iij ja qati't qamama' ojeer, ne'e ja taa' Luu'

Mendoza, ja junmuch' jo'oo' chik rujuunaa', ja xuchol chi qawa' ch ja rub'eeyaal ja naq chi re nb'iix xe' pa tziyaq chi re jaa wa'a' ti k'ojlib'al ri' ja k'o chi paam ja tinaamit Xe' Kuku' Aab'aj.

K'o juun ti aachi ojeer aj xojool qas ti meeb'aa' ma ti kowiini nulooq' rutziyaq, k'o k'a jutiiq qas nb'isooni, rumajk chi ja rachib'iil ntajin chik kimaajoon ruch'obj'iik naq nkeeb'an chi re ja kitziyaq ja k'a jar arjaa' ma k'o ta rupuwaq nqajb'eej ja rutziyaq, ja k'a jutiiq

xuuch'ob' k'a , kin b'e na ne nukaanooj na ka'i' ti nuusii' ne'e cha' keeri' k'a nb'iij, xb'e k'a qas nb'isooni k'in kee wa' nb'iij qaaj ri' cha, naq nb'aan k'a waa' ma k'o ta ti nupuwaq ja nqajb'eej ja nutziyaq k'in inin k'a ja in k'amol b'eey .

K'a jaa' k'a ri' xb'e pa juyu' chi kanoxiik ka'i' ti ruusii', ja toq k'a xb'eqaaji xumaaj oq'eej, qas nb'isooni qas nroq'eej ja rub'anoon, qas k'a nik'ajar naq q'iij ja toq xuutz'et xeel to' jun aachi pa juyu' k'in keewa' xb'iix chi re ri', ¿naq nab'isooj?. Ja k'a arjaa' ma k'o ta', k'a maloo' xb'iij cha, xa waan maxko' ninb'isooni, naq chi re k'a ne'xi cha' ja k'a arjaa' xrub'iij xa inokinaq pa xajooj ink'amool b'eey chi keewach winaq k'in ma k'o ta ja nutziyaq, ma kinkowiini neenuqaja', ma k'o ta' ti nupuwaq, qaaj taj kitziyaq ja wichib'iil, ja k'a jar aachi qas nim jun ruxamparem rukojoon k'in qas maxko' julee' rejtz'ab'a'l iil ja rutziyaq, xub'iij chik chi re jar aachi ja ti meeb'aa', ma k'atb'ison ta ne'xi' jo', xujaq ri ja juyu' chi keewach, kani' xa juun chi jaay xujaq ri', ja toq k'a xuutz'et jar aachi ja timeeb'aa' xeel to julee' tziyaq maxko' raq'apujani qas ntz'intz'oti, qas k'ak'a ja loq' laj taq tziyaq, qas q'aax naq xe k'amar to k'a juun mook rumaal ja Kaqk'axool k'in kee wa' xb'iij chi re ri', ma katb'isoon chik ta k'ooli ja tziyaq joo' ri' ne'xi', ja k'a jar aachi ja ti meeb'aa' qas nki'kooti' maltiyox k'a ari' nee' cha'.

Ja toq k'a xyaataj to ja tziyaq chi re rumaal ja Kaqak'axool kee waa' xb'iix chi re xa xer waa ri' ja tziyaq nawasuuj na ne'xi' cha', ja wi ma xtawasuj ta ma tik'eje' awuk'iin ne'xi', ja k'a naab'an jaa wa'a ri' ne'xi, qas nik'ajarinaq ja rutzijob'al Ajaaw (misa) naab'iij chi re rawixqayiil, natruxolq'atiij, oxii' mee' no k'oo chi aawii' chi keewach ja winaq jar ee k'o chi paam ja roochooch Ajaaw, (iglesia), ja wi' keeri' xtaab'an nkejee' k'aari' ja tziyaq awuk'iin ne'xi cha', ja wi' k'a ma kee ta ari' xtaab'an ja juyu' natruk'am opoon ne'xi'.

Keeri' k'a xuub'an jar aachi ja timeeb'aa' xuuk'am to' ja tziyaq xa xer waa ri', xa qach'ob'ooj nuub'an, ja toq k'a xulqaj pa roochooch xb'iij chi re ja rixa qayiil ja k'a jar ixoq ma xrajo' ta, naq chi re nb'aan keeri' ne'e jar ixoq, keeri' k'a xuub'an jar ixoq ma rajoo' ta xuub'an ja b'iin to chi re ja ruchajiil, ja k'a jar aachi qas nb'isooni, rojtaq chi ja wi' ma xtuub'an jar ixoq ja b'iin to chi re, arjaa' nk'amar eel chi paam ja juyu' rumaal ja tziyaq, xa k'a rumaal ari' qas xub'ojchi'iij ja rixa qayiil, xa xer waa ri' jar ixoq q'anij ma xrajoo' ta wi', ja k'a jar aachi qas nuk'uutuuj chi re ja rixa qayiil chi nuub'an jaa wa'suneem jar ixoq q'anij ma xraajo' ta wi'.

Ja toq k'a xerila' ja q'iij rixiin ja xajooj, ja rutziyaq jar aachi ja timeb'aa' qas raq'apujiini, qas ntz'intz'ooti, qas q'axinaq chik na chi keewach kikiin ja ruchib'iil, qas k'a nik'ajarinaq ja q'iij ja toq xpiit juun nim laj ruxulaa' jikikix eel jar aachi k'a chi la' ja b'aar ruk'amon to wi' ja tziyaq, rumaal ja ixlajuyu', xa k'a rumajk ari' nb'iix chi re jaa wa'a' ti kojlib'al ri' patziyaq, xa xer waa' ri' ja chi paam ja juyu' taqaaj q'anij k'o wi', xinb'aan inin jutii' xinwiil juun taa' kee wa xb'iij chi we' ri', jaa wa' patziyaq nb'iixi' ja na k'aa' xin che chi re', waawee' k'a piit wi' jar aachi jar ajxajool ja ma xkowinin ta xuwasuuj ja tziyaq ja toq xuuk'ut opoon juun aab'aj chi nuuwach, ja toq xintz'et juun aab'aj xukuli, k'a jaa' k'a ri' xintzeet q'anooj, k'o juun aab'aj q'anij xukuul chi ruuwach ja juyu' taq'aaj, che wi' q'anij k'o wi' ma tz'aqab'al tziij ta q'anij k'o wi' ja chee wi' k'a patziyaq neexi' jaa wa' kojlib'al, juyu' taq'aaj rixiin ja qatinaamit Xe' Kuku' Aab'aj ne'e ja taa' Luu' Mendoza.

: JA CHIKOPAA' EE RIXIIN JUYU' TAQ'AAJ

Ja qaatee' Ruuwach Uleew qas maxko' julee' naquun ruk'aloon, xa ka rumaal ari' qas rajawaxiik nqaqijla' k'in qak'uutuuj sachib'al qiil qaamajk chi re.

Ja qati't qamama' ojeer q'iij saq qas xkiniimaaj ja Qaatee' Ruuwach Uleew, xa k'a rumaal ari' ma k'o ta ari' chi qa ta keeri' nekikamisaaj ja loq' laj taq chikop.

Nkib'iij ja qati't qamama' chi qas rajawaxiik nqaatz'et na, naq nqaab'iij k'in naq nqaab'an. Xuub'aan jun aachi ojeer waawee' Xe' Kuku' Aab'aj, rumajoon saamaaj qas ki' ruuk'u'x rumajoon ja saamaaj, qas k'a nik'ajrinaq q'iij ja toq jun nim laj chikop pejtinaq, ja k'a waa' jar aachi ri' ee k'o ruutz'ii' saluneel taq tz'i', ja tz'i' ja

toq xkak'aaxaaj ja raqan ja nim laj chikop xkeemaj paq'ooneem k'in xkitararib'ejeel k'in qas kisaluun, xa xer waa ri' ma k'o ta ja loq' laj chikop xa ruyoon rejtal raqan

nawak'axaaj, chaqajaa' jar aachi xerutararib'ejeel ja ruutz'ii', q'anij nim laj chikop ja nrak'axaaj opoon arjaa', xa xer waa' ri' q'anij ma k'o ta ja chikop cha'.

Keeri' k'a xkeeb'an xkitararib'ajeel ja nim laj aqanaaj, xeruuk'am eel k'a ja toq xa juutz'it ja majan keb'eqaaj chi runaaqaaj ja juyu' jar aachi, q'anij ma k'o chik ta ja juyu' nuutz'et, ja k'a nuutz'et chik arjaa' cha nimaq ta jaay, qas maxko' jun nim laj tinaamit ja nuutz'et chik cha, k'a jaa' k'a ri'xuliqaj runaa'ooj k'in xpe'ii', ja k'a tz'i' xeeb'e xesajchi' chi ruuwach, ja k'a arjaa' ja toq xunaa' q'anij ka'i' ruuq'a' ramaaj chik ja rumajoon b'ijneem k'in ja toq xuutz'at k'a k'a najt chik k'o wi'.

Che wi k'a q'anij ee k'o wi' ja chikopaa' rixiin ja juyu' ja xa ee k'amonelaa', ee k'i'y ja keewach ja loq' laj taq chikop, ee k'ooli ee nimaq taq tz'i', ee nimaq taq ajq k'in jeb'el taq keej, xa k'a rumaal qas rajawaxiik ja toq nojb'e pa taq juyu' nqak'utuuj na ramaaj chi re ja Qaatee' Ruuwach Uleew utz k'a chi ma k'o ta nqaqajb'eej. Rumaal chi ja Qaatee' ee k'o rajch'ame'y ee tz'etonelaa' k'in ee chajinelaa' rixiin ja ronojelaal ja nimaq taq naquun ja k'o chi ruuwach.

§ PA Q'APOOJ

Ja qati't qamama' ee qaatee' qatata' qas maxko' julee' naquun xkib'iij kaan chi qe ojoj ja toq k'a oj taq no'y, ja numama' qas noj rumol chi ruuchii' ja loq' laj q'aaq' k'in numaj ruchojliik ja utz laj taq naquun chi qe.

Jar ojeer q'iij saq chi paam ja tinaamit qas ch'a'ooj rii ruuwach ja xajooj rumaal k'a ri chi ma eek'iy ta ja winaqii' chi paam ja loq' laj tinaamit. Xuub'an jutii' xqajb'eej k'a ja xajooj ja jun ti aachi qas ti meeb'aa', ja toq k'a xe oponi ja winaqii' ruk'iin k'in xb'iix chi re, kaamiik naqajb'eej ja xajooj atet chi paam awa' ja nimaq'iij ri', ja k'a arjaa' rumaal ruuk'ix k'in rojtaq chi ch'a'ooj rii, xb'iij chi ke jar ee qasanaq ja loq' laj xajooj, utz k'aari' maltiyoox chi eewe' ja xinataj ewumaal nqakanoj k'a awa' naq xtiqaab'an, xa xer waa' ri arjaa' ja ti nume'aal ja nya' chi paam ja loq' laj xajooj, ja k'a winaqii' qas xeki'kooti k'in xkimaltiyoxii kaan chi re jar aachi.

Keeri' k'a xub'aan majtaji ja tijoxiik ri'll chi re ja xajooj, xeqaaj k'a ja q'apooj ixtanii' ja rume'aal ja ti meeb'aa', keeri' k'a xuub'an q'anojoj xb'e q'iij k'in ja nimaq'iij xa ntajiin nq'ajin to, ja k'a jar ee chaponaj ja xajooj xkeek'aq rii ruuwach ja q'iij ja nekik'ama' ja tziyaq chi la' chi paam ja tinaamit Chi Nimaq'an Ya' k'in xeeb'e ruk'iin ja ti meeb'aa' k'in xekiib'iij chi re, ja toq k'a xe'opooni xkeechol chi ruuwach ronojelaal ja kichojmarisaaj ja k'a jar aachi ja ti meeb'aa' xb'iij chi kee jar inin k'a

ninb'e q'anojoj na rumaal chi ma k'o ta ja ti nupuwaq kaamiik, ja k'a k'amol taq b'eey xkib'iij kaan chi re, utz k'aari' qas k'a xtab'an jun utziil xta kanooj ja ti rutziyaq ja ti ame'aal, keeri' xuub'an ja julee' chik aj xajola'ii' xeeb'e chi k'amariik ja kitziyaq ja k'a ti meeb'aa' ma xb'e ta kuk'iin.

Keeri' k'a xuub'an xb'e q'iij, q'iij q'iij k'a ja nimaq'iij xa nqajin to ja k'a ti meeb'aa' q'anij ma k'o ta eel elenaq eel wi', ja k'a k'amol taq b'eey qas neb'isooni rumaal chi ma k'o ta ruub'ixiik naq nuub'an ja ti aachi chi re ja rutziyaq ja ti rume'aal. Chaqajaa' ti aachi qas q'iij q'iij nb'isoni rumaal chi q'anij ma k'o ta wi ja ti ruuwaq ja neruk'amb'eej ja tziyaq, xuub'an k'a jutiiq qas chajnim xk'asoji k'in xb'iij chi re ja rixa qayiiil kaamiik ninb'e na pa kanooj ka'i' qaasii' pa Kajnom, ja ti rixaqayiiil qas maxko' nuub'an xub'aneel ruuwaay ja ti richajiil, keeri' k'a xuub'an xchojmarisaaj eel rii' k'in xb'e, xuchapeel k'a ja ruub'eey xa xer wa ri' qas maxko' nb'isoni rumaal chi q'anij ma k'o ta neruk'ama' wi' ja ti ruuwaq ja nqajb'eej ja ti rutziyaq ja ti rume'aal.

Qas k'a rumajoon ja ruub'eey k'in qas maxko' julee' naquun neruch'ob', ja toq xa qajalaal ma jaan ta poni chi runaqaaj ja chi ruuwach Kuku' Aab'aj xe'l to jun aachi qas nraq'apot riiq qas maxko' ch'ijch' chi riiq k'in qas k'ak'a taq tziyaq rukojoon, xa xer waa' ri' rutziyaq ajxajool rukaajoon, ja k'a ti aachi ja toq xuutz'et qas xiib'eej ri, ja k'a jar ajxajool xb'iij chi re ma ta xiib'eej ta aawii, chaqajaa' naq chi re qas natb'isoni ja k'a ti aachi xb'iij chi re ma k'o ta waan b'iis nb'an inin, ja k'a jar aachi xb'iij chi re naq chi re chi ma k'o ta b'iis naab'an q'anij q'aalaaj chi re jar apalaj chi xa b'iis naab'an, keeri' xkeeb'an ja ti meeb'aa' q'anij ma ti raajo' nb'iij ja naq ja rub'anoon, k'a malo' k'a ja toq xb'iij qaatziij wi' b'iis nb'an rumaal chi k'o jun ti nume'aal pa xajojoj k'in ma k'o ta nek'amb'eej ja ti rutziyaq k'in ja nimaq'iij xa nqajin to, ja k'a rajawa' al ja juyu' xb'iij chi re ja ti meeb'aa' ma katb'ison chik ta jo' wik'iin tatz'eta julee' tziyaq, ja k'a ti meeb'aa' ma ti rajob'eej nb'e, nraajo' ma kan ta, k'ajaa' k'a ari xuch'ob' kinb'e na, xtar eel k'a chi riiq ja rajawa' al ja juyu' yeloj xeeb'ij na, ja toq k'a xeb'eqaaji q'anij xuujaq rii' ja juyu' chi keewach, k'a jaa' k'a ri' xe'oki chi paam ja juyu' ja toq k'a xuutz'et ja ti meeb'aa' qas maxko' julee' tziyaq chi paam ja juyu', ee k'ooli etusub'aan, k'ooli etzaqali, qas maxko' rejtz'ab'a'l iil, qas raq'apujani ja loq' laj taq tziyaq. K'ajaa' k'aari' xb'iij ja rajawa' al ja juyu' chi re ja ti meeb'aa' kaamiik ta cha'eel k'a jun mook rixiin jar amee'aal ja k'a ti meeb'aa' xuucha' jun mook ja qas utz xuutz'et k'in xuuk'am to. Xa xer waari' ne'x rumaal ja rajawa' al ja juyu', nawaasuuj na jaala' tziyaq le', utz k'a chi ma k'o ta nuub'an ja ti amee'aal, naq k'a nb'ajn ne'e ja ti meeb'aa', ja k'a rajawa' al ja juyu' xb'iij ja naab'an kee wa ri', ja toq nik'ajrinaq ja tzijob'al jar Ajaaw chi paam ja Tiyoox Jaay natk'awe'e pa runik'aajaal ja nim laj jaay, ja k'a jar awixaqayiiil natruxoloq'otii' oxii' meej, ja k'a ma xteb'aan ta keeri' ja ti ame'aal nok k'a rixiin ari' ja juyu'.

Ja k'a ti meeb'aa' qas nki'koti k'in qas nb'isoni xuk'am to ja tziyaq pa ruuwi' ja ruusii', k'a k'o na juutz'iit ja ma jaan teqaaj chi ruuchii' ja roochooch ja toq xuuk'aq kaan ja ruusii' k'in xuuk'ut chi keewach ja rume'aal k'in rixa qayiiil ja tziyaq, ja k'a ti ixoq xumaaj k'otoj ruuchii' ja richajiil, ja k'a ti aachi qas k'a malo' xb'iij chi ke ja

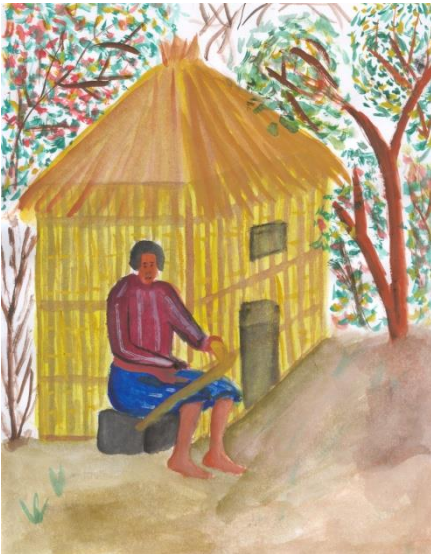
b'aar xuk'am to wi ja loq' laj tziyaq, k'in xuchol chi re ja rixa qayiil ronojeel ja xb'ix to chi re rumaal ja rujawal ja juyu', ja k'a ti ixoq xb'iij ja ri ma k'o ta nb'aan inin', k'ixb'al waan ari' maxko' waan winaqii' ari'.

Keeri' k'a xuub'an xerila' ja q'iij rixiin ja xajoj, xkeemol kii' jar ajxajolaa'ii' k'in xaponi ja ti ixtani ja ti rume'aal ja ti meeb'aa', xkeemaj k'a ja xajooj k'in xkeemaj uleem ja winaqii' qas maxko' julee' winaqii', ja toq xkeetz'et ja rutziyaq ja ti ixtan qas k'ask'o'i' xkeetz'et rumaal chi xa ruyo'oon ja qas utz qas nraq'apujani, qas maxko' rejtz'ab'a'l iil chi keewach ja julee' tziyaq chik, ja k'a winaqii' qas newixwot qaaj k'in kib'iij jaale' tziyaq le' ma jiik laj tziyaq ta, jala' rixiin juyu' qas k'a keeri' nkiib'iij k'in qas nik'ajrinaq ja q'iij ja toq xpiit jun nim laj kaqsalk'um k'in xuk'ameel ja q'apooj ixtan, ja k'a winaqii' xkitararb'ej eel k'in ja toq xeb'eqaaj chi naqaaj ja juyu' xujaq ri' k'in xok eel jar ixtan chi paam, xa k'a rumaal ari' nb'iix pa q'apooj chi re jaa wa' ja k'ojlib'al ri ja k'o chi paam ja tinaamit Xe' Kuku' Aab'aj.

Xk'amar eel k'a ja q'apooj ixtan rumaal chi jar ee rutata' ruutee' ma xkeeb'an ta ja xb'ix chi kee, xa k'a rumaal ari' kaamiik ja toq neqaaj kitziyaq jar ajxajo'laa'ii' nkoj na ruq'aaq' utz k'a chi ma k'o ta nkiqaajb'eej ja nexajowi.

| RUUWACH KEJTZ'AB'A'L AK'AALAA' OJEER TZIJJ

Jar ojeer q'iij saq qas rupoqonaal ja xqaatij ojoj ja toq oj ak'alaa' rumaal chi ja qatata' qaatee' xa ee taq meb'a'ii', ma juun ejtz'ab'a'l xqojtaqij ruuwach ojoj k'in xqajtz'ab'ej ta ja kani' nkajtz'ab'ej ak'aalaa' kaamiik. Jar ejtz'ab'a'l ja nkatz'ab'eej

jar ak'aalaa' kaamiik qas maxko' rajilaal k'in qas xoltal rub'ooniil. Xa xer waa ri' ee k'o taq ak'aalaa' ja ma k'o ta awa' ejtz'ab'a'l kuk'iin chaqajaa' rumaal chi jar ee tatixeelaa' ee taq meb'a'ii' k'in ma kekowiini nkeeloq' jar ejtz'ab'a'l chi ke ja taq kalk'uwaal.

Jar ee taq ejtz'ab'a'l ja xqatz'eb'eej ojoj jar oj ala'ii' jaa wa'a ri' ja Xka', taranpo'j, uleew xuul ee taq kachib'al tz'ikin ee b'anoon chi re, piri'y chaqajaa' k'o julee' ejtz'aneem xqaab'an ja ma k'o ta ejtz'ab'a'l nrojob'eej ja kani' chi re wawan ri'iil, salun ri'iil k'in pajooj ri'iil chi tijooj ajtiineem.

Ja k'a taq ejtz'ab'a'l kixiin ixtanii' jaa wa'a ri': b'oyo'y, xaaro, xojt k'in ala's. Xa xer waa ri' ma qas ta xqaaya' ruq'iijool ja ejtz'aaneem rumaal chi q'anij xajutii' qamajoon kitoo'iik jar ee qaatee' qatata' chi rub'ajniik saamaaj, toq k'a njame' jun ti ruuweqa q'iij chi qawa' ch k'a ja k'aari' nqaamaj ejtz'aaneem, ja naq chi ejtz'aaneem iil nqaab'an nqaajo'.

Ee k'ooli xa ee je'ee' ja tatixelaa' neb'ano wi ja kejtz'ab'a'l ja kalk'uwaal, jar aachi nuuk'am to jun ti chee' pa juyu', ja kani' chi re ja tza'j, kowlaj chee' k'in julee'

chik, ti kol ti raqan k'in nim rupaam rub'anon to. Pa ruuwi' ruusii' ruya'oon to wi. Ja toq k'a nulqaj chi roochooch ntz'ab'e k'a numaj rujojsiik, nuub'an k'a ti rub'ajniik, nerub'an taq ruuq'a', raqan, nuub'an k'a pa ruuwach, ja toq k'a njosotaj rumaal nuk'anooj k'a jun ti ruuchii' tziyaq k'in nut'is, nub'or k'a jar ala's chi paam k'in tzur k'a jun ti ejtz'ab'a'l, k'a jaa' k'a ri' nusiik'iij ja ti rume'aal k'in nuuya' chi re, ja k'a ti ixtan qas nki'koti nuch'ejleej ja ti ruunee', ruch'uuch'.

Jaa ri' rub'eeyaal xqaab'an to ojoj chi paam ja qak'asleemaal. Jar ee qaatee' qatata' ojoj qas maxko' chi jun qach'olixiik nkeeb'an ja wi xa jaa' ejtz'aaneem nqaaya' ruq'iijool chi keewach, qas nkib'iij chi qe chi ja ejtz'aaneem ma katruutzuq qas neche'ee', saamaaj ja tel eek'u'x chi riij, saamaaj ja utz teb'ana' chi re, rumaal chi toq xkixri'jiixi ma juun ruponaal neetij ta chi pan ek'asleemaal qas nojche'xi. Chi eewi jar ojoj xa xqatarb'a chi riij ja ruuwach ejtz'aaneem ja xqaab'an chi paam ja qak'asleemaal, q'anij ja wi' saamaaj qas xmiin pa qaawi' pa qanaa'ooj kumaal jar ee qaatee' qatata' ee qati't qamama' ja toq xojk'itzixto. Ja k'aari' juun ka'i' taq cholooneem xinb'iij chi eewe' wiij numaam.

·| KUKU' AAB'AJ

Ja chi paam tinaamit Xe' Kuku' Aab'aj k'o jun ti k'ojlib'al ja rub'i'na'aan Kuku' Aab'aj jaa wa' ti k'ojlib'al ri qas nim ruuq'iij ralaxiik chi keewach ja qati't qamama' rumaal chi qas k'ooli xok wi' chi ke.

Ja chi paam awa' ja k'ojlib'al ri' k'o jun aab'aj ja q'anij jukuu' ruub'anoon, xa xer wa ri' nb'iix kuku' chi re rumaal chi ja pa taq jab' numool kaan ja ya', ja k'a pa taq saq'iij ja winaqii' nekiqasaaj to ja keekeej kiwajkaax utz k'a chi nujkitija' ja keeya', qas nim ruuq'iij chi keewach ja qati't qamama' rumaal chi ma ruyoon ta ari' ja rusaamaaj, nkib'iij ja qati't qamama' chi jaa ri' ja jun ti k'ojlib'al jaa ri' ja k'o wi' ja rajawa' al ja keej wajkaax, xa k'a rumaal ari' ja qati't qamama' q'anij xkeeb'an wi' ja xukuleem xkik'utuuj chi re jar Ajaaw k'in ja Ruuwach Uleew ja keekeej kiwajkaax, xa k'a rumaal ari' qas maxko' julee' keej wajkax kuk'iin. Ja toq k'a xekami jaa ri'jaa' xekaam k'a chaqajaa' ja keej wajkax chi paam ja qatinaamit rumaal chi jar alk'uwalaxelaa' ma xkeeb'an chik ta ja xukuleem k'in ma xkeeya' chik ta ruuq'iij ja loq' laj k'ojlib'al ri'.

Ja qati't qamama' qas maxko' julee' keewi' kinaa'ooj, qas xekowiini xkeetz'et k'in xkisiik'iij ja naquun chi ruuwach ja Qaatee' Ruuwach Uleew, xa k'a rumaal ari' qas maxko' juunaa' xek'ase' k'in qas maxko' kinaquun xk'eje'.

¡ KAQAK'AXOOL PA TINAAMIT XE' KUKU' AAB'AJ

Ja qati't qamama' qas maxko' julee' naquun ja kik'aloon xa k'a rumajk ari' qas xekowiini xkeetz'at ronojelaal ja rub'eeyaal ja xb'antaj chi paam ja qatinaamit, nee ja taa' ja Luu' Mento's, ja jumuch' jo'oo' chik ja ti rujuunaa'.

Ja k'a qas ojeer ja tinaamit qas maxko' b'eyoom ja tinaamit Xe' Kuku' Aab'aj qas maxko' nim laj tinaamit, ja ruuchii' ja tinaamit xeqaji' k'a xe taq juyu' xb'e opooni ja tinaamit k'a xek'ub'iil, k'a pa tz'alu', k'a pa raxaaj, k'a chob'olob', qas maxko' jun winaq cha'.

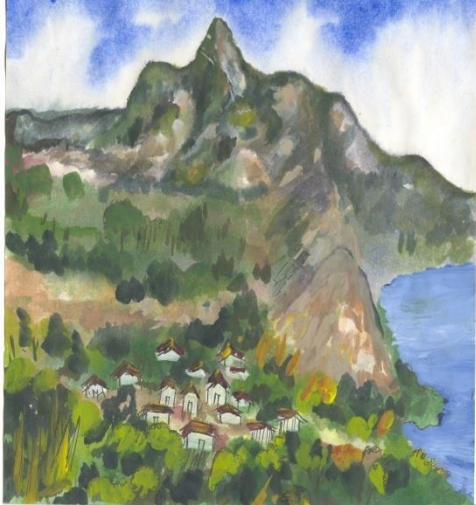
Ja k'a chi ruuwach k'istalin maxko' julee' saqapuwoq, ja wi' nayikqaj juun ta aab'aj, q'anij k'o jun ti saqapuwoq nawijli, xa k'a rumajk ari' qas ee maxkoli' julee' winaq ja neepiit najt naqaaj jar ee k'o chi paam ja qatinaamit rumajk chi xeel rutzijoxik najt naqaaj jaa wa' rub'eeyaal, che wi' k'a ja winaq q'anij ma ke'eel chik chi paam ja qatinaamit, k'in ma keeb'e chik pa julee' chik kojlib'al, ja wi' ma jaa' ta' ja ruwaach k'istalin ne ee saamaaj wi', ja winaq ja toq nee ulqaji' q'anij jaa' ja ruuwach k'istalin ja nkikaanooj cha'.

Maxko' k'a julee' winaq jar epejtinaq chik pa julee' tinaamit q'anij ma ke'eel chik waawee' chi saamaaj, jar aj Tz'unun Ya', aj Kataal, aj qanataa' nechexi', aj Tz'oloj Ya', xa qa b'aar ta ee pejtinaq wi' ja winaq ja nesamaj chi paam ja qatinaamit, jaa wa' q'iij saq ri' ja winaq jar aj tinaamit Xe' Kuku' Aab'aj qas maxko' julee' naquun kuk'iin, ja puwoq q'anij ma ti kijlaaj chik, xa nkeepaj chik cha pa taq k'ojlib'al, keeri' ja xuub'an ja qatinaamit jar ojeer ja toq k'a kee waa ri' rub'anoon ja qatinaamit, k'o juun aachi Kaqak'axool ruub'ii'.

Ja k'a wa' Kaqak'axool pa ruuwi' k'istalin ja xk'eje' wi', qas nuraaq to' ruuchii' chi kiiij ja qati't qamama', ne rutz'uuj to, ix tijol taq ch'uu' ixtijool taq tap, keeri' k'a nb'iij to chi kee', ja k'aa ari' ja qati't qamama' xkeech'ob' chi nekimina' kaan k'in kee wa' nkiib'iij ri' tu tij na k'a b'aar xteqaawila' wi' ne chee, keeri' k'a xkeeb'an xkemoleel kii', kib'atatan kii' xeeb'e, k'in xekisaluuj kaan ja Kaqak'axool, ja k'a arjaa' kee wa' ja xuub'iij kaan, kaamiik ninewasaj eel utz k'aari' nee' cha' qas k'a noqii' ja toq xb'e, ja k'a tinaamit ma xyelooj chik ta ja xuruk'aaj ja b'eyomaal, ja

b'aar k'a xqaax wi' ja Kaqak'axool xuk'aaq kaan k'a ja rusakiil chaj, k'isiis, (caoba), ja k'a nkiib'iij ja qati't qamama' kee wa' xb'e (Cobán) neche'e', xa k'a rumajk ari' ja toq natb'e pa Iximuleew, qas maxko' julee' chaj, julee' k'isiis naatz'et kaan pa taq b'eey ja k'aari' ja xuk'aaq kaan ja Kaqak'axool ja toq xb'e, ne che'e' ja taa'ii'.

¡ JA TINAAMIT XE' KUKU' AAB'AJ OJEER

Ja tinaamit Xe' Kuku' Aab'aj jar ojeer q'iiij saq, qas ti meb'aa', q'anij ma eek'iy ta ja ruwinaqiiil.

Ja tinaamit qas ti meb'aa' q'anij ma k'o ta ja naquun, ma k'o ta nimaq taq jaay, ma k'o ta nimaq ta ch'ijch' kani' kaamiik. Jaa ri' jar ojeer qas tino'y ja ti tinaamit qas k'a k'anajt k'o wi' junjun taq jaay. Ja taq jaay ka'aaj okinaq k'in k'im ruuwi', ja jun winaq ja xaan roochooch qas nim laj b'eyom ari' chi keewach ja winaq. Ja nulqaaj chi we inin q'anij ma ee k'iy ta ja winaq, ja qas ee k'ooli ee k'oola jo'k'al ala'.

Xa k'a rumaal ari' q'anij k'o kaka' oxox kijqale'm, ee aj ch'ame'y k'in ee marto'ma'ii', chaqajaa' k'ooli k'o chik jun kisaamaaj chi paam ja tinaamit. Q'anij chi la' ee k'o wi' q'iiij qas mari'il netzoqpix jun q'iiij ka'i' q'iiij ja nekib'ana' kaan ju ti kisaamaaj, nekikanoj kaan ka'i' keesii'.

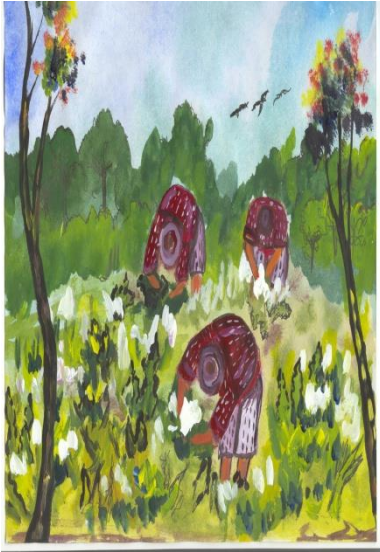
Keeri' ja xuub'an jar ojeer q'iiij saq, qas ma nim ta ja ti qatinaamit, qas maxko' q'aayis chi paam ja tinaamit, ja la' ja nimaq taq xorral nqaatz'et kaamiik qasb'al nimaq taq awan, kinaq' ala'. Qas mariil q'alajini ja jaay pa taq awan, qas nimaq taq kinaq' chaqajaa'.

Jar ajtiijaal xa ti juun, ti ka'aaj k'in k'im ruuwi', xa ti juun jar ajtiij ja nsamaji', chaqajaa' xa keeyoon jar alaa'ii' ja netaq chi paam jar ajtiijaal, jar ojoj jar oj ixtani' ma xojya'eel ta, kixiin alaa'ii' ala' jar ajtiijaal noj che xi, jar ojoj pa taq jaay noj samaj kaan wi'. Xa k'a rumaal ari' kaamiik ma qojtaq ta noj tz'ijb'aani k'in qasiik'iiij ruuwach wuuj, qas k'aayeew na jar ojeer, qas ti meb'aa' ja tinaamit, q'anij konojeel ja winaq qas ee meb'a'ii'.

Jaa la' jar uleew q'anij xa ta chapala opoon, ma ee k'iy ta ja winaqii' chi paam ja tinaamit, ja wi xpiit jun cha' nb'iij ja wuleew inin k'a keela' nq'ax wi le' neche'ee' cha, xa nkek'ut opoon ja b'aar nq'aax wi ja kuleew, xa k'a keeri' xkeeb'an ja toq xkeechop kaan ja nimaq taq uleew ja winaqii' cha.

Ì K'IY RUUWACH SAAMAAJ NB'AJN PA TINAAMIT XE' KUKU' AAB'AJ

Jar ojeer qas maxko' ruuwach ja saamaaj ja xkeeb'an ja qati't qamama', qas ruk'axoon ri' ruk'iin ja saamaaj ja nkeeb'an ja winaqii' kaamiik.

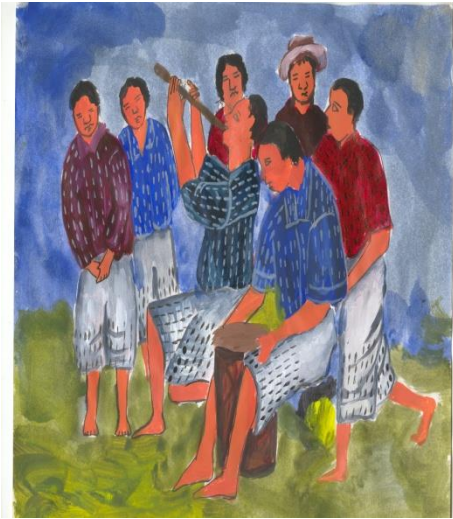

Ja xintz'at to inin, k'o la ka'winaq lajuuj juunaa' ari' kaamiik, ti payib'al nuub'an ja nutata' k'in qas maxko' k'aayeew nb'ajn chi re rumaal ja rajawal saamaaj, chajniim nb'e pa saamaaj, k'ooli ma ti tzureel ja ti ruuwaay rumaal ja nuutee', ma ti tzaqataj eel chik rumaal ja nuutee' ti chaqij way nya' eel chi re pa su't, k'in nb'e k'a ja pa juyu'. Qas ee kojoon pa ch'a'ooj rumaal ja rajawal saamaaj chi lajuuj ruuwe'qa q'iij (diez horas) nesamaji. Qas k'a xinb'an ja lajuuj nujuunaa' inin ja toq xkami ja loq' laj nutata'. Xintz'at ja nutata' inin nb'e pa saamaaj pa waaqii' ruuwe' qa q'iij rixin aq'ab'iil k'in k'a pa waaqii' ruuwe'qa q'iij rixin taqaj q'iij nulqaj chi roochooch.

Jar achi'ii' ja k'amaloo' nkeeto' to kii' pa saamaaj, qas utz neetz'aat kumaal ja winaqii' pa tinaamit k'in ee sak'aajii' neeko'j wi'. Ja toq ne'ulqaaji ja pa saamaaj k'o nan xa ch'ame'y chik kitoq'ob'en to kii', k'iy laj meej xk'axax chi re ja nutata' inin rumaal ja nuutee' ¿naq k'a chi re ja toq k'amaloo' natulilqaji atet pa saamaaj ne'xi? ja k'a arjaa' xk'ulb'a ja nuutee'. Keeri' ja nab'iij le q'anij qaatziij wi', xa xer waa ri' ja rajawal ja saamaaj k'amaloo' xoj ruuk'ol to qas ne'ee'. Maxko' chi saamaaj nkeeb'an chi paam ja jun q'iij k'in xa ma nim ta nkeech'ak, awi k'aari' xa juwinaq q'anapuwaq nyaa' chi re rumaal ja rajawal saamaaj, k'in ya'oon ka'muul ruuwaay ruk'iin neeya' kaan ruuwaay rixiin nim aaq'a' nya' eel k'a ruuwaay ari' rixiin pa niik'aaj q'iij, chaqajaa' ja nutata' ma juun ta ruuwach ja saamaaj xuub'an k'iy ruuwach ja xusamajii' kani' chi re ch'ayoj saqkiy toq k'a ntzuri ch'ayooj rumaal k'a jaa' k'a ri' nubl'ana' julee' taq k'aam ja nok aqaya'l owi' teb'es ya'l ne'xi, chaqajaa' k'ooli nub'aneel taq alaj kolo' toq k'a nutzur rumaal k'ajak'aari' nb'e pa tinaamit Tz'ikin Jaay chi ruk'ayixiik. Toq k'a nk'ayitaj rumaal ja ruuk'aay k'a jaa' k'aari' nuuloq' to ti riixim ja nojrutzub'eej, xa xer waa ri' qas k'aayeew na.

Ja k'a wa qas xkeeb'an ja qaatee' qatata' ojeer, qas maxko' xkeetij rupoqonaal chi saamaaj k'in q'anij ma k'iy ta nkeech'ak, keeri' k'a ja xoj tzuqub'ex to ojoj ojeer, kaamiik juwi' chik na ja saamaaj, juun wi' chik na nkeeb'an ja qawiinaaq.

|| JA KIQ'OJOM JA QATI'T QAMAMA' PA TINAAMIT XE' KUKU' AAB'AJ

Jar ojeer qas ki'il, ronojelaa ja nimaq'iij ja nb'anataj chi paam ja tinaamit rixin Xe' Kuku' Aab'aj qas ta wak'axaa ja toq nb'erila' ruuq'iij ja nimaq'iij konojeel ja winaqii' qas neki'kooti, rumaal chi qas ta wak'axaa ja toq npeti ja tiyoox, qas najb'eyal to ja taa' ja k'amonaq to ja nim laj q'ojoom, taraanto k'a ja taa' b'anol xuul, ja nb'iix chi re chirimi'y, qas k'a neki'koti' ja taq taa'ii' ja nimaq keeq'iij chi paam ja tinaamit Xe' Kuku' Aab'aj, ja k'a kaamiik qas ma k'o chik ta ari'. Kaamiik xa juun wi' nkeeb'an chik ja winaqii', ja najb'eey ja kiq'oojoom ja qati't qamama' q'anij ja wi' ja Tenten k'in Chirimi'y, qas pa q'ojoom nek'amari ja tiyoox chi paam ja roochooch.

Qas jeb'el kitzejtik ja martoma'ii' necholol chi riij ja tiyoox, chaqajaa' jar ixoqi' ee je'ee' jaa ri' jar ee texela'ii' neche'xi, ja kaamiik ma k'o chik ta ari', ja kaamiik xa julee' naquun chik neeb'ajni ja ma qixiin ta ojoj jar oj mayab' taq winaq. Keeri' k'a xkeeb'an ja qati't qamama' q'anij ja wi' ja Tun k'in Chirimi'y ja xkeekoj, chaqajaa' q'anij xa ka'i' ja taq taa'ii' neb'anowi ja q'ojoom, jun nb'anowi xuul k'in juun nb'anowi ja tenten.

·|| RUB'EEYAAL RUWINAQIRIIK JA RUXUULAA' JUJU'

Ja qati't qamaa' ojeer qas maxko' juunaa' xe k'ase' chi ruuwah ja Qaatee' Ruuwch Uleew, qas ee nimaq taq winaq xe eeli, eek'ooli xe k'ase' jo'k'aal juunaa', owi jo'k'al kawinaq lajuuj juunaa'. Ja kaamiik xa ma jaru' juunaa' chik ta nqab'an eel chi ruuwach Uleew rumaal chi qas k'aayeew chik qab'anoon chi re ja loq' laj Qatee' Ruuwach Uleew.

Ja saq keewi' saq keemetz' qati't qamama' qas maxko' xkiniimaaj k'in xkiloq'oq'ooj ja Ruuwach Uleew, qas xkeeya' ruuq'iij ja loq' laj chee' rumaal chi kojtaq chi ja chee' jaa ri' ja qas naya'owwi' ja xlaajuyu', jab' k'in julee' chik.

Xa k'a rumaal ari' kaamiik nwajob'eej nchol opoon chi eewach ja loq' laj chee', ja nimaq

taq chee' ja qas k'aayeew qab'anon chik chi re kaamiik.

Ja loq' laj chee' qas maxko' rajawaxiik rumaal chi ja taq ruuxaaq jaa ri' nya'oo' wi' ja loq' laj ruxilaa' juyu'. Ja chi qe ojoj jar oj winaqii' ja rumuujaal ja chee' qas maxko' nk'aatzin chi qe rumaal chi jaa ri' nxuk'uk'urisaani ja loq' laj b'aaq ib'och'. Ja loq' laj chee' maxko' nuuq'il ruchojq'aaq' ja loq' laj qatata' q'iiij ja k'o chi la' chi kaaj, chaqajaa' rumaal arjaa' ma tik'iisi' ja loq' laj taq raqan ya' k'in chooy.

Rumaal chaqajaa' ja loq' laj chee' ja ma ti chuupi ja loq' laj kik'asleemaal ja ronojelaal keewach chikopii' jar ee k'o pa juyu'. Jar ee loq' laj taq qati't qamama' qas maxko' ruxajaaniil ja chee' chi keewach rumaal chi ja ruk'asleemaal ja chee' ruk'uulaaj rii' ruk'iin ja qak'asleemaal ojoj jar oj winaqii' k'in kik'asleemaal konojelaal keewach chikopii'.

Xa k'a rumaal ari' qas rajawaxiik ja nqachajiiij ja loq' laj chee', qas rajawaxiik nqaatik ja chee', kaamiik qas maxko' ruk'ayeewaal npe chi qiiij rumajk chi qas maxko' ruk'ayeewaal qab'anon chik chi re ja chee'. Ja toq nuub'an ja qaatee' jab' maxko' aab'aj, chee' nuuk'am to rumaal chi ma k'o chik ta nq'eto' kaan ja chi ruuwach juyu', chaqajaa' qas maxko' julee' k'aten nuub'an, qas nk'ajtisaani la loq' laj ruuwach q'iiij. Chee wi' ja pixaab' nya' kaan chi we chi qachajiiij ja chee' rumaal chi ja wi' xtiqak'is ja loq' laj chee' pa jun q'iiij ma k'o chik ta rixilaa' juyu' k'in ma k'o chik ta ya', ja k'a winaq nkam k'aari'.

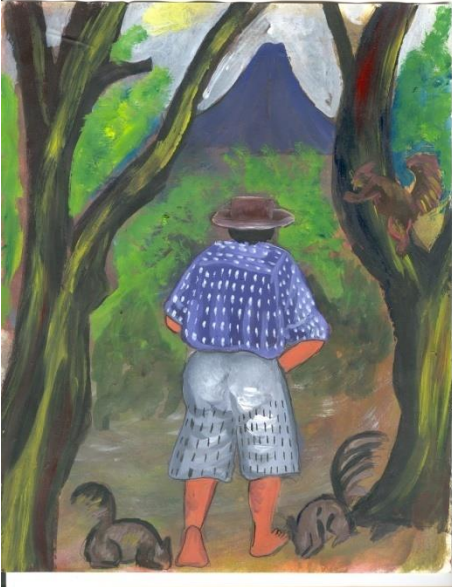
**NAWALIN TZIJ,
CHOLON TZIJ K'IN
CHOLON
K'ASLEEMAAL
RIXIN TINAAMIT
TZ'UNUN YA'**

**LEYENDAS
CUENTOS E
HISTORIAS DE SAN
PEDRO
LA LAGUNA**

• JAR AA XWAAN SAJQ'OOR, JA TOQ XTO' KUMAAL KUUK

Ja toq ma tawaajo' natsamaji' q'anij nakanoj wi' ja naab'an, q'anij nakanoj ja natob'eej awii, k'in chaqajaa' jar ee sajq'o ri' q'anij nkeewil wi' ja nkaajo' nee'e' ja taa' ja Xwaan Pop, aj Tz'unun Ya', ja xuuchol, xuliik chi qawa' chi jun ti cholon tzii' k'in jaa wa'a ri' ja xuub'iij chi qe.

Xuub'an jutii' jar aa Xwaan sajq'oor, qas nupoqonaaj nsaamaaji', xuub'an k'a jutii' cha' xuch'oob' chi nk'ulee', keeri' k'a xuub'an xk'ulee', xa xer waa ri' jar aa Xwaan qas maxko' nusaq'orii' nb'e pa saamaaj, ja k'a jutii' ja toq b'iix chi re rumaal jar ruxa qayiil tab'ana' ka'i' qaasii' ne'xi ja k'a jar aa Xwaan xb'e chi rub'aaniik ja sii', xa xer waa ri' ja toq xb'e qas maxko' xuub'iij kaan chi re ja rixa qayiil, keeri' k'a xuub'an xb'e chi b'aaniik ja sii'.

Ja k'a jar aa Xwaan ja toq xmelooj to chi rub'aaniik ja ka'i' ti sii' qas neeti'oni ja rub'aqiil rumaal chi ma k'amo naq ta chi re nsamaji' ja loq' laj aachi, ja k'a xuub'an chik jutii' jar aachi xb'e pa chenooj ja toq k'a xaponi, ja najb'ee' q'iij ma qas ta xuub'an ja saamaaj, rumaal chi maxko' rusajq'orii', ja k'a chi rukaab' q'iij chaqajaa' ma xsaamaaj ta', keeri' xuub'an chi roox q'iij chaqajaa'.

Ja toq k'aari' jar aj sajq'oor xuuqaj juun chanob'al, yaa k'a chi re rumaal jun aachi ja b'aar xk'utuuj wi', ja toq k'a yataj eel ja chanob'al chi re jar aachi jar aj sajq'oor xuk'aam eel xb'e pa juyu', ja toq k'a xb'eeqaj q'anajooj chi paam ja ruchenooj xkanooj juun chee' ja qas maxko' ta naa', qas utz jun rumujaal, xuk'aam k'a ja chenob'al xuuya' opoonjun paraaj, xuuya' k'a ruuq'a' chi riij ruuwi' k'in xkotz'e'e chi ruuxe' ja chee', qas k'a kotz'oli ja toj q'anij alinaq xeyakataj to' julee' kuuk ja k'a kuuk, kee waa' xkib'iij ri -nk'atziin ato'iik, ne chee chi re jar aachi cha' - kana k'a qas nk'atziin, maxko' nk'atziini ari' maxko' q'aayiis, chik rupa'an ja nuchenooj, ojeer ti maj ja loq' laj chenooj q'anij ma k'o ta nb'anoon chi re nee 'e cha'. Ja k'a kuuk xkib'iij chik chi re . Kat qato'ona kaan na neche'e' cha' ja k'a jar aachi utz k'aari' nee', qas ki' ruuk'u'x ja toq keeri' xb'iix chi re cha'.

Keeri' k'a xuub'an ja toq xuumaj rujosoq'oxiik ja ruchenooj, q'anij alinaq xtzuri' cha' ja chenooj rumajk chi konojelaal ja kuuk xesamaji'. Ja toq k'a tzuri' ja ruchenooj, xe rutika' aweex ja k'a jar ajaa' xuch'oob' qaj ma k'o chik ta la' wa' ja xkinto'owi' nee' qaaj cha', qas k'a juun ka'i' chi ruuwach jar ixiiim ruk'aqoon qaaj ja toq xerutz'eet xeqalajiin to chik ja kuuk ja toq k'a xe uliqaaj ruk'iin k'in keewa' xkib'iij chi re ri' cha naq naab'an ne'xi, ja k'a arjaa' xuub'iij aweex nuuj nkajo' nee',

ja k'a kuuk, xkib'iij chik chi re kat qaato'o chik na nee' chee'e' ja k'a arjaa' xerukulb'a' utz k'aari' ja wi neeb'an juun utziil nee' chi kee, keeri' k'a xkeeb'an xkeemaaj chik ruto'iik, ja k'a kuuk konojeel qas nkeeya' chi saamaaj, q'anij konojelaal ja kuuk xe'ok chi tijkiik jar aweex, q'anij alinaq tikitaj chik ja raweex jar aachi cha.

Keeri' k'a xuub'an jar aachi k'iy q'anojooj ja rutijko'm toq k'a ne rub'ana rupaana cha' q'anij keeri' wi'' nb'iix chi re kumaal ja kuuk chi nto'ii' ja k'a arjaa', qas utz nuutz'et, qas jun to'oneem nkeeb'an ja kuuk, nuch'oob' arjaa', keeri' k'a xuub'an ja toq k'isawani jar aachi, xqanari ja rutijko'm toq xeq'atun jutiiij, xe rutz'ata kaan qas maxko' ja rutijko'm pejtinaq qas nki'koti cha.

Ja k'a rixa qayiiil qas ntaqo'eel rixiin chi paam ja saamaaj, ja k'a jar ixoq xuub'an k'a jutiiij, kee waa' ja xuub'iij chi re ja ruchajiil, maxko' taqaan nyariiij jun aj ak'ama' juun qixiin ne'xi cha, ja k'a arjaa' q'anij ma ti rajoo' neruk'ama k'in kee wa ri' ja xuub'iij chi re ja ruxa qayiiil, ma k'o ta ari' ja aj, ma jan ti q'anari' ja qawa' n ma k'o ta rub'anoon nee', xa xer waa ri' ja winaqii' cha' maxko' chik aj nkiqasajto' keeri' k'a xuub'an jar aachi ja k'a jutiiij ja ruxa qayiiil xub'iij te nq'olo' na k'a juun ti wixiin, nee', ma kirunab'eej awa' jar aachi nee', xa k'a ti juun ma k'o ta' nunab'eej ala' nee' ja loq' laj ixoq, keeri' k'a xuub'an xb'e chi paam ja chenooj jaa ri' q'iiij ja rachajiil b'enaq pa saamaaj, ja toq k'a xb'e opooni jar ixoq pa chenooj ja toq xuutz'et maxko' chi aj chik chi paam ja loq' laj chenooj cha', jar ixoq xujo'q' juun ja ti raj, qas k'a rumajoon rujoq q'iik jar aj ja ti ixoq ja toq nerutz'et xemulumu to' julee' kuuk chi riij, q'anij chi ruuwach ja ti ixoq ja toq ja kuuk q'anij chi ee junjun keemaaj rujo'q'iik jar aj, q'anij ma k'o ta tziiij xkeeb'an xkeq'ol eel ja aj ja k'o chi paam ja chenooj.

Ja k'a ti ixoq qas xiib'eej ri' ja toq xuutz'et ja taq raj k'amar eel kumaal ja kuuk, ja k'a wa xuch'eeek jar aachi ja xto' kumaal ja kuuk, ja k'a waa' nuuya' ja toq nasajq'oriiij natsamaji', ja wi' sajq'orineem naab'an ma katwa'ii' nee che'e ja qati't qamama', kee wa' xk'isib'eej jar aa Xwaan Sajq'or.

Q'anij k'a ma k'o ta xuutij chi re jar awan ja xuutik, ee je'ee' k'a ja loq' laj taq kuuk ja xeetijowi ronojelaal ja rutijko'm.

: RUXAJAANIIL LOQ' LAJ NUUP

Ja loq' laj nuup qas maxko' nim ruuq'iij pa keechii' k'in pa keek'u'x jar ee loq' laj taq ati't mama' ojeer q'iij saq. Rumaal chi nkiib'iij chi ja pa ruuq'a' nuup jaa ri' kipaliib'aal jar ee rutajqo'm Ajaaw (angel.) Chaqajaa' ja loq' laj nuup qas maxko' ruq'aaq'iil. Xinb'an inin jutii' nutata' k'o jun nuup tikil chi runaqaaj woochooch, xinulchulun kaan k'a pa oxi' ruweqa' q'iij rixiin chi aaq'a', qas chuuluuneem numajoon ja toq xintz'et q'anojoj ja loq' laj nuup rumajoon k'ajteem q'anij ma ch'ataq ta ruuxaaq ja loq' laj q'aaq' njote chi kaaj ntz'at q'anojoj, qas maxko' xinb'ison rumaal, k'in qas xinb'iij qaaj pa nuuk'u'x naq la k'a xk'ajtisan kaan k'a ala' qas xin che'ee', xa xer waa ri' qas k'ask'o nuuk'u'x chi rutz'ejtiik chaqajaa' rumaal chi ja loq' laj ruuchee' Ajaaw

ma chaqii' ta, k'a rax na k'in k'a tikil na chi ruuwach uleew. Ja xinnimaaj inin q'anij xk'aat waa ri' ja nuup, toq saqariqaaj k'in xpakpo' q'anojoj ja ruuwach uleew.

Xkeemaj b'ijneem winaqii' nk'axaj to rumaal chi xa chi ruuchii' b'eey k'o wi ja ti woochooch, k'a ja k'aari' xinyakataj q'anojoj chi tinwarib'al, toq k'a xinil to chi ruuwach jaay ja toq xinka'y q'anoj, q'anij keeri' wi' rub'anoon ja nuup qas npaq'apot ruuxaaq q'anij ma juun k'ajteem rub'anoon ta ja loq' laj chee'. Chaqajaa' qas nkiib'iij ja loq' laj qaatee' qatata' chi ma utz ta naatol kaan riij jun chee' cha, rumaal chi ja chee' q'anij nk'eje' kaan yuuk chi riij cha, q'anij ma ti saach chik wi ari' chi riij ja chee', k'a k'onawaa ri' ja yuuy chi riij ja toq nri'jixi, aawiil k'aari' naab'an chi ruuwach jar Ajaaw, k'in pa ruk'isb'al q'iij nya' na jun nim laj rupoqonaal chi aawe'. Utz k'a naachoy ja chee', ja wi k'ooli nk'aatzin wi' chi aawe', xa xer waa ri' q'anij nak'utuj na waa ri' chi re ja nim laj Ajaaw.

: JA TAA' JA TOQ XB'E PA K'AMoj AJQ RIXIN RUJIINAAM

Ja loq' laj nuup q'anij xkixajaniij wi' ruuq'iij ralaxiik jar ee loq' laj taq ati't mama' ojeer q'iij saq k'in q'anij qatzii' tzii' wi' k'ooli nuupo' rii' chi keewach ja winaqii' cha, xa xer waa ri' ma ronojel q'iij ta chi keeri' nuub'an, k'a chi k'anaat jutajtiij. Ja k'aa wa jun xiqajb'eej jun taa' jutii' ri'.

Ja taa' poch'ol ajq rujiinaam, xb'iix k'a chi re ja taa' rumaal ja rujiinaam ja chi nb'eruk'ama' jun ajq chuwaq. Ja k'a taa' qas chajniim xb'e chi ruk'amariik ja ajq cha', rumaal chi xuuch'ob' qaa' pa ruuk'u'x, ja wi k'amaloo' xtib'e, nerutija' rupoqonaal chi ruk'amariik ja ajq, rumaal chi ja toq nim chik jotel q'ij chi kaaj ajninaq nekoosi' ja ajq rumaal ja k'atan k'in ma keeb'ijn chik, chaqa nkik'aqala' chik kii' pa taq uleew chi awa' ch. Ja k'a qas chajniim neb'ek'amari ja ajq q'anij ma keekoosi qas ki'il kik'amariik. Xa k'a rumaal ari' ja taa' qas xiwarajel ti rii' cha, qas chajniim xb'e chi ruk'aamiik ja ajq. Qas ee pejtinaq ruk'iin ja ajq, k'in xa jalaal nke'eeqaj ruk'iin ja nuup ja k'o chi b'eey, ja toq xkeetz'et opoon ja nuup q'anij ruloq'ob'een ruuwach b'eey q'anij muchuun kaan. Q'anij ma utz ta xq'aaxaj to ja ajq ja taa' qas maxko' lajtz' rub'anoon ja loq' laj ruuq'a' ja nuup pa b'eey k'in qas maxko' q'ejqu'm. Ja k'a xuuch'ob' ja taa' pa ruuk'u'x k'in xib'iij qaa', kee waa ri'.

Ma kinkowiini nq'aaxaaj ja ajq chikojol ruuq'a' ja chee' le', ja qas ti ruub'eey ti saqar qaa' na ja toq xkinb'e ne'ee' ja taa'. Ja k'a taa' xukaanoj jun ti ruk'ojlib'aal ja b'aar chi ri' xulanqaaj wi ruk'iin ja ajq, chaqa k'a jalaal xwar qaa' ja taa' ruk'iin ja ajq, toq xuuna' q'anajoj qas samuqumuj chik, k'a jaa' k'aari' xyakataj q'anajoj ja taa' qas numalma' rupalaj rumaal ja ruwaaraam. Toq xuutz'et opoon ja nuup ja taa' q'anij utz waa ri' rub'anoon, q'anij ma juun ruuq'a' qajinaq ta pa b'eey k'in ja taa' chi ruuxee' ja nuup xwar wi. Qas maxko' xk'ask'o ruuk'u'x chi rij ja xuutz'et ja taa' Peelis Mentis. (Felix Méndez) k'in xuuchol kaan chi keewach ja rach'aalaal ee ajxoraalii'.

‡ JA LOQ' LAJ CHEE' TZ'IJTE'L

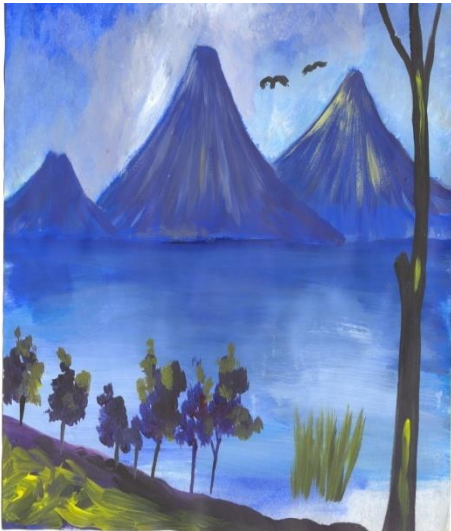
Ja loq' laj chee' tz'ijte'l qas maxko' ruxajaaniil chi keewach jar ee loq' laj taq ati't mama' k'in qas xkib'iij chi qe, ja chi ma utz ta nkooj pa q'aaq', rumaal chi jaa' ri' chee' qas xkeeko' chi rulasaxiik jun achib'al jar ee ka'b'lajuuj achi'ii' jar ee pa'l chuwach ja loq' laj tinaamit Tz'ikin Jaay. Nkiib'iij jar ee qati't qamama' chi jar ee ka'b'lajuuj achi'ii' eje'ee ari' ee pa'l chuwach ja loq' laj tinaamit k'in qas maxko' ruk'ayeewaal uk'aayoon, toq k'a xkeech'ob' jar ee ka'b'lajuuj achi'ii' ja chi utz nwinajir ki'koteemaal rajawaxiik jun achib'al chi ke. K'a ja k'aari' xkeemaj jar achib'al, xa xer waa ri' qas joljoxnaq julee' chee' xkeeko' chi rub'ajniik jar achib'al q'anij ma xee'ulb'a'x ta wi' kumaal. Qas k'a maloo' ja toq xulqaj pa keewi' pa kinaa'ooj ja chi k'o chik na juun ja chee'

ma kikojoon ta, jaa ri' chee' tz'ijte'l ne'xi k'in qas xkeeb'an rub'ajniik ja loq' laj achib'al chi re. Toq k'a xtzur kumaal jar achib'al q'anij utz kik'ulb'axiik xb'ajni, k'a ja k'aari' xkeemaj ruk'utuxiik chi re ja loq' laj ki'koteemaal ja qas rajawaxiik chi ke k'in xkik'utuuj chik chaqajaa' k'iy laj kik'asleemaal k'in ee keesi'j ee kijootaay chaqajaa'.

Jaa ri' jar achib'al k'a k'o na kaamiik chi paam awa' ja q'iiij saq pa tinaamit Tz'ikin Jaay. K'in ja ruub'ii' kaanoon ri'j laj maam owi Ma Luucho. Jaa wa' ti cholon tziiij ri' kaminaq nuutee' b'iiyon kaan chi we, rumaal chi jar jaa' aj Tz'ikin Jaay.

| JA QAATEE' CHOORY

Ja qaatee' chooy neche'ee' ja qati't qamama' ojeer, kee waa ri' nkiib'iiij chi re ja chooy, ja ya' le' qas maxko' nim ala' ojeer, k'a xe b'eey kajaal wi', ja toq natka'y eel pa b'eey qas rax rupaana ja loq' laj ya'.

Qasan pe ari' ja loq' laj taq ch'uu' qas ee maxko', ja toq ma k'o ta natii', ta k'ameel jun ta chakaach ja toq natb'e pa ch'aajo'm, ja toq nutzuri jar aach'aajo'm le ta ma ja' ki chapariik ja taq ch'uu' qas maxko' taq ch'uu', xa xer waa ri' ma ee k'o ta nimaq taq ch'uu'.

Ja qas xkeekoj chi kichajpiik ja ch'uu' ja winaqii' jaa' ja chakaach, lame't, ya'l ja nb'iix chi re xukub'al nya' way chi paam ja nekisik'ib'eej ja ch'uu' k'in qas eek'iy nekeechap to jar ixoqii'.

Xa xar waa ri', ja taq ch'uu' taq no'y pa taq raqan ya' ee k'o wi', xa ta ya'qaaj jar achaakaach k'in maxko' taq ch'uu' ne'ok chi paam, xa keeri' k'a naab'an, ja toq naatz'et le qas eek'iy chik ee k'o chi paam jar achakaach, ja toq natulqaaj chi paam jar aawoochooch naatzek k'in k'o chik a rikil, keeri' k'a qas xqaab'an to ojoj ojeer. Jar ojeer qas nim ala', qas k'a chi ruuchi' ja b'eey ulqajinaq wi', ja toq naatz'et qaaj qas rax rupaana ja loq' laj qaatee' chooy.

Ja k'a kaamiik qas k'isnaq chi riij ja Qaatee' Chooy rumaal chi maxko' julee' ruk'ayeewaal chik qab'anoon chik chi re, ma ti qaaya' chik ruuq'iiij, qab'anon chik chi re q'anij ma k'o chik ta ruuq'iiij. Xanaan ma k'o chik ta jutiiij xti qamaltiyoxiiij chik ta chi re ronojelaal ja utz laj taq naquun nuuya' to chi qe, ma k'o chik ta jutiiij xtiqaakoj chik ta jun ti ruuq'aaq', xa k'a rumaal ari' qas k'isnaq ja loq' laj Qaatee' Chooy.

⌋ RUB'EEYAAL RUK'UTUXIIK JAB'

Ja qaatee' jab' qas nim ruuq'iij , ralaxiik chi keewach ja qati't qamama', rumaal chi arjaa' ja nya'ani' ja loq' laj ruuwach uleew, ja wi ma k'o ta ja loq' laj jab' ma k'o ta k'aari', jar loq' laj qawa' ay, qak'uyaa', k'in ma k'o ta k'aari' ja nqaatij qaa' ja wi ma k'o ta ja jab' ma k'o ta k'a k'asleemaal ari'.

Jar ee qati't qamama' ja toq qas rajawaxiik jab' chi ke, najb'eey nkik'utuj jun utziil chi re jun ajq'iij, rumaal chi nkooj jun kixukuliib'aal chi ruuwach Ajaaw, ox meej nuub'an jar ajq'iij ja xukuleem, maxko' chi poom nb'uququuj jar ajq'iij k'in qas maxko' chik q'aaq' nuutzij chaqajaa' toq k'a ntzuri jar oxmeej xukuleem rumaal jar ajq'iij k'a ja k'aari' nkayab'ej juun, ka'i', ox' q'iij ja jab', toq k'a nqaaji ja jab' k'aja k'aari' nkeeb'an chi juun ja xukuleem chi rumaltiyoxixiik chi re Ajaaw, rumaal chi xqaaji ja loq' laj jab'.

Chaqajaa' konojeelaal ja winaqii' ja toq nkeetz'et ja jab' chi xqaaji, q'anij junlik neeqaj chi xukuleem chi majeleem pa taq koochooch chi rumaltiyoxixiik chi re Ajaaw. Jar ee loq' laj taq ati't mama' ee qaatee' qatata' qas maxko' jun ruyuqulb'al keek'u'x xk'eje' ruk'iin jar Ajaaw k'in qas maxko' xek'axax rumaal chaqajaa' ja toq k'ooli nk'aatzin chi ke pa kik'asleemaal ta k'a ja loq' laj jab' qas maxko' xkeeya' ruuq'iij jar ee qati't qamama' ee qaatee' qatata' rumaal chi qas jun utz laj ya'aaneel rixin tijko'm, chaqajaa' qas jun xuk'uk'urisaaneel rixin ruuwach uleew. Qas k'a nkeeb'an ja xukuleem k'in ma jutii' ta nkeeb'an, nkeeb'an juun kameej, qas k'a toq ntzuri' ja xukuleem qas k'a maxko' chi jun jab' nqaj chi ruuwach ja Qaatee' Ruuwach Uleew.

Ja k'aari' qas xkeeb'an to jar ee loq' laj taq ati't mama' ojeer qas xkixajaanii' qas xkik'uutuuj qas xkitiyoxii' chi re jar Ajaaw k'in qas xk'eje' jun ruyuqulb'al keek'u'x ruk'iin chaqajaa' ja naq xkaajo' chi re.

⌋ RUB'EEYAAL K'ULUJ NIMAQ'IIJ KIXIN KAMINAQII'

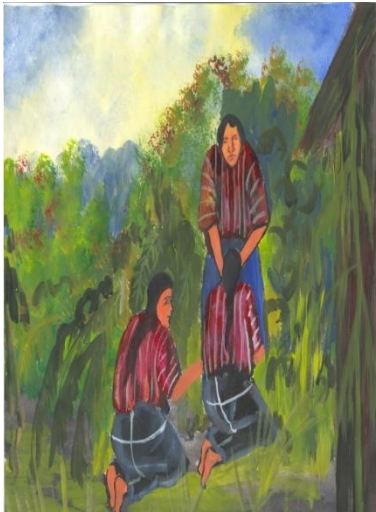

Jaa wa' jun nim laj nimaq'iij ri' nchapataj chi paam, najb'eey q'iij rixin julajuuj rujalib'al iik' rixiin juunaa' k'in chi ronojeel juunaa' nk'uuli. Ja toq nk'uuli, kanojeelaal ja winaqii' neeb'e chi ruk'ajmiik ja ntiiji nk'u'xi, kani' chi re, aj, tz'iin, iis, ch'imaay, k'uum, nimasaq'ujl k'in q'inom. Ee k'ooli neeb'e chajniim k'in ee k'ooli k'amaloo' neeb'e chi ruk'amiik, ee k'o

chik k'a julee' ja winaqii' josq'in ruk'ojlib'aal ja kikaminaaq nkeeb'an, owi pa tz'aaq jaay ee ki ojxeenan kaan wi ruq'omaxiik k'a nkeeb'an ari'.

Konojeelaal k'a ja mookaaj ee je'ee' jar ee k'o chi paam ja tinaamit nkeek'ul ja keeq'iij kaminaqii', q'anij jun aaq'a' nek'ask'ooti, chaqajaa' q'anij jun aaq'a' nkeetzin taq ch'ilin pa taq b'eey, ja nb'iix chi re pan ulaa' tziiij (campana.) Qas nkiib'iij jar ee ojeer taq winaqii' chi qas rajawaxiik ntzajki ja taq naquun ja xinb'ij qaaj ruub'ii', rumaal ne'uliqaj chi ruti'jiik pa taq niik'aaj aaq'a'. Chaqajaa' qas nkiib'iij, chi k'a pa juunaa' ne'uliqaj chik jutiiij pa taq koochooch. Chi ronojeel taq jaay q'anij nchojmarisax wi ari' jun chakach tz'iin, jun chakach iis, jun chakach ch'imaay, jun chakach k'uum, jun chakach nimaasq'ujl k'in jun chakach q'inom. Q'anij k'a xa jutiiij ki chapoon ruyakik poom chi ruuwach ja loq' laj naquun ja chakachixnaq pa taq jaay jar ee rajawal jaay. K'in maxko' chi winaqii' kimajoon rutziijik q'aaq' pa taq ruk'ojlib'aal ja kikaminaaq ja b'aar chi ri' ee muquun wi. K'in qas jun rusachib'al keemajk nkeeb'an jar ee kikaminaaq chi ruuwach Ajaaw. Ja k'a la rub'eeyaal ruk'ujliik nb'aani ja loq' laj nimaq'iij kixiin kaminaqii' chi paam ja loq' laj tinaamit Tz'ikin Jaay.

¡ RUB'EEYAAL NIMAANEEM PA TINAAMIT TZ'UNUN YA'

Ja kaamiik qas maxko' chik, nimaq nkeeb'an jar ak'aalaa' ma rumaal la ja k'o chik jun kisaamaaj kich'akoon owi ma rumaal jar ee k'o pa taq tijoxik pa taq ajtiijaal.

Xa xer waa ri' jar ak'alaa' rixiin kaamiik ma ch'ob'ol chik ta nekeeb'an chi paam ja kik'asleemaal k'o naari' k'e taq kokoj nekami. Jar ee qati't qamama' ojeer, qas maxko' chi juunaa' xek'asa' eel chi ruuwach jar uleew, ee k'o naa ri' xa chi riiij ch'ame'y chik kitojq'aj wi kii' ja toq neb'ijn chik rumaal ja kiri'jixiik. Xa xer waa ri' ja ya'oowi ja nimaq taq kik'asleemaal jaa' ja nimaaneem.

Ja toq xinch'ob' inin najb'eey, ja nkeeb'an jaa ri'jaa' ma juun nok wi', xa xer waa ri' xa xinsajchi, rumaal chi ja q'ijlo'on ri'iil jaa ri' qas xya'oowi' ja nimaq taq kik'asleemaal jar ee qati't qamama'. Xinch'ob' k'a k'in xinsiik'iij chi ruuwach ja nim laj wuuj rixin rutzijob'al Ajaaw chi ja q'ijlo'on ri'iil jaa ri' qas nrajob'eej na nim laj tatixeel ja k'o chi la' chi kaaj. Qas rajawaxiik ja naaq'ij la' jun winaq maana xa juun ka'i' oxi' q'iij najb'eyal chi awa' ch xa xer waa ri' jaa ri' qas nk'aatzin chi qe chi nim laj qonojeelaal jar ojwinaqii'.

Ja kaamiik k'o na xa atat chik jar at ri'j natq'ijlo'n kaan chik kixiin ja winaqii', k'o na naaq'ij la' kaan, ma keq'ijlo'n chik ee je'ee'. Che eewi' maxko' julee' ruk'ayeewaal ja k'o chiqakojol kaamiik chi paam ja q'iij saq ri'

|| NIMAANEEM K'U'XLA'AANEEM RIXIN AJAAW PA TINAAMIT TZ'UNUN YA'.

Jar ojeer ja qati't qamama' qas ee nimaaneelaa', qas xekowiini xkik'utuuj ja sachib'al kiil keemajk, qas xekowiini xemaltiyoxiini chi ruuwach jar Ajaaw k'in chi Ruuwach ja Qaatee' Ruuwach Uleew, xa k'a rumaal ari' qas xe loq'oq'oxi rumaal jar Ajaaw. Ja qati't qamama' aj Tz'unun Ya' xa b'aar ta ee k'o wi' ja toq nkeemaj jun kisaamaaj qas nkik'utuuj na ari' chi re jar Ajaaw, k'in q'anij konojeelaal ja winaqii' neb'ano ja nimaaneem. Jar ojoj jar oj ak'aalaa' xa neqaatz'et jaa ri'jaa' ja toq nexuke'ee' pa chanooj. Ta k'a nutata' inin toq noqeeqaj ruk'iin , pa chanooj njekeb'a ja ti ruuya'l pa ruuq'a jun chee' k'in keeri' nqaab'an ojoj chaqajaa' nqajakab'a ja ti qaaya'l pa ruuq'a' chee'.

Ja k'a jar arjaa' nxuke'e qaaj k'in qas nuutun ti ruuq'a' nqaatz'et opoon, k'in qas nk'utuuj chi re jar Ajaaw, sachib'al majk, rumaltiyoxixiik ja qak'asleemaal ja ruya'oon, chaqajaa' qas nb'iij chi re jar Ajaaw chi kani' ta oj ulinaq naq pa chanooj keeri' ta qamelojiik chi qoochooch ma ki ta k'o ruk'ayeewaal xtiqaqajb'eej qas na'e' ja loq' laj nutata'.

Xa xer waa ri' jaa ri'jaa' ojeer, qas ee nimaaneelaa' chi ruuwach jar Ajaaw. Qas maxko' xkojb'eej kii', ma jutii' chaqa ta xkek'anani, ma jutii' chaqa xtipiq'anojoj kayeewaal chi kib'iil taq kii', ojob'en ri'iil ja xkeeya' ruuq'iij. K'in jar ojeer k'ajan taq ne'opooni ja winaqii' pa roochooch Ajaaw, k'a pa taq nimaq'iij kani' chi re runimaq'iij tinaamit Tz'unun Ya' k'in pa nimaq'iij loq' laj q'iij, rumaal chi ee k'o waaqii' mook ee ajchajineelaa' rixiin ja roochooch Ajaaw. Jun mook nechajiini q'iij q'iij, ja k'a toq nerila' ja wuquq'iij q'anij nek'ee je'ee' chi ee waaqii' mook. Chaqajaa' q'anij ma juun nech'oojin ta ja winaqii' ja chi qas q'iij q'iij ne'eqaaji pa roochooch jar Ajaaw. Xa xer waa ri' ja yuqulb'al keek'u'x chi ruuwach jar Ajaaw qas maxko' nim, xa rumaal ari' ee je'ee' nekanooni ja loq' laj tatixeel k'o chi la chi kaaj. K'in qas nkiib'iij, k'ol Ajaaw xajaan ma tiqaab'an ritzeelaal qas neche'e', pa rusaqariik toq nel to ja loq' laj q'iij saq qas neki'kooti k'in qas nkiib'iij, xelto chik ja loq' laj q'iij ja ruya'oon to chi qe jar Ajaaw qas neche'ee' ri'jaa', ee k'o naa ri' qas nk'awe' kipalaj chi kaaj k'in qas nkitz'ub'aaj ja loq' laj q'iij saq.

|| B'UQUB'IK AACHI

Ja k'a wa' ja jun cholooneem ja xtiyb'an chi eewe' ri' jun ti taa' xcholo' chi we ojeer. Xkeeb'an k'a ee oxi' alaxik jutii' cha' qas chajniim, xa qa xeel to ja q'iij chi riij ja juyu' taq'aaj, xeeb'e pa juyu' pa kanon ka'i' keesii', qas k'a kimajoon

keeb'eey qas neki'kooti qas pa tziiij pa tzep ee b'enaq, xa qa k'a keeri' xkeek'ul jun ti b'uqb'ik aachi xa xer waa ri' ma ti tziiooni xa qa neruutz'at cha', ja k'a ee je'ee' xkixiib'eej jutz'it kii' k'in xkeek'am eel chik jutiiij ja keeb'eey, ja toq k'a xeruutz'at chi xeeb'e xuuraq ruuchii' chi kiiij k'in keewa' xb'iij chi keeri', aachi'aa' kixk'eje' na chi ri' k'o jun nb'iij na chi eewe', ja k'a ee je'ee' xepe'ii' k'in xkixiib'eej kii' k'in keewa' xkib'ij qaaj ri', naq la k'a xtib'ij chi qe ne che'e' cha'. Keeri' k'a xkeeb'an ja k'a ti b'uqb'ik aachi xb'e kuk'iin k'in keewa' xb'iij chi ke ri' cha', qas te b'ana' jun utziil ma te b'aan ta ritzeelaal chi re ja juyu', rumaal chi jaa wa' juyu' ri k'o rub'antajiik, ja k'aa wa' ja woochooch inin, ja julee' chee' ja k'o keele' k'o rusaamaaj chi qe ojoj ne chi ke jar ee oxi' aachi'aa'.

Keeri' k'a xkeeb'an cha' jar aachi'aa' qas xkixiib'eej qaaj kii' k'in keech'ob' qaaj, naq k'a chi re nb'iij keeri' chi qe, qomeloji utz k'a chi ma k'o ta nqaab'an neche'e' cha', keeri' xkeeb'an xemeloj to, ja toq k'a xkeemaj to b'ijneem cha' xumaj to ti'onik keewi' xe'uliqaj chi koochooch cha', qas maxko' xti'oon keewi' kinaa'ooj, keeri' xuub'an xb'e q'iij saq jar aachi'aa' q'anij ma ti tzur wi' ja keewi' kinaa'ooj, k'o k'a jun xb'iin chi ke cha', ja te b'ana' jiix chik jutiiij chi paam ja juyu' k'in te k'utuuj sachib'al eewiil eemajk, rumaal chi ixix maxko' ruk'ayeewaal eeb'anon chi re ja loq' laj juyu' taq'aaj, keeri' k'a xkeeb'an xe meloj chik jutiiij chi paam ja juyu' k'in xekik'utuuj ja sachib'al kiil keemajk k'in k'a jaa' k'a ri' xetzuri.

Ja k'a ja rajawa' al ja juyu' ja ma xya'o chik ta ja raamaaj chik chi xkeeb'an to chi ja keesii', ja k'a rajawa' al ja juyu' ja ma xkiq'ijla' ta che wi xti'ooni' ja keewi' kinaa'ooj.

Xa k'a rumaal ari' nkiib'iij ja qati't qamama' ma xa qa ta taachoy ja chee' xeche'e' rumaal chi k'o rajawa' al k'in qas nim ruuq'iij ralaxiik ja Qaatee' Ruuwach Ulew.

•|| JA RUSAAMAAJ JAR AJKUUN/M PA TINAAMIT TZ'UNUN YA'

Ja qati't qamama' aj Tz'unun Ya' qas maxko' julee' naquun xkeeb'an, qas xekowini' xkeeto' kii' chi paam ja ruk'ayeewaal ja toq xkijab'eej. Jun chik ja rub'eeyaal qas rajawaxiik nqasakij riij ruuwach k'in qaq'alisaaj chi keewach ja qach'alaal ja rusaamaaj ja loq' laj ajkuun.

Jar ajkuun ja k'aari' jar aachi jar ixoq ja nkuunaani, ja rusaamaaj q'anij xa ja wi' ja kunaneem, chaqajaa' rajawaxik nqaq'alisaaj chi keewach ja winaqii' jar ajkuun ma juunaam ta ruk'iin jar ajq'iij, jar ajkuun qas maxko' julee' ruuwach q'aayis rojtaq ja kunab'eej ja yab'ilaal. Jaa wa'a' saamaaj chaqajaa' ma ojtaqixiik ta riij ruuwach, jar ajkuun q'anij ruk'amon to pa ralaxiik ja rijqale'm.

Chaqajaa' jar ajkuun q'anij ma yarib'al ta riij ruuwach jaa wa'a' ijale'm ri' q'anij pa kalaxiik ja winaqii' kik'amon to, chi re k'a ja tz'alaam, q'aayis k'in ronojeelaal taq q'aayis ja kunab'eej ja loq' laj taq yab'ilaal.

Ja qati't qamama' aj Tz'unun Ya' ma k'o ta nimaq taq yab'ilaal xkijab'eej k'in xkeeb'an ta rumaal chi q'anij ja wi' ja loq'oalaj taq ichaaj, tz'alaam ja xkikunab'eej kii', ja k'a wa' ja rusaamaaj ja loq' laj aachi, ixoq jar ajkuun. Jaa wa'a' saamaaj ri' ma kaminaq ta ruuwach kaamiik eek'iy ja winaq ja nesamajini, xa naj ta ja yuq'ub'al keek'u'x ruk'iin jar Ajaaw.

Ja winaq ja ya'oon jun rijqale'm chi nok ajkuun, ja k'a wi' ma tub'aan ja saamaaj qas k'o rejtal nya' chi re rumaal jar Ajaaw, qas k'a k'iy jar ejtaal ja nya'taj chi re k'ooli xa pan achik' ja nya'taj chi re, k'o k'a yab'ilaal ja nqajb'eej, o jun chi kee ja ralk'uwaal nqaab'eej jun nim laj yab'iil, chaqajaa' soktajiik k'in pajeem ja nqajb'eej.

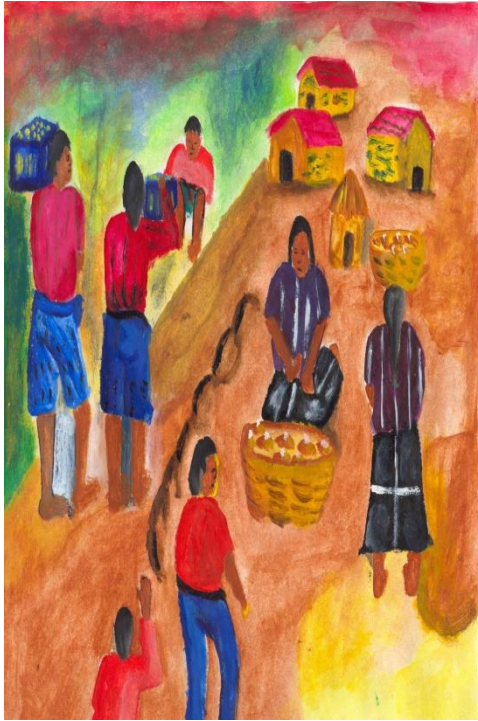
Che wi' k'a qas rajawaqxiik nqasakij riij ruuwach ja qijqale'm ja ya'oon to chi qij rumaal jar Ajaaw, utz k'a chi qas utz nulqab'ana chi paam ja qak'asleemaal.

**NAWALIN TZIJ,
CHOLON TZIJ K'IN
CHOLON
K'ASLEEMAAL
RIXIN TINAAMIT
TZ'IKIN JAAY**

**LEYENDAS
CUENTOS E
HISTORIAS DE SAN
SANTIAGO ATITLAN**

• K'UUT CHI PAAM JA TINAAMIT TZ'IKIN JAAY

Jar ojeer q'ij saq chi paam ja tinaamit Tz'ikin Jaay qas maxko' julee' utz laj taq naquun nb'ajni, jar ee qati't qamama' qas pa rub'eeyaal xkeeya' wi' ja naquun, kani' chi re ja tijoj tzij k'in k'ulub'ik qas xkeeya' ruuq'ij.

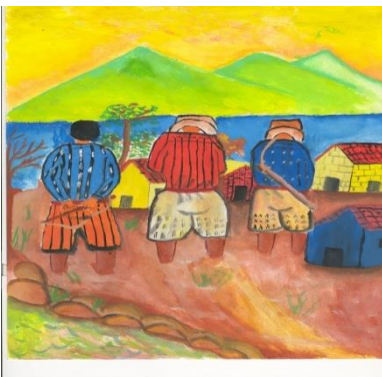

Jar ojeer ja toq nulk'utux jun ixtan ja rutata', ruutee' jar alaa' qas chajnim ne'elqaaji chi k'utuxiik ja loq' laj ixtan, ja k'a ruutee' rutata' jar ixtan, chaqajaa' qas chajnim nkeemaj runujk'iik ja naq nkeeya' eel chi ke ja rutata' ruutee' jar alaa', qas chajnim nkeemaj ruchajqiik jar ixiim ja nok maatz', ja toq k'a ne'uli ja winaqii' nya' junjun kitzimaay keemaatz'.

Ja k'a chaq'a' ja toq ne'uli ja rutata' ruutee' jar alaa', ja toq nulik'ama' ja kalii', ja rutata' ruutee' jar ixtan nkejachel pa keeq'a' ja raliitee' raliinaam, qas k'a npixab'ex eel ja loq' laj ixtan chi re ja loq' laj taq utz laj taq naquun, tzijoon k'a ja naan, ntzijooni ja taa', qas nkipixab'ej eel ja kalk'uwaal, chaqajaa' nkeejach eel ja rutziyaq, nk'amar eel k'a rumaal ja raliitee', q'anij k'a pa niik'aaj nya' eel wi' ja loq' laj maatz', q'anij k'o wi ja maatz' ja nk'amar eel kumaal ja winaqii'.

Keeri' k'a xkeeb'an ja qati't qamama' ojeer, qas k'a pa ki'kotemaal, pa jororeem ja nekejach eel ja kalk'uwaal, q'anij ma juunaan chik ta wi' ja kani' kaamiik, ja kaamiik k'onaan ari' ja xa neb'atatax eel chik ari' jar ixtanii' chi kii' jar ala'ii', ma k'o chik ta ari' jar obj'en ri'iil, k'o nan ari' chaqajaa' ma kek'amar chik jar ixtanii' kumaal jar ala'ii', xa kani' tz'aneem chik chi keewach ja winaqii' xa k'a rumaal ari' chi ma k'o chik ta ja rub'eeyaal ja k'ulub'ik kaamiik.

: RUPOQONAAL NUUTIJ JUN ALAQ'OOM PA TINAAMIT TZ'IKIN JAAY

Jar ojeer q'ij saq qas maxko' chi jun nimaaneem k'uxla'aaneem nkeeb'an ja winaqii' chi kib'il taq kii'. Ja k'a wi k'o juun xb'erub'ana' to alaq', wi' ixoq, wi aachi, wi q'apooj, wi k'ajool, q'anij nlasax wi ruuk'ix ari' chi keewach ja winaqii'.

Xuub'an jun k'ajool alaa' xeralaq'aj to jun nim laj mama' chakal chi ruuwach jaay, xtz'aat k'a rumaal ja rajawaal mama' k'in xojtaqix ruuwach, q'anij ma juun q'ij saq xirayab'eej ja rajawaal mama', ajninaq xetzujun chi keewach jar ee q'etol taq tzij, k'in xe

ruub'iij jar alaq' xb'ajn ruk'iin rumaal ja jun k'ajool alaa'. Ja k'a jar ee q'etol taq tziiij ajninaq xekitaqala'eel jar ajch'ame'ya'ii' chi ruchajpiik jar alaq'oom, xa xer waa' ri' k'amaloo' xkeewil jar alaq'oom jar ajch'ameyii', xe' jun mookaaj saqu'l ruwawan wi rii'. K'a ja k'aari' xkeechap to k'in ruchajkeen ja nim laj mama', toq k'a xulqaj chi keewach jar ee q'etol taq tziiij chapataj ruch'olixiik k'in ruch'ajyiik chi ajsiyaal, k'a ja k'aari' xb'iix chi ke jar ajch'ame'ya'ii' chi nekik'owisaaj to pa taq ruuch'u'k tinaamit jar aachi k'in nkeeya' kaan rub'iixiik ja chi k'o jun alaq'oom kimajoon rub'insaxiik pa taq ruuch'u'k tinaamit .

Qas qaatziij tziiij wi ja b'iixel chi ke jar ajch'ame'ya'ii' kumaal jar ee q'etol taq tziiij q'anij keeri' xkeeb'an chi re jar alaq'oom. Xkeemaj rub'insaxiik jar alaq'oom ruchajkeen jun nim laj mama', k'in juun chi ke jar ajch'ame'ya'ii' nuuraq ruuchii' chi rub'iixiik chi k'o jun alaq'oom kimajoon rub'insaxiik pa taq ruuch'u'k tinaamit k'in konojeelaal ja winaqii' kojtaqiiij ruuwach. Ja k'a jar alaq'oom qas maxko' chi ooq'eej nuub'an rumaal ja ruuk'ix k'in qas nuujil nuub'ak' rii' chi taq keeq'a' jar ajch'ame'ya'ii', xa xer waa' ri' jar ajch'ame'ya'ii' b'iinel chi ke kumaal jar ee q'etol taq tziiij chi ja wi ma ti raajo' nq'aaxi pa taq ruuch'u'k tinaamit q'anij nkeejich' wi pa raachaq chi ajsiyaal ari'. Qas qaatziij tziiij wi nkeeb'an jar ajch'ame'ya'ii' ja toq ma ti raajo' nb'ijn chik jar alaq'oom, q'anij ajsiyaal nkeeya' pa raachaq. K'in qas nkiib'iij kaan jar ajch'ame'ya'ii' chi ke ja winaqii', ja wi newaajo' nb'ajn keewa' chi eewe' ixix kixalaq' k'a neche kaan chi ke ja winaqii', ja k'a k'ajool alaa' ja xe'alaaq' to, q'anij ma tuuk'ut chik rii' pa b'eey k'ixb'al chik nuuna' k'in q'anij ma ti ruub'an chik jar alaq'.

Ma k'o ta nimaq taq chee' nek'amar eel jar alaq'oomaa' , xa xer waa' ri' q'anij ma ti keeb'an chik jutiij ja toq keewa' nb'ajn chi ke, ma jani' ta kaamiik qas nimaq taq chee' nek'amar eel wi' jar alaq'oomaa' xa xer waa' ri' ja winaqii' xa utz chik nkeena' rumaal chi ee tzuquun k'in qas utz laj taq naquun nya' chi ke, xa k'a rumaal ari' ja toq ne'el to nkeeb'an chik jutiij jar alaq' k'in nek'amar eel chik jutiij xa xk'amon chi ke, jar ojeer qas ki'il chi paam ja tinaamit q'anij ma ee k'o ta alaq'oomaa', ja kaamiik xa ta xiib'eej chik aawii' natb'ijni' k'in naaya' kaan jun ti anaquun.

∴ RUB'EEYAL NUSAAMAAJ ININ RIXIN OJEER TZIIJ

Ja qati't qamama' ojeer q'iij saq qas maxko' utz laj taq naquun xkeeb'an, qas xkixib'eej kii' chi ruuwach jar Ajaaw, qas xkinimaj kii' ee je'ee' chaqajaa', qas ee maxko' ee q'ijloneelaa', xa k'a rumaal ari' qas xeki'kot chi paam ja kik'asleemaal.

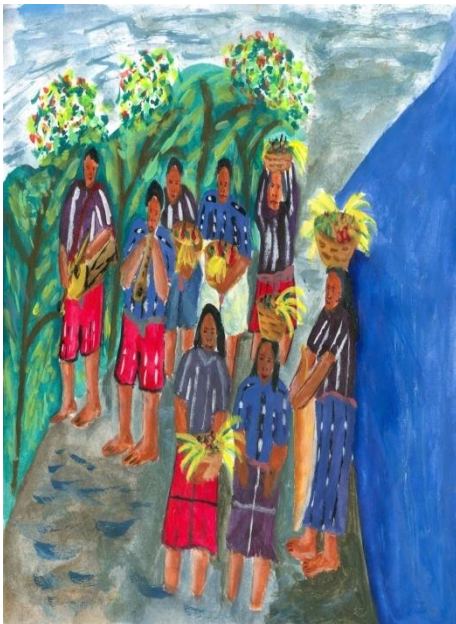
Jar ojeer ja winaqii' qas eenimaneelaa', q'anij ma k'o ta jutiij xkeech'ol ta ja saamaaj chi kiiij, ja wi xkijajb'eej jun saamaaj q'anij k'a nkeeb'an w' ari' k'in qas nkeek'is na, ma k'o ta jutiij xkilach'ib'a' ta jun kisaamaaj. Xa k'a rumaal ari' jar inin qas maxko' chi jun saamaaj xinb'an to pa nuk'asleemaal, xa xer waa

ri' qas maxko' chi jun nimaaneem k'u'xla'aaneem xinya' chi ke jar ee ri'jaa', ma kani' ta q'iij kaamiik jar ak'aalaa' ma kekinimaj chik k'in ma keek'u'xla'an chik kuuk'iin jaa ri'jaa', xa mach'ob'ol chik ta nkeeb'an chi paam ja kik'asleemaal, xa rusib'el itzel q'aayiis chik nekijjq'aaj xa keeri' nkeeb'an nch'uujar keewi' kinaa'ooj k'in xa alaq', kamik nkeeb'an pa tinaamit.

Jar inin ojeer, maxko' chi jun nim laj taq saamaaj xinb'an xa xer waa ri' xa lajuuj taq q'anapuwaq xtooj chi we ja nb'iix chi re pan ulaa' tziiij (diez centavos.) Ja k'a rajilaal ja nusaamaaj qas xojruub'an pa jaay rumaal chi qas xqak'ujk'uuj chi rusajchiik, qas maxko' xqaakoch' ja loq' laj meb'a'iil kuk'iin ja wixaqayiiil k'in taq walk'uwaal. K'o na ari' xinb'an saamaaj pa sijpaaneem kani' chi re ch'ame'yaal iliineem pa roochooch Ajaaw, k'in b'anoj nimab'eey rixin ajchampomaal (gobierno) Ja toq nch'ob' inin kaamiik qas maxko' rujalb'en rii' ruuk'in kaamiik rumaal chi ja kaamiik qas maxko' chi jun puwaq nkeech'ak jar ee ajsamajeelaa', k'ooli nkeech'ak juwinaq q'ujq' (veinte quetzales) k'in k'ooli nkeech'ak juwinaq jo'oo' q'ujq' (veinte y cinco quetzales.) chaqajaa' ja toq nch'ob' inin ronojeel ja xinb'an to, xa rumaal ari' qas nkochiin utzilaal kaamiik k'in qas k'iy laj juunaa' ink'as chi ruuwach ja loq' laj Qaatee' Uleew.

‡ RUB'EEYAL K'ULUJ LOQ' LAJ Q'IJ PA TINAAMIT TZ'IKIN JAAYII'

Jar inin xintz'et to jalaal ja rub'eeyaal ruk'ujliik xb'ajni ja loq' laj q'iij chi paam ja nutinaamit Tz'ikin Jaay, jar ojeer q'iij saq. Ja toq xa chuwaaj njote' chi rii ruukeej jar alk'uwalaxeel (sábado de ramos) ja xriip ruuq'a chi rii jun xalq'at chee' (cruz).

Konojeelaal jar ajch'ame'ya'ii' nkeemaj runujk'iik saq'ujl pa roochooch ja k'amol b'eey rixin tinaamit (alcalde) k'in julee' chik ja taq naquun ja qas rajawaxiik, k'in q'anij jaa ri' q'iij saq nchapataj q'ojoom, toq k'a ntzuri ja nuk'uuj naquun kumaal jar ajchame'ya'ii' k'a ja k'aari' nchapataj ruya'iik keeyaa' paxib'al kooseem, ee k'o k'a junjun q'anij maxko' neq'ab'ari.

Chaqajaa' maxko' chi xajooj nkeeb'an jar ajchame'ya'ii' ee kachib'iil jar ee q'etol taq tziiij k'in maxko' chi q'aaq' kojoon chuwach ja loq' laj saq'ujl k'in q'anij ma tikee je'ee' ruyajkiik poom chi rii chaqajaa'. Ja k'a chi ruukab' q'iij qas chajniim ja neeli ja rachib'al jar alk'uwalaxeel jotol chi rii ruukeej k'in qas maxko' chi winaqii' ee taraan chi rii. Ja k'a chi najb'eey q'iij rixiin ja

rukojol iik' (lunes santo.) nchapataj rujosq'ixiik ja roochooch jaa ri'j laj maam, ja k'a chi ruukab' q'iij rixin ja rukojol iik' (martes santo) nchapataj rujaliik rutziyaq jaa ri'j laj aachi k'in q'anij jaa ri' q'iij nech'a'j qaaj chi' ya'.

Ja k'a chi rox q'iij chajniim nek'asoji ja winaqii' chi ruweqiik jaa ri'j laj maam, nuub'an nik'aj q'iij pa'l chik taa' pa jaay ruweqoon chik rii'. Toq k'a nuub'an najb'eey ruweqa' q'iij rixin taqaj q'iij, nk'amar eel ja taa', ri'j laj maam chuwach roochooch Ajaaw k'in chi ri' ntzaqab'a'x wi'. Keeri' nuub'an nchapataj eel ja loq' laj nimaq'iij k'in konojeelaal ja winaqii' nkeekoj kaan k'aak'a taq kitziyaq. Jaa ri' ja xintz'at to inin ojeer k'in jaa ri' xinna' to chaqajaa'.

| JA SAAMAAJ Q'IIJ SAQ OJEER CHI PAAM JA TINAAMIT TZ'IKIN JAAY

Jar ee qati't qamama' qas maxko' ee samajeelaa', qas chajnim nkeemaj ja loq' laj saamaaj, jar aachi ja rusaamaaj q'anij arjaa' wi' ja ti chenooj, qas chi qa k'a nsaqari' numaaaj runujk'ik ja rucheyob'al, chanob'al k'in ja rukolo' ruuteem.

Jar ojeer q'iij saq ja saamaaj pa taq juyu', q'anij ma k'o ta ntoji', jar ojeer xa lajuuj q'ena puwaq tojoon ja jun q'iij, namaaj k'a saamaaj pa wuuquu' ramaaj rixin maq'ab'iil k'in nakajb'a pa oxi' k'in pa kaji' ruweqa' q'iij rixin taq'ajq'iij, chaqajaa' k'ooli qas k'a k'anajt natajq eel wi', keeri' k'a xuub'an tejqaal jotob'axi' chik jo'oo' q'ena' puwaq k'in xeqaaj pa jo'lajuuj q'ena' puwaq ja xa xer wari' juun k'aam ja chenooj ja nab'aan kaan, xa k'a rumaal ari' qas maxko' xkeetij rupoqonaal ja winaqii', xa xer waari' q'anij ma k'o chik ta wi' julee' saamaaj, q'anij xa arjaa' wi' ja chenooj ja k'o chi paam ja tinaamit.

Qas k'a malo' ja toq xkeech'ob' ja winaqii' chi chaqajaa' ja k'ayiineem utz natzuqub'eej aawii' k'in xkeemaj k'ayiineem pa julee' tinaamit chik, xeeb'e k'a najt naqaaj chi k'ayiineem, xa k'a rumaal ari', kaamiik chi qab'aar ta ee k'o wi' jar ajtz'kin jaay pa taq k'ayib'al.

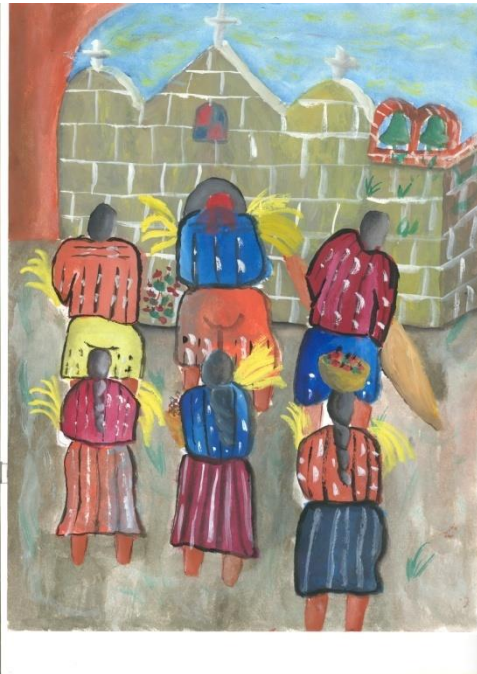
Ja k'a kisaamaaj jar ixoqii' arjaa' ari' ja b'anooj b'atz', naamaj k'a riij pa waqxaqii' ruweqa' q'iij rixin maq'ab'iil k'in tzur jun pajib'al awumaal pa taq oxi' o pa kaji' ruweqa' rixin taq'ajq'iij, chaqajaa' q'anij ma k'o ta nto'ji, qas mariil nto'j jo'oo' q'ena' puwaq ja juun pajib'al, ja k'aari' ja nqatzuqub'eej qii' ojoj ojeer, chaqajaa' ruk'iin jaa ri' ja b'anoj b'atz' chaqajaa' nab'ana' chik julee' saamaaj ja kani' chi re ja naachaq tz'oo', na sik'i jun aakeem k'in naab'an aach'aajo'm, ja k'aari' ja qas xqaab'an ojoj ojeer, ja k'a wa' ja loq' laj taq saamaaj ja xeqatzuqub'eej ja qalk'uwaal.

Chaqajaa' k'ooli jar ixoqii' nekito'o ja kichijilaal pa taq juyu', nkeeb'an raqan awan, raqan kinaq' k'in julee' saamaaj chik.

· LOQ' LAJ Q'IIJ PA TINAAMIT TZ'IKIN JAAY

Ja loq' laj q'iiij chi paam ja tinaamit Tz'ikin Jaay qas k'o na wi' rub'eeyaal chi keewach chik julee' tinaamit, qas maxko' julee' naquun ja nb'ajn ja toq nuliqaj jaa wa' loq' laj q'iiij ri'.

Jaa wa' nimaq'iiij ri' chapataj rijj chi paam ja q'iiij (viernes ramos) ja toq neeb'e jar aachi'aa' pa taq'aaj chi ruk'amariik ja muuniil, kani' chi re ja saq'ujl, peeq, kaxlank'uum, kotz'i'j k'in julee' naquun chik.

Ee je'ee' k'a wa' winaq ri' nemeloj to k'a pa roox q'iiij chi re ja wuquu' q'iiij rixiin jaa wa' ja loq' laj nimaq'iiij ri'. Ja k'a jar ixoqii' chaqajaa', nkeemaj loq'ooneem chi paam ja najb'eey q'iiij rixiin jawuquu' q'iiij, nkeemaj k'a rulojq'iik ja kaxlanway, ja b'ina'aan xe'k, chaqajaa' nkeenuk opoon ja kinaaquun jar aachi'aa' jar ee b'enaq pa taq'aaj chi ruk'amariik ja naquun.

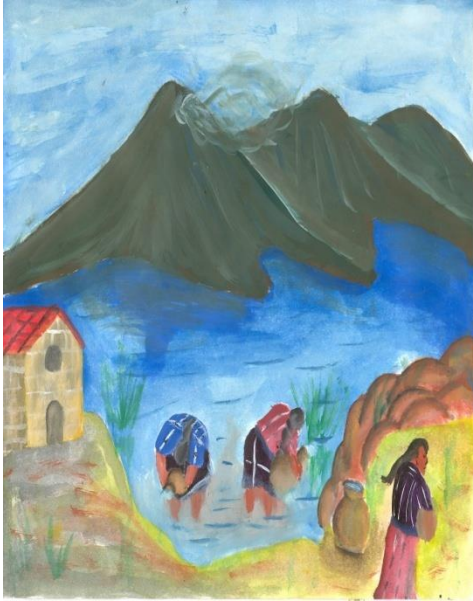
Ja k'a pa roox q'iiij rixiin jaa wa' nimaq'iiij ri', qas maxko' jun nimaq'iiij nb'ajni, qas pa xajooj, pa q'ojoom, nel to ja tiyoox chi paam ja roochooch k'in nb'e chi paam ja Tiyox Roochooch Ajaaw, qas maxko' k'a julee' winaqii' netare' eel chi rijj ja loq'olaa'j taa', qas kiwiquoon kii', ja winaqii', jar aachi'aa' qas maxko' nimaq rajil ja loq' laj taq sakap, kamixa', xajajb', paas k'in utz laj taq xamparemo' kikojoon. Chaqajaa' jar ixoqii' qas maxko'

nimaq taq rajil ja kitziyaq ja nkeekoj chi paam jaa wa' q'iiij ri'. Keeri' k'a rub'ajniik ja k'uluj loq' laj q'iiij waawee' chi paam ja tinaamit ojeer q'ij saq k'in chaqajaa' k'a nb'aj na kaamiik, xa xer wa ri' ma juunaam chik kani' qas nb'ajn chi re kumaal ja qati't qamama'.

Jar ojeer qas k'a pa taq nimaq'iiij nlojq'i' kaxlanway, ma k'o ta kaxlanway ja q'iiij xtilojq' ta, xa k'a rumaal ari' ja chi paam jaa wa' q'iiij ri', numajtaj rulojq'iik ja kaxlanway ja najb'eey q'iiij k'a pa rukaaj q'iiij ntiji'. Chaqajaa' qas k'o rub'eeyaal ja kaxlanway ki' pa rukaaj q'iiij ntiji', ja k'a xek pa ro' q'iiij ntiji, xa xer wa ri' ja xe'k ruk'iin raxkaab' ntij wi', qas nimaq ja loq' laj taq xek ja nujk'ayix chi paam ja qatinaamit.

¡ JA K'ASLEEMAAL CHI PAAM JA TINAAMIT TZ'IKIN JAAY OJEER Q'IIJ SAQ

Jar ojeer q'iiij saq ja tinaamit Tz'ikin Jaay qas ti meb'aa', q'anij ma k'o ta nimaq taq naquun chi paam, qas xkeetij rupoqonaal ja winaqii', xa xer waa' ri' qas xe'ki'k0oti ja qati't qamama' k'in chaqajaa' xa la rumaal ari' qas ee sak'ajilaj taq winaqii' xe'eli'.

Jar ojeer ma k'o ta ch'ijch' ja nchaqowi ja tz'oo', qas chajnim neyekataji jar ixoqii' nkeemaj ruchajqiik ja keetz'oo', chaqajaa' ma juutz'it ta nkeechaq rumaal chi ee k'iy ja nekeetzuq k'in nkeeb'an kaan rixiin pa nik'aj q'iiij k'in rixiin taq'ajq'iiij, konojelaal jar ixoqii' k'o keeka' pa taq koochooch. Chaqajaa' ma k'o ta (luz), xa kant'iil nko'ji', k'ooli xa chaj, ta ye'ok pa q'aaq' k'in jaa ri' ja ntzijowi ja pa jaay, xa k'a rumaal ari' ja winaqii' qas chajnim nkeek'ol kii' k'in qas chajnim newari rumajk chi chaqajaa' qas chajnim nkeemaj saamaaj chi kawa' ' q'iiij. Jar aachi'aa' qas chajnim neeb'e pa taq saamaaj k'o na ari' xa maq'on riiij ja loq' laj way ja nkek'am eel rumaal chi xa jutiiij chaqoon kaan ja tz'oo'.

Chaqajaa' ja winaqii' qas taq lawaloj kiiij, qas jajrinaq chik ja taq kitziyaq, ma k'o ta kixajab', ma k'o ta nimaq taq naquun qas xkeekoj, qas ee meb'a'ii' ja winaqii' chi paam ja tinaamit jar ojeer q'iiij saq, qas ma ke ta ari' kani' kaamiik.

Jun chik ruk'ayeewaal ja xqijl chi paam ja qatinaamit, chaqajaa' ma k'o ta ya' chi taq jaay, ee k'ooli xa nkeeloq' keeyaa' ja winaqii', ja k'a ya' k'a chi chooy neqak'ama' wi' ja nqach'ajb'eej taq qak'ojlib'al, ja nqaakoj ruya'aal qarikiil k'in ja ti qaaya' ja nqaatij, qas k'aayeew na ja k'asleemaal chi paam ja tinaamit ojeer q'iiij saq. Jar ojeer ja toq natb'e pa ch'aajo'm naak'am eel jar atziyaq k'in naak'am eel jar achinawa' , ja toq k'a ntzur to jar aach'ajo'm naak'am to jar aaya', keeri' qas xqaab'an to jar ojeer, ja ri ja k'asleemaal chi paam ja qatinaamit Tz'ikin Jaay.

⌚ JA XAQ'AP

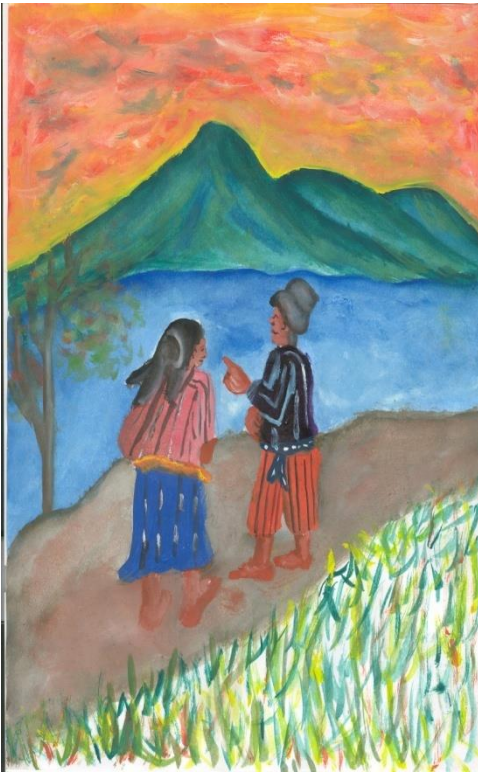

Jar ojeer ja chi paam ja tinaamit Tz'ikin Jaay, qas k'o na wi' rub'eeyaal ja naquun, ja qati't qamama' qas pa rub'eeyaal xkeeya' wi' kik'asleemaal.

Jar ojeer ja qati't qamama' qas jeb'el ja kitziyaq, jar ixoqii' k'ooli ja keepo't, kujq k'in kiperaaj, ja k'a pa keewi' k'o jun setesik su't ja rub'ina'aan xaq'ap, ja k'a xaq'ap k'ooli nuusol, nuulik' chi qawa' ch, najb'eey ja xaq'ap nuuk'ut chi qawa' ch chi jaa ri' rachib'al jun kumatz, ja k'a kumatz chi keewach ja qati't qamama' ma itzel chikop ta, ja chi keewach ja qati't qamama' ja kumatz jaa ri' ja chikop ja ya'oneel chojq'aaq', jaa ri' ja chaponaq ja ruuwach uleew, xa k'a rumaal ari' ja chi paam ja naquun ja kitz'ijb'an kaan chi qa b'aar ta naatz'et wi' ja kumatz. Ja wi' nqaatz'et chi utz ja xaq'ap q'anij keeri' rub'anoon kani' jun nim laj sochoj ja toq rub'ototon rii'.

Che wi' k'a jar ojeer q'anij konojelaal jar ixoqii' nekojowi (ne oksani') qas k'a atko'l na ja toq nmajtaj rukoojiik chi aawe', qas utz kitz'ejtiik jar ixoqii' ja toq kikojoon ja kixaq'ap, ja toq k'a nkeetij tziiij k'ooli q'anij arjaa' ja nchapar kumaal jar alaa'ii', keeri' ja rub'ajniik ja kojoj xaq'ap, ja chi keewach ja qati't qamama' qas nim ruuq'iiij ralaxiik ja xaq'ap, ja k'a kaamiik qas tzajqinaq kaan chik jaa wa' rub'eeyaal, ja kaamiik k'ixb'al nkeena' chik jar ixoqii' (nkikojsaj) nkeekoj ja xaq'ap. Chaqajaa' ma k'o chik ta ja xaq'ap, ja toq qas xkeemaj uleem ja ulaa' taq winaq ja winaqii' aj waawee' xekik'ayiiij ja kixaq'ap, chaqajaa' ma k'o chik ta neb'ano wi' ja loq' laj xaq'ap, xe kami' ja qas neb'anowi ojeer q'iiij saq, xa k'a rumaal ari' pa jun q'iiij nsajch na ruuwach awa' ja loq' laj xaq'ap ja wi' ma xtiqaak'ut ta chi keewach ja qalk'uwaal, qiiij qaamaam. Ja rub'eeyaal ruko'jiik k'in ja ruuq'iiij ralaxiik ja xaq'ap. Ma k'ixb'al ta k'a ti qaana', qakojo' k'a ja xaq'ap ja kiya'oon kaan ja saq keewi' saq keemeetz' ati't mama'.

|| RUB'EYYAAL TIJOOJ TZIJ PA TINAAMIT TZ'IKIN JAAY

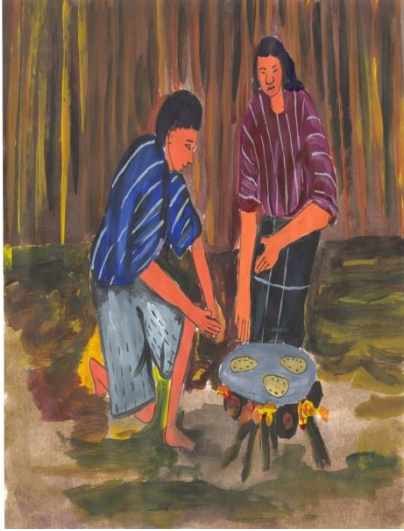

Ja rub'eeyaal ruk'asleemaal jun q'apooj k'in jun k'ajool ja toq nkikanooj kii' keewa' rub'eeyaal ri': Ja k'ajool nkanooni ja naq chi q'apoojaal nwatziij ruuwach, k'a jaa' k'a ri' nuuk'aq ruuchii' ruuwach k'in nuumaj tziij ruk'iin, xa xer waa ri' ma ajninaq ta ruq'ijlooxiik, k'o naa ri' qas nk'anani ja loq' laj q'apooj rumaal chi ma tel ruuk'u'x chi riij ja k'ajool. Ja k'a k'ajool ja wi' qas qatzii' tziij wi' chi nrajoob'eej ja q'apooj q'anij ma k'o ta chi ruuwach ja k'ananeem nb'ajn chi re rumaal ja loq' laj q'apooj, q'anij nrayab'eej wi' pa b'eey ja b'aar chi ri' qas nq'aax wi' chi ronojeel taq aaq'a'.

Toq k'a nk'isb'eeni ja q'apooj nk'amon ruuwach chi riij ja k'ajool k'in ja k'ajool ntzijoob'eej k'ulb'ik chi re, xa k'a keeri' nkeeb'an nkichomarisaa' kii'. Ja k'a ruutee' rutata' jar alaa' neb'etzijon kuk'iin ja ruutee' rutata' ja q'apooj, k'in keewa' nkiib'ii' chi ke ja ruutee' rutata' jar ixtan ri'. Jar ee taq qalk'uwaal xkichomarisaa' kii' k'in nkaajo' nek'ule'ee' oj petinaq k'a chi rub'iixiik chi eewe' neche'xi. Ja k'a jar ee je'ee' nkik'axaa' chi re ja kimee'aal ja wi' q'anij qatzii' tziij wi' ja nkiib'ii' jar ee ruutee' rutata' jar alaa', toq k'a nk'ulb'a ja q'apooj chi qatzii' tziij wi' ja nkiib'ii' jar ee ruutee' rutata' jar alaa'. K'a jaa' k'a ri' nkeemaj ruchojmarisaxiik ja q'ii' saq ja nek'ule' wi' jar ek'alk'uwaal ekimee'aal. K'ooli nq'etetaj waaxaqii' iik', b'elejee' iik' chi kii' jar ee jun k'ulaaj alk'ulaxeelaa' ja nkaajo' nek'ule'ee'. Toq k'a ntzuri ja chojmarisaaneem kumaal jar ee tatixeelaa', k'a ja k'aari' nkeeya' kaan jun ti rutob'aliil jar ee ruutee' rutata' jar alaa' chi ke jar ee ruutee' rutata' ja ixtan k'in nkeemaj k'a jun nim laj nimaq'ii', rumaal chi jar ee ruutee' rutata' jar alaa' kik'amoonel kaxlanway, chaqij ya', k'in ya' ti maq'ab'al b'aaq ib'och', rumaal chi jaa' ri' jun rumaltiyoxiik nkeeb'an kaan chi re jar ee ruutee' rutata' jar alaa' chi ke jar eruutee' rutata' jar ixtan.

|| RIXQAAYIIL IXIIM, KINAQ' K'IN JULEE' NAQUUN CHIK

Jar ojeer qas maxko' ee nimaneelaa' ja winaqii', qas xkeeya' pa ruk'ojlib'aal ja naquun, ma k'o ta ari' cha qa ta keeri' xkik'aqala' ja naquun pa taq b'eey k'in pa taq jaay, xa k'a rumaal ari' qas maxko' julee' ruutziil xkiquajb'eej chi paam ja kik'asleemaal.

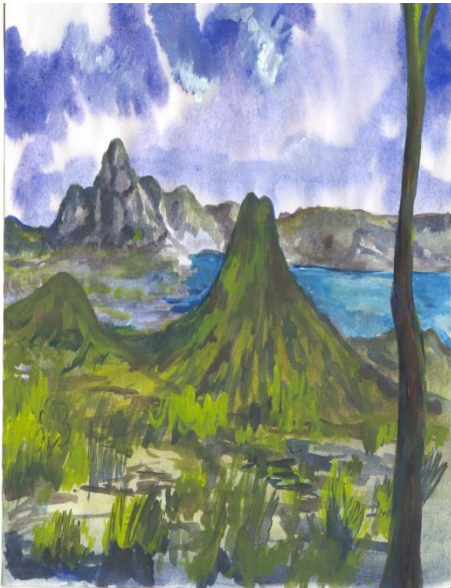

Jar ee qati't qamama' qas looq' maayij xkeena' jar ixiim k'in kinaq', qas ma tipune' ta jun chi ruuwach pa jaay owi pa taq b'eey, rumaal chi ja chi keewach ee je'ee' k'o ruxajaaniil. Chaqajaa' nkiib'iij ja wi xaloq'otij jun chi ruuwach ixiim owi kinaq' ma k'aayeew ta npe jun awa' as chi aawij owi npe nk'ooq naa ri' chaqajaa'. Ja ruk'aamaal jaa wa'a ri' chajin ri'il, xajanin ri'il, niman ri'il, ajob'en ri'il, to'ooj ri'il jaa' ri' ja qas ruk'amoon to chi ke. Ja k'a qas wachiineem chi keewach ee je'ee', jaa' ri' ja q'aaman ri'il, rumaal chi jaa ri' k'amayon to ja jun ki'il chi ke ja winaqii'. Xa k'a qach'ob'o' qaaj ojoj kaamiik ja wi ma utz ta nqaab'an ja ma utz ta, ma ti qaab'an ta k'a, ja k'a

utz qab'ana' k'a.

Chi paam ja qak'asleemaal. Xajanin ri'il ja ma ti qaab'an ta rumaal chi ja wi xqaab'an k'o ruk'ooq neche'ee' jar ee qati't qamama'. Ja k'a k'ooq chi keewach jar ee qati't qamama' jaa' ri' jun yaab'il ja ma k'o ta utzurik chi rii, jaa ri' qas k'aayeew na chi keewach chaqajaa'. Rumaal chi ma aq'oom ma tz'alaam ta nraajo' neche'ee' jar ee loq' laj taq ati't mama'. Jar aq'oom rixiin jaa ri' k'utun sachib'al majk, saqooj q'ab'aaj k'in tz'ub'an aqanaaj, jaa ri' ruq'omaal chi keewach jar ee qati't qamama'. Ja k'a wi xkami ja winaq ja xat k'oqooni q'anij ma k'o chik ta waa ri' utzurik chi aawij. Chi eewi ma jutiij ti qaab'an ritzeelaal chiqib'il taq qii'.

•|| JA JUYU' TAQ'AAJ NK'ULUB'A' RII' K'IN K'OOI NUK'UT NUUSOL

Ja qati't qamama' ojeer q'ij saq q'anij maxko' julee' naquun ja xkeek'uut kaan chi qawa' ch, k'in chaqajaa' maxko' julee' utz laj taq naquun ja xkeeb'an kaan keeri' k'a qas xekowiini xkeetz'eet xkeesool rii ruuwach ja ronojeel ja nuub'an chi paam ja loq' laj ruuwach uleew.

Keeri' k'a ja qas kitziioj ri', chi ja nimaq taq juyu' taq'aaj, chi la' k'o wi' jar Aj K'axool chi la k'o wi' ja rajawa' al ruwinaqiil juyu' taq'aaj, chi nimaq taq juyu' taq'aaj, chi ja nimaq taq juyu' le' nuk'ulib'a ri' k'iin k'ooli nuub'iij chi qe, q'anij ronojeel ja loq' laj juyu' taq'aaj nk'ulib'a, k'o jutiij k'o juun taa' xb'iij chi jar ojeer q'anij ntz'aat wi' k'in nk'axaax wi' ja toq nkiq'ij la' kii' ja juyu' taq'aaj.

Ja kaamiik ma ti qak'axaaj chik xa rujmajk chi ja pa taq tinaamit k'o chik chijch' ja chajniim nuumaj saamaaj ja pa taq nimaqab'iil, k'ooli chaqajaa' ja chijch' ja nekiwaaraaj winaq qas chi ajnim nkeemaaj b'ijneem, chaqajaa' ja chijch' ja njok'o wi' ja loq'alaj ke'eem, ja nook way k'u'ya', ja k'a jar ojeer q'anij ma k'o ta awa' ja julee' naquun, che wi' ja nimaqab'iil qas tz'ilaan ruwaach jar uleew.

Ja k'a kaamiik ma ti qawak'axaaj chik k'in ma ti qaatz'et chik ja loq'alaj juyu' taq'aaj ja toq ntzijoni, jar ojeer ja pa k'iq'ijool ja qati't qamama' majuun naq ta' na wak'axaaj julee' naquun chik, che wi' k'a qas na wak'axaaj ja toq nsilob'i ja loq' laj taq juyu' taq'aaj, nsoloob' k'a ja ruuwi' ja loq'olaaj juyu' Chuchuk, nsoloob' ruuwi' Ch'ali', nsoloob' ruuwi' k'istalin, nsoloob' ruuwi' Kaqiiil, B'atz'ib'al juyu' xa xer waa ri' q'anij ronojeel k'ooli nuub'ij nusoolee chik qawa' ch, nk'ulub'a k'aari' ja Tz'unuwit ruk'iin Tz'ununa', Chuchuk, ruk'iin K'istalin, qas k'ooli nuub'ij.

Ja qati't qamama' qas xekowiini xkeesool rii ruuwach ronojeel jaa wa' utz laj taq naquun ri', ja k'a wa' ka'i' juyu' ri' ja toq nuk'ulib'a ri' k'ooli nuub'ij jab', k'ooli nuchool chi ja jab' xa nqajinto', k'ooli q'aqal jab', k'o k'a liq', nuub'ij, k'iin ka ri' nuub'an ronojelaal ja loq'olaaj taq juyu', ja k'a toq nuq'ijla' rii pa taq chaq'a', ja nuub'an, xb'ij jun ti taa' chi we inin jutii, ja la' juyu' le' ja toq nk'ulub'a ri', q'anij juun nim laj q'aaq' neel to' pa ruuwi' K'istalin nq'aax pa ruuwi' ja Chuchuk xa xer waa' ri' q'anij maxko' ta na', q'anij nuutzii ja ruuwi' ja tinaamit, kani' paq'ij naatz'et, ja wi' k'a xa tz'eet jaa ri' q'aaq' ja k'aari' ja juyu' taq'aaj xkiiq'ij la' chik kii', jar ojeer qas ntz'eet ti jaa wa' rub'eeyaal ri', rumajk chi ma k'o ta ja chijch' ja xtawak'axaaj ta'.

Ja k'a kaamiik k'a nqiiijla' na ri' ja loq' laj taq juyu', ja juyu' k'a ee k'as na', ja juyu' k'a k'o na keek'u'x, ja xta' ekaminaq chik ki ta k'a nkiqiiijla' chik kii', jar inin ninkowiini nb'ij awa' tzii ri' rumajk chi ja ti numama' qas noj rumool chi q'aaq', nuuchol chi qawa' ch ronojelaal ja rub'anoon ja loq' laj taq juyu' taq'aaj, ja k'a kaamiik ma ti qak'axaaj chik, ma ti qaatz'et chik, rumajk chi ma qojkowiini nqaasol chik rii ruuwach ronojelaal a wa' ja utz laj taq naquun k'in jun chik ja loq'olaaj taq ch'ijch' ja nb'ano wi' chi ma ti awak'axaaj chik.

Chaqajaa' rumajk chi ma ti qaaya' chik ruuq'ij ja kiib'iin kaan ja qati't qamama' chi qe, xa k'a rumajk a ri' kaamiik maxko' julee' ruk'ayeewaal nqaqajb'eej, keeri' k'a rub'eeyaal ja loq' laj taq juyu' taq'aaj, wach'alaal ki ta k'a xtiqamestaaj ronojeelaal ja utz laj taq naquun ja kiib'iin kaan ja saq keewi' saq keemetz' chi qe.

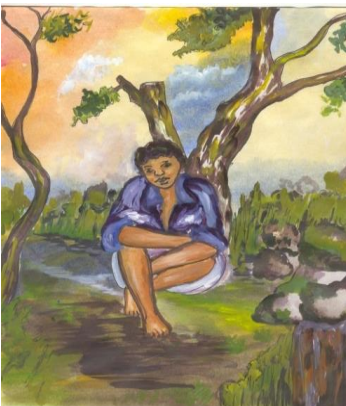
|| JA TAA' JA TOQ MA XB'E CHIK TA PA NIMAQ'IIJ

K'o jun ti taa' q'anij b'anol nimaq'iij wi rixiin ja tinaamit Chi Maq'an Ya' (Totoncapán.) xb'erila' k'a jun q'iij ja toq xulqaj chik chi ruuwach ja loq' laj nimaq'iij, xa xer waa ri' xa ti ri'j chik k'in ma juun ti ruupuwaq nerusacha'. Toq k'a xuuch'ob' qaaj pa ruuk'u'x, keewa' xib'iij qaaj ri', ja kaamiik ma kin b'e awa' ' ja pa b'anoj nimaq'iij tinaamit Chi Maq'an Ya', xa xer waa ri' ninxuula'n na chi woochooch neqaaj ja taa'.

K'a nimako'l ari' ja toq ja taa' xuuk'ex ja runaa'ooj k'in keewa' xib'iij chik ri', ja qas ti ruub'eey kinb'ena pa k'icheelaaj chi rub'ajniik ka'i' nuusii' ne' chik pa ruuk'u'x k'in xuumaj rub'alixiik ja ti ruuyaa' chi paam ruutzujy k'in xuya' eel rukalo' ruuteem k'in ruperepiik pa rut'eb'es, xujekejeel ruchoyib'aal k'in xb'e ja taa' pa sii'. Toq xeeqaaji ja taa' pa k'icheelaaj xumaaj rukanoxiik ja sii' k'in qas choolaaj nb'e ruuwach chi rukanoxiik, cha qa k'a jalaal toq xuutz'at julee' sii' ja taa' chi ruuwach taq juyu', q'anij maxko' xki'kot rumaal, toq xjote q'anajoj ja taa' q'anij xjolojoto chaqajaa' q'anij xpaaq'ij pa rachaq ruuwi' k'in q'anij xpaaxi ja ruuwi' xuuna' ja taa'. xyalojji xpune' chi ruuxee' chee' ja taa' k'in q'anij xkam jun ramaaj. Toq xuuna' q'anajoj ja taa' maxko' ntii'ooni ja pa rachaq ruuwi' nuuna', toq k'a xuchap ook maxko' chi kik' xk'eje' to chi taq ruuq'a', toq k'a xpe'ii' q'anajoj ja taa', xa jaani' xel to ja kik' q'anij xutz'iloj ti rutziyaq. Jaa ri' ruk'aayeewaal xqab'eej ja taa' ja ma xuchajij ta nimaq'iij tinaamit Chi Maq'an Ya' (Totoncapán.) Xa k'a rumaal ari' qas rajawaxiik nqach'ob' naq ja nqaab'an, ja toq xa ka'i' qaak'u'x nqaab'an ja saamaaj q'anij k'o wi' nqaqajb'eej, k'onan ari' jun pajik, jun sako' ri'ii, keeri' qas nkiib'iij chaqajaa' ja qati't qamama', ma ronojelaal te ch'ob' ja toq nixb'e pa saamaaj, arjaa' jar ee saamaaj te ch'ob'o utz k'a chi qas pa ki'kotemaal nixsamaji' k'in qas utz neel kaan jar ee majoon riiij.

|| CHOLON RUK'ASLEEMAAL JUN ALAA' JA XUQAJB'EEJ JUN RUK'AYEEWAAL PA TZ'IKIN JAAY

Ja winaqii' ojeer qas xkixaanii' ja loq' laj nimaq'iij, rumaal chi k'o ruk'aayeewaal ruk'amoon to ja wi ma ti chajixi. K'o la kab'lajuuj juunaa' ari' kaamiik, xuub'an jutii' jun alaa' qas pa kaji' q'iij (jueves santo.) k'o wi' ja nimaq'iij loq' laj q'iij ne'xi, xb'e pa k'icheelaaj chi rukanoxiik ja loq' laj k'iib'. Toq k'a xb'eqaaji pa k'icheelaaj jar alaa' xuumaj rukanoxiik ja k'iib', choolaaj nb'e ruuwach chi rukanoxiik pa k'icheelaaj. Chaqa k'a jalaaj ja toq xuuch'ob' chi ntzale' opoon, juun ka'i' oxii' raqan k'aam, k'a ja k'aari' xtzale' opoon, k'in xeerila' jun nim laj siiwaan, toq xka'y qaaj chi paam ja nim laj

siiwaan qas maxko' julee' k'iib' xuutz'at k'in qas raxpoopoj ruuxaaq ja k'a jar arjaa' qas xel ruuk'u'x chi riiq q'anij ma xuuna' ta xuumaj qaajeem chi paam ja nim laj siiwaan, qas k'a pa runik'ajaa' k'o wi chi re ja nim laj siiwaan, ja toq xtajqeel jar alaa' q'anij ma juun xuujal q'anij pa ruuwi' xerukijraaj qaaj chi ruuwach jun nim laj aab'aj ja k'o chi paam ja nim laj siiwaan k'in q'anij xkami jar alaa'.

Q'anij pa taq rokob'al aaq'a chik, ja toq xel ruub'iixiik pa tinaamit chi jar alaa' pa k'icheelaaj b'enaq wi' chi rukanoxiik ja k'iib' xjoljo'eel chi paam ja nim laj siiwaan q'anij xkami neche'ee' ja ruch'aalaal. Maxko' chi winaqii' xeeb'isooni, xe'oq' rumaal k'in qas xkib'iij, nimaq'iij wa'an ʔnaq la k'a chi re xb'e chi kanoxiik ja loq' laj k'iib'? qas xeche'ee' kanojeelaal.

Ja qas ojeer tziiq q'anij chi wuquu' q'iij (semana) xkichajiiq ja winaqii' qas xajanilaj raamaaj chi keewach (cuaresmal qas xe xuke'e' ja winaqii' kuuk'iin kalk'uwaal pa taq koochooch.

|| JA TOQ XKEEJACH KII' JA QATI'T QAMAMA' AJ TZ'UTUJILAA'

Jar ojeer ja toq majan ke'ulqaaji ja kamisaneelaa' kaxlaan taq winaq ja qati't qamama' tz'utujilaa' xajuun kib'anoon chila' chi paam ja tinaamit Tz'ikin Jaay.

Ja toq k'a xe'ulqaaji jaa wa' winaqii' ri' xekikamisaaq ja qati't qamama', qas xkeeb'an ruk'ayeewaal chi ke, keeri' k'a xkeeb'an ja toq xekamisataji ja winaqii' kumaal xkeech'ob' chi qas rajawaxiik chi ja winaqii' nek'eje' k'in nkeeq'et opoon ruuwach jar uleew ja k'o chi ruuchii' ja chooy k'in juutz'it chik pa ruuwi' ja juyu', keeri' k'a xkeeb'an xe keek'am to jun mookaaj winaqii' k'in xekeeya' kaan chi paam ja jun k'ojlib'al ja rub'ina'aan Tz'unun Ya', jun mookaaj xe keeya' kaan chi paam ja k'ojlib'al ja rub'ina'aan Xe' Kuku' Aab'aj, k'a jaa' k'a ri' xekeeya' kaan jun mookaaj chi paam ja jun ti k'ojlib'al ja rub'ina'aan Tok'or Juyu', jun mookaaj xekek'am to waawee' chi paam ja tinaamit Tz'ulu' Juyu'.

Ja k'a chi paam jaa wa' tinaamit ri' xa k'a ee wajxaqii' mookaaj xek'eje' kaan k'in kachib'iil jun ti malka'n

Xa k'a rumal ari' waawee' oj aj tz'utujilaa', ja tzijob'al ja qab'ajnikii' chi la' chi paam ja tinaamit Tz'ikin Jaay pejtinaq wi', jar ee qati't qamama' aj tz'utujilaa', keela' k'a pejtinaq wi' ja qaxe'aal.

Ja tinaamit Tz'ulu' Juyu' pejtinaq q'iij saq q'anij tz'utujil wi', ja ruub'ii' ja nb'ixi' chi re kaamiik ee je'ee' chik ja kaxlaan taq winaq ja xe ya'oon kaan, ja qati't qamama' q'anij ajtz'utujilaa' xa naq ta xtib'ixi' chik kaamiik jar ojoj q'anij oj aj tz'utujil wi'.

III B'AJNIKIIL JAA RI'JAA' JA TOQ NEEB'E PA SAAMAAJ

Jar ojeer q'iij saq ma k'o ta ja ch'ijch' taq naquun k'in kaxlaan taq naquun, jar ojeer xa ojoj noqb'ano qaaj ja taq qanaquun, ja toq qas xintz'e to inin ja winaqii' q'anij ee je'ee' wi' xeb'ano qaaj ja taq naquun kani' chi re ja k'obj'al keeya', k'ojlib'al kirikiil k'in julee' chik.

Ja kib'ajnikiil jaa ri'jaa' ojeer ja toq neeb'e pa saamaaj, k'o julee' taq aaj q'etoon, chi paam nb'alixeel wi' ja ti kaatz'aam, ja k'a tz'apib'al ruuwi' jo'q ntz'ajpib'ix eel toq k'a neruwila' ja ruuwe' q'iij rixin niik'aaj q'iij nekilasaaj to k'in neewa'ii', wina k'o rax iik chaqajaa' nkeeko ruk'iin ja ti keewaay jaa ri' nok ti rokob'al ja keewaay.

Toq k'a nkolob'etaj kumaal, nkeemaj chik jutiij ja ti kisaamaaj k'in nb'iix chi ke rumaal ja rajawa' al ja chenooj, owi kitata' chi nqaatij kaan qaaq'iij chi riij ja saamaaj toq k'a nuub'an rox ruweqa' q'iij rixiin taqajq'iij keewa' nb'iix chi qe rumaal ja nutata' ri'. Qak'olo' qii' xojkoosi', qajq'iij qas necha qe. Utz k'aari' nojchee' ojoj nqaak'ol taq qii' k'in nojmeloj to chi qoochooch.

Toq k'a nuliqaaji chojmarisaan chik jun tzimaay qaq'uutuuj ari' xa xer waa ri' ja q'uutuuj ma juunaan ta ruk'iin ja ch'aroon, ja wi' ma ja ta' ja q'utuuj, ch'aroon k'aari' chojmarisaan opoon chi qe. Toq k'a ntijtaj qumaal k'a jaa' k'a ri' nojuxulaani. Toq k'a nuub'an kaji' ruuq'a' q'iij rixin taqajq'iij k'a jaa' k'a ri' nojsik'ix opoon k'in nb'iix chi qe chi nojwa'ii'. Keeri' nqaab'an chi ronojel taq q'iij. Ja wi' Xe' Kuku' Aab'aj noqesamaj wi', ja toq ntzuri ja saamaaj qumaal xa ruuyoon ti qachonob'aal nqateelej to. Ja k'a wi' chi juyu' q'anij nqaak'am to wi' jun ti q'ataaj ti qaasii' ari'.

Chaqajaa' jar ojeer tziiij q'anij nkeya' eel wi' perepaq chi taq keeya'l ja winaqii', kaq k'in saq ja rub'ooniil ja loq' laj taq perepaq. Jaa ri' ntz'ulub'exi' ja toq nb'ajni jaa wa'iim pa taq chanooj k'in k'a pa jun tinaamit Nawala' nb'ajn to wi' ja perepaq ya'l. Chaqajaa' jaa ri' nqaaya' to chi ruuwach qijqa'm ja toq nqijqaj to rumaal chi ma nqoruub'il. Jaa ri' ja rub'eeyaal jar ojeer tziiij xintz'et to inin.

•||| JE'EE' NEB'ONOWI JA KITZIYAQ JA WINAQII' OJEER

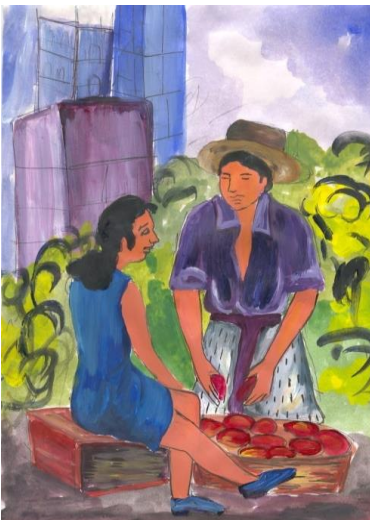
Jar ojeer q'iiij saq ma k'o ta tziyaq nkeeloq' ja winaqii', ma k'o ta winaqii' xke'aatz'et ta nulikik'ayiiij ja tziyaq, jar ojeer q'iiij saq q'anij ee je'ee' wi' ja winaqii' neb'ano qaaj ja taq kitziyaq.

Jar ixoqii' qas ee sak'aajii', ee je'ee' qas nekemowi' ja taq kitziyaq ja kichajilaal. Ee je'ee' neb'atz'iini ja keeq'iin ja toq k'a ntzur kumaal, k'a jaa' k'a ri' nkeemaj ruq'ijniik ja naq chi tziyaqiiil nkaajo', ja wi' sakawilix owi kamixa', jaa ri' ja kisaamaaj jar ixoqii' ja nkeeb'an pa taq jaay.

Ja k'a jar ojoj jar oj achi'ii' nojb'e pa saamaaj chi juyu'. K'o julee' taq kamixa' qas nkeeb'an qas nel k'u'xlaal chi riij, saq ja tziyaq k'o taq b'olob'aq chi paam, taq kaq kojoon rachib'ilaan chik b'oniil rax, toq k'a ntzur rukejmiik ja kamixa' k'a jaa' k'a ri' nikipayib'eej kaan ja rut'iisiik. K'onaan ari' xa ee je'ee' qaaj net'isowi', rumaal chi jar ojeer tziiij ma juun ch'ijch' t'isonob'al xa chi keeq'a' nkeet'is wi' ja kamixa' owi sakawilix xa xer waa ri' qas jab'el ook nkeeb'an chi re.

K'o julee' b'aaq nkeekoj qas nimaq, ruutza'm rachaq ja nkeekuwi' ja q'iin, ja wi' sakawilix nkeet'is nkeetun ja ka'i' taq raa' ja kit'isoon chik k'in nkeet'is. Toq k'a nt'istaj kumaal nkeemaj k'a rub'ajniik julee' taq rejtz'ab'a'l iil q'aaq'iin k'in julee' chik q'iin xolotal rub'oniil nkeekoj, oxi' cholaaj ja rejtz'ab'a'l iil nkeeb'an, b'aaq taq no'y nkeekoj ja nkib'anab'eej ja taq rejtz'ab'a'l iil toq k'a ntzuri' ja rut'isiik k'in rejtz'ab'a'l iil ja sakawilix k'a jaa' k'a ri' utz nkooji. Xa xer waa ri' qas na utz, ma juunaan ta ruk'iin ja julee' tziyaq chik ja nqaakoj kaamiik toq nch'aaj riij xa nuuk'ol riij owi xa nq'oche'ee'. Ja sakawilix toq nch'aaj riij q'anij k'aak'a rutz'ejtiik neeli chaqajaa' maxko' nyaloji' ja loq' laj tziyaq ja nkeeb'an ja winaqii' ojeer k'amaloo' njajri.

•||| AA PALA'S SOJWEL

Ja Nutata' aa Teko' Dionisio arjaa' xb'iiij kaan chi we' jutiiij jun chi cholon tziiij, ja ti cholon tziiij keewa' nb'iiij ri'. Jar ojeer cha' chi paam ja tinaamit Tz'ikin Jaay k'o jun aachi xk'eje' ja rub'ina'aan a Pala's Sojwel, jaa wa' jar aachi ri' qas maxko' nimaxi' k'in nya' ruuq'iiij chi paam jaa wa' ja tinaamit ri'.

Xuub'an k'a jutiiij jar a Pala's Sojwel xb'e pa nim laj tinaamit ja Armita pa k'ayin ixkooyaa' (pix), keeri' k'a xuub'an xb'e opoon chi paam ja k'ayib'al k'in xuunuk' ja ruuk'aay cha', xumaaj k'a ja k'ayiineem k'in xb'eqaaj jun nim laj ixoq ruk'iin, k'in xk'axaaj chi re jar aa Pala's Sojwel ja rajil ja ruuk'aay, ja k'a arjaa' xb'iiij chi re ja rajil jar ixkoyaa' ja k'a jar ixoq jaa ri' ja rixqayiiil

ja taa' k'amol b'eey rixiin ja Iximuleew ja nb'iix chi re (Presidente), ja k'a wa jar ixoq xb'iij chi re cha (marchante) k'ayiineel, k'ayiineel jaru' taq naaya' wi' jar ixkooyaa' ja k'a arjaa' jar aa Pala's xb'iij chi re cha jaru' ja rajiil ja ruuk'aay, ja k'a jar ixoq xuutz'et ja xkooyaa' k'in xrijl juun ja ma utz chik ta cha', k'in xb'iij chi re jar aa Pala's, xa xer waa ri' ja jun ixkooyaa' ri' ma utz chik ta', ja k'a jar aa Pala's xb'iij chi re jar ixoq ja wi' ma ti qaaj chi awa' ch ta ya'a kaan k'a, ja k'a jar ixoq cha' qas maxko' xyekataaj rayeewaal k'in keewa' xb'iij chi re cha', tz'iil aawij aj mayab', jar ixix xa puwaq maxko' neeb'an chi riij ja k'a jar eek'aay ma utz chik ta neek'am to.

Ja k'a jar aa Pala's ja toq xk'axaaj ja xb'iix chi re cha' qas maxko' poqon taj qaaj chi re cha' k'in xuuk'am jun ixkooyaa' k'in xuuk'aq chi rupalaj ja nim laj ixoq ja rixqayil ja (presidente) ja k'a jar ixoq ja toq xutiij jar ixkooyaa' chi rupalaj xuuraq ruuchii', aay nee' cha', k'a jaa' k'a ri' xeepeti ja chajiineelaa' xeepe k'iy k'in chapar eel jar aa Pala's k'in xk'amar eel pa chee', ja k'a jar aa Pala's arjaa' ma jiik ta chi aachi, arjaa' nkowiini ntzijoon ruk'iin jar Aajaw k'in ruk'iin ja Qatee' Ruwach Uleew, ja toq k'a xkoj chi paam ja chee' xsik'iij jun nim laj jab' chi kiij ja winaqii', xa xer wa ri' jun nim laj jab' xsik'iij, ja k'a pa roochooch ja k'amol b'eey rixiin ja Iximuleew qas maxko' ya' xok chi paam cha', k'a jaa' k'a ri' xpit chik jun nim laj kab'araqan q'anij xqasaaj ja jaay ja k'o chi paam ja tinaamit, k'a jaa' k'a ri' xulqaj chi ke, chi k'o jun aachi kiya'oon pa chee' k'in keewa' xkib'iij ri', ja k'a jun aachi ja xqaakoq pa chee' naq la k'a rub'anoon ari' nechee' cha', jaala' xkami' nechee', k'a jaa' k'a ri' xeeb'e chi rutz'ajtiik ja toq k'a xekiwila' q'anij chaqii' k'in q'anij utz ja jaay ja k'o wi' arjaa' cha', tz'ub'uli k'in qas nki'koti, ja k'a ee je'ee' qas maxko' xkeemay ja xkeetz'at, k'a jaa' k'a ri' xkeetz'et chaqajaa' k'o jun nim laj wuuj xeeqaaq chi ruuwach ja rutz'ijb'ab'al ja taa' k'amol b'eey, ja k'a wa' ja wuuj ri' qas ruuyoon nujaq ri cha', qas ti sututuj ri' chi ruuwach ja rutz'ijb'ab'al ja taa', k'a jaa' k'a ri' cha' xb'iij chi ke ja ruchajineelaa', jar aachi ja qakajoon pa chee' ma jiik laj aachi ta, teb'ana' jun utziil telasaj eel keeri' xkeeb'an, ja toq xkilasaaj to ma ti raajo' jar aa Pala's Soqwel neel to, k'a xeeqaj na ja k'amol b'eey rixiin jar Iximuleew (presidente) k'aari' xrajob'eej xeel to cha', ja toq xeel to xb'iij chi re ja K'amol B'eey jar inin k'o nutata' chi la' chi kaaj k'in chi ruuwach uleew ja ninto'owi, jawi xkink'eje' na chi paam ja chee' ronojelaal ja jaay nqaaji' k'in natkami' atet chi paam jar awoochooch ne chi re ja k'amol b'eey cha'.

||| JAR AJ'IITZ

Jar aj'iitz jaa ri' ja jun winaq ja xa b'anool ritzeelaal chi ruuwach uleew, chi ri k'a pejtinaq wi' ja ruub'ii' itz, ja k'aari' ja ruxe'aal ja tziij itzeel, che wi' k'a nb'iix chi re aj itz.

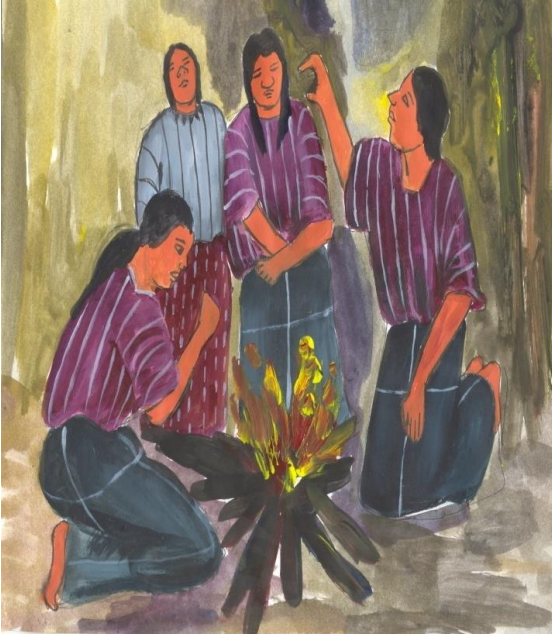
Jar aj'iitz ma k'o ta ojeer q'iiij saq, jaa wa' jar ritzeelaal ri' ee je'ee' ja kaxlaan taq winaq xek'amo to' chi paam ja qatinaamit, keeri' nkiib'iiij ja qati't qamama', ee je'ee' ja kaxlaan taq winaq ja xetijooni' ja winaqii' chi b'ajnik jaa wa' ja julee' ruk'ayeewaal ri'. Ee je'ee' xek'amo to julee' naa'ooj ja neq'olob'exi' ja winaqii', kani' chi re julee' ejtz'aneem ja nkib'iiij nkisakiib'eej riiij ruuwach k'asleemaal, kani' chi re chaqajaa' julee' naa'ooj ja nkeek'ax ri naquun pa keeq'aaq ja nkich'akab'eej ja kipuwaq.

Keeri' k'a xuub'an ja toq xwinqar to jaa wa' ritzeelaal chi kikojol ja qati't qamama', chaqajaa' nwajob'eej nb'iiij chi eewe', ja toq k'ujt awa' rritzeelaal chi keewach ja qati't qamama' qas xech'a'ojixi chi nkojtaqiiij, utz k'a chi nkeeb'an ritzeelaal chi ke julee' kach'aalaal chik.

Chaqajaa' ja jun chi ke naq chi re chi k'ujt awa' ' ritzeelaal chi keewach ja qati't qamama' rumaal chi ja kaxlan taq winaq xkaajo' xkikamisaa' ruuwach ja xukuleem k'in kojooj q'aaq' ja xkeeb'an ja qati't qamama' ja xkik'utub'eej ja yuqub'al keek'u'x ruk'iin jar Ajaaw k'in ruk'iin ja Qatee' Ruuwach Uleew.

Keeri' k'a rub'anoon jaa wa' ja julee' ijgale'm ri', chaqajaa' nwajob'eej nb'iiij chi eewe' chi jar ajq'iiij, ajkuun k'in aj'iitz ma ee junaam ta, jar ajq'iiij k'in ajkuun ee je'ee' q'anij pa kalaxiik kik'amon to k'in eta'onelaa', ja k'a jar aj'iitz xa chi ruuwach uleew nojtaqiiix wi' k'in xa b'anool ritzeelaal .

III JAR AJQ'IIJ CHI PAAM JA TINAAMIT TZ'IKIN JAAY

Jar ajq'iiij jaa ri' ja k'amol b'eey chi paam ja yuqub'al k'u'x mayab', jar ajq'iiij k'o jun rijqale'm qas nim k'in qas k'aaloj rij ruuwach. Jar ajq'iiij jaa ri' ja to'oneel ja ya'oon to rumaal jar Ajaaw. Ja rusaamaaj jar Ajq'iiij neruukoj k'in neruq'axaaj ja winaqii' chi ruuwach jar Ajaaw k'in chi ruuwach ja Qatee' Ruuwach Uleew. Ja qati't qamama' q'anij ja wi' jar ajq'iiij ja xk'amo' keeb'eey, jaa wa' ijqale'm ri' ma tijoxiik ta ri'iil nrajo' ja winaq ja nok ajq'iiij q'anij ruk'amoon to pa ralaxiik ne che'e' ja qati't qamama' aj Tz'ikin Jaay.

Jar ajq'iiij qas rojtaq ntzijoon ruk'iin jar Ajaaw k'in ruk'iin ja Qatee' Ruuwach Uleew, ja k'a wa naa'ooj ri' nuuya' chik chi ke ja winaqii', xa k'a rumaal ari' nb'ixi'

chi jar ajq'iiij jar ri' ja k'o chi kikojooll jar Ajaaw, Ruuwach Uleew k'in ja winaqii'.

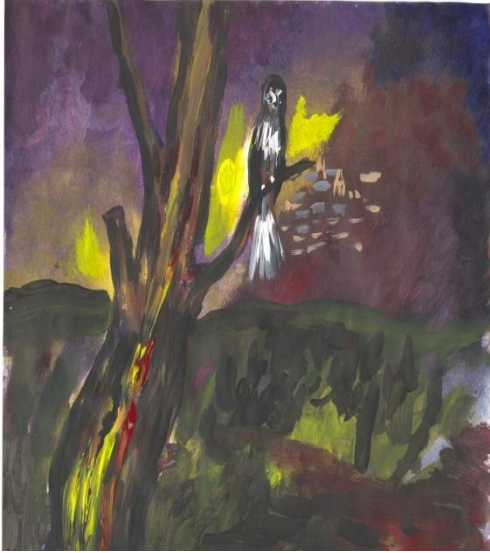
Jar ajq'iiij, qas maxko' ruuwi' runaa'ooj chi rij ja cholb'al q'iiij, rumajk chi q'iiij q'iiij rojtaq ja rub'eeyaal ja q'iiij. Ja chi paam ja cholb'al q'iiij kixiin ja qati't qamama' q'iiij q'iiij k'o jun rajawa' al, ee k'ooli neeb'in chi re ch'umilaal o ijqale'm, ja k'a nuub'an jar ajq'iiij ja toq k'o jun winaq nrajo' ruto'iik qas nusakiiij na rij ruuwach ja ruuwach ruuq'iiij ja winaq utz k'a chi nkowini nuuto'. Jun winaq ruuwach ja rajawa' al ja q'iiij, k'in oxlajuuj ruchoq'ib'al. Ja k'a wa' ja nkeetz'et jar ajq'ijaa', jaa wa' saamaaj ri ma keeyoon ta aachi'aa' neeb'ano wi, chaqajaa' ee k'o ixoqii' rumaal chi ja qati't qamama' qas maxko' juunaam keewach, k'in qas xkajob'eej kii'.

Jun chik rub'eeyaal ja rusaamaaj jar ajq'iiij, arjaa' ntz'etowi naq rub'anoon ja q'iiij saq, qas nkowini nuutz'at naq pejtinaq, kani' chi re nimaq taq jab', nimaq taq ruxlaa' juyu' ja nb'iix chi re kaamiik junraqan, chaqajaa' kab'araqan, nim laj taq saaq'iiij qas ronojelaal nuch'oob' opoon, jar ajq'iiij qas nuuch'ob' opoon naq rub'eeyaal ja q'iiij saq, ja qub'ix opoon, pa juun, pa ka'i' juunaa', ja k'a wa ja rusaamaaj jar ajq'iiij, ja k'a wa ja nimaq taq naquun ja kiya'oon kaan ja saq keewi' saq keemeetz' qati't qamama' chi qe.

IV RUB'AJNIIK JA TOQ NE'OOQ'I' JA XIKIN CHI KEEWACH JAR AJTZ'UTUJILAA'.

Ja qati't qamama' qas maxko' julee' keewi' kinaa'ooj qas xekowiini xkeesol rij ruuwach nimaq taq naquun, qas xekowiini xkeesol rij ruuwach ja rub'eeyaal ja

Qaatee' Ruuwach Uleew, xa k'a rumaal ari' qas xekowiini xkeesol riij ruuwach ja keequl ja chikopaa'.

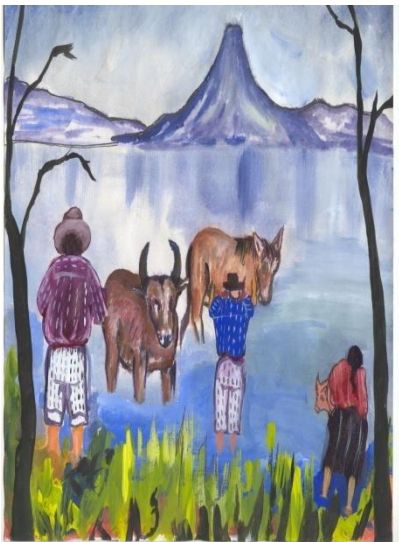

Ja xikin ma k'o ta chaqata xtul oooq'i' q'anij k'o wi' ari naq chi re, xa b'aar chi ri' k'o wi' jun winaq tza'm taq jaay owi pa runik'ajal tinaamit . Ja toq nul oooq'i' ja xikin k'o chik k'aari' naq nulkik'ama' kamik ari' pa juun ka'i' q'iij q'anojoj, pa jo'lajuuj q'iij owi pa juwinaq q'iij na ari'.

Toq nkak'axaaj ja winaqii' qas maxko' chi jun b'iis nkeeb'an, qas nkiib'iij, k'o taqa'an jun xikin xox' iwiir chaaq'a', akayaleey naq la k'a xtikam chik qas necha'ee' konojelaal. Xa xer waa ri' ja toq nerila' ja q'iij saq q'anij k'owi juun nkam ari'.

K'in ja winaqii' ja toq nkeetz'et owi' nkik'axaan ja chi k'o jun winaq xkami qas nkiib'iij, chi jaa la' xulk'amar ranima xuub'an juun ka'i' oxi q'iij ari' qas necha'ee'. Xa xer waa ri' ja jun winaq ja toq nulk'amar ranima rumaal ja xikin ma tuuna' k'in ma tuuch'ob' chaqajaa', jaa ri' ja rub'eeyaal ja toq ne'ooq'i' ja xikin k'in ma ronojeel taq q'iij ta ntz'eet keewach ja loq' laj taq chikopaa'. Chaqajaa' ma utz ta neek'aaq chi aab'aj qas k'o jun xajaniil necha'ee' jar ee loq' laj taq ati't mama'.

• • JA CHIKOPAA' QAS NIMAAQ KEEQ'IIJ CHI KEEWACH JA QATI'T QAMAMA'

Ja qati't qamama' jar ojeer q'iij saq qas maxko' ee nimanelaa', xa k'a rumaal ari' qas looq' mayiij xekeena' ja loq' laj taq chikop, ma k'o ta jutiiq qas ta itzeel xtiikeeb'an chi ke, rumajk chi kojtaq chi ja chikopaa' k'o kajawa' al k'o keeq'iij k'o kalaxiik, chaqajaa' kotaq chi ja chikopaa' ee rixiin ja Ruuk'u'x Kaaj Ruuk'u'x Uleew, kojtaq chi ja xtiikeeb'an rritzeelaal chi ke , chi re k'aari' jar Ajaaw nkeeb'an wi' ari' chaqajaa'.

Jar ojeer ja toq nerila' ja najb'eey q'iij rixiin ja jo'oo' iik' rixiin ja juunaa', qas chajnim, xa qa nsaqar qaaj ja winaqii' nekek'am eel ja keekeej k'in kiwajkaax chi paam ja qaatee' chooy, qas ee kiyuqudeen ja keekeej kiwajkaax ja loq' laj taq taa'ii', ee k'ooli ee kuk'aan ee jo'oo', ee lajuuj chikopaa', keeri' k'a xkeeb'an qas nekipuju' qaaj rumaal chi qas nimaq keeq'iij chi keewach rumaal chi qas eeta'onelaa', chaqajaa' jaa ri' q'iij qas maxko' nimaq'iij nkeeb'an pa taq koochooch, ja kani' jun k'uluj

juunaa' nkeeb'an. Ja keej, wajkaax ma keeb'e pa taq juyu' jaa ri' q'iiij, qas ee looq' ja loq' laj taq chikopaa'.

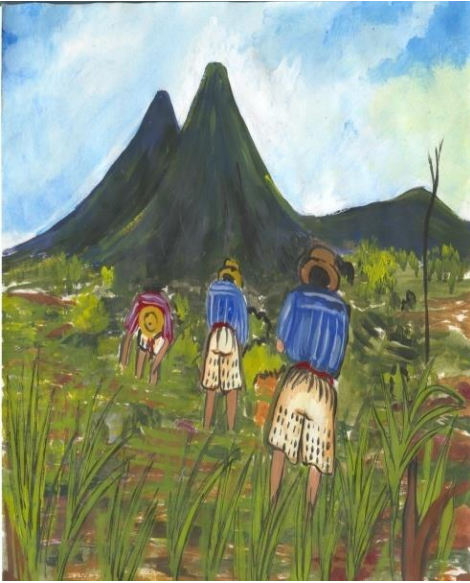
Ja k'a kaamiik ma ee k'o chik ta ja loq' laj taq chikop rumaal chi q'anij ma ti ya' chik keeq'iiij, ee k'o naan q'anij ma keetzujq chik, nb'ajn chik chi ke ja q'anij ma k'o ta ne ook wi, xa k'a rumaal ari' kaamiik qas k'aayeew chik qab'anoon rumajk chi qas ojnimaq nqaakoj chik wi' qii', q'anij ma k'o chik ta keeq'iiij nya' ja loq' laj taq chikop k'in ja Ruuwach Uleew.

**NAWALIN TZIIJ,
CHOLON TZIIJ K'IN
CHOLON
K'ASLEEMAAL
RIXIN TINAAMIT
TZ'ULU' JUYU'**

**LEYENDAS
CUENTOS E
HISTORIAS DE SANTA
MARIA
VISITACIÓN**

• RUUWACH KISAAMAAJ JAR EE QATI'T QAMAMA'

Ja kisaamaaj jar ee qati't qamama' ma jutz'iit ta, xa qa k'a nsaqari ja ruuwach uleew nkeemaj ja loq' laj kisaamaaj, ma jun winaq ma ki ta nq'ijlo'ni, ma jun winaq ma ki ta nka'y pa ruqajib'al q'iij, pa releb'al q'iij, pa ruk'a'yib'al q'iij k'in pa rokib'al iiq'. Saamaaj nuub'an ja tatiixeel chikikojol ja ralk'uwaal ja wi ma ee k'o chik ta jar ee loq' laj taq ati't mama' chikikojol. Rumaal chi jar ee loq' laj taq ati't mama' ee je'ee' neya'oowi ja pixab'aaneem chi ke jar ee taq kiiy keemaam.

Chi keequl chik k'a nk'ale' kaan wi' jar ee tatixeelaa' ja pixab'aaneem chi ruk'ujtiik ja q'iilo'neem k'in nimaaneem, toq k'a ntzur kumaal ja tzii kuuk'iin jar ee alk'uwalaxeelaa' k'a jaa' k'a ri' nkeemaj ja kisaamaaj ja pejtinaq chi keewach. Q'anij ma juun naq ta xkisaamaajii jar ee qati't qamama' pa taq chenooj q'anij tijko'miineem wi' qas xkeeb'an, chaqajaa' qas xkeeya' pa taq ruk'ojlib'aal ja loq' laj ija'tz ja naq chi juyu' taq'aajil ja qas nuumaj wi' nkeetz'et ma jutiiy chaqa ta ma ch'ob'ol ta xekeeb'an chi tijkiik ja loq' laj tijko'm. Xa k'a rumaal ari' qas maxko'l neeloq'ox rumaal ja

kitijko'm ja toq nwachiini owi toq niq'anar ruuwach uleew.

: JA TOQ XE'AWAXI JAR AK'AALAA' OJEER RUMAAL AJTIJJAAL

Jar ojeer q'iij saq chi paam ja tinaamit ma k'o ta jar ajtiijaal, ma k'o ta nkitijooj wi kii' ja winaqii', xa k'a rumaal ari' ja qati't qamama' q'anij ma kojtaq ta nkisiik'ij k'in nkitz'ijb'aaj ruuwach wuuj, rumaal chi ja keetee' kitata' ma xe keeya' ta chi paam jar ajtiijaal k'in chaqajaa' ma k'o ta chi paam ja tinaamit.

Ja toq xulqaaji jar ajtiijaal chi paam ja tinaamit Tok'or Juyu' qas itzeel xkeena' jar ee tatixeelaa', rumaal chi jar ee kimee'aal kik'aajool ee je'ee' ari' qas neto'ow kixiin chi paam ja ronojelaal ruuwach saamaaj ja nkeeb'an q'iij q'iij. Qas nkiib'ij chi jar ajtiijaal xa saq'oriineem ruk'amoon to chi ke ja

qalk'uwaal qas neche'e.

Toq k'a ne'eeli jar ee tijoneelaa' chi' taq jaay, q'anij konojeelaal ja winaqii' nekiwawa' aj jar ee kimee'aal kik'aajool. Toq k'a ne'eeqaaji ja tijoneelaa' chi taq koochooch k'in nk'axax chi ke, la maxta ee k'ol ak'aalaa' ewuk'iin nqatz'ijb'aj eel keeb'ii' k'in neqatijooj neche'x ook, ja k'a tatixeelaa' nkiib'ii' chi ke jar ee tijoneelaa' , ma ee k'o ta wa'aan ak'aalaa' quk'iin ojoj k'in k'ooli qas nkiib'ii' chaqajaa' ja tatixeelaa', xee kam waa ri' jar ak'aalaa' quk'iin ojoj qas neche' to chi ke ja tijoneelaa' . Xa xer waa ri', xa kipayil xa tz'aqoj tzii' nkeeb'an to chi ke jar ee tijoneelaa' .

Toq k'a ne'el to jar ee tijoneelaa' ja netz'ijb'an b'ii'aaj kixiin jar ak'aalaa' k'a jaa' k'aari'', ne'eelesax to jar ak'aalaa' xe' taq ch'ajt, pa taq ik'ol, pa taq b'oyo'y k'in pa taq sto'y. K'in qas nb'iix chi ke jar ak'aalaa', chi ja tijoneem nkeeya' jar ee kaxlan taq tijoneelaa' pa taq ajtiijaal xa itzel taq naquun ruk'amoon to chi eewe' xa saq'oriineem xa alaq', xa kamik newojtaqij to qas neche' xi. Jaa ri' xintz'et to inin ojeer.

Ja kaamiik qas maxko' chik julee' ajtiijaal chi paam ja qatinaamit, xa xer wa ri' jar alaa'ii' k'in ixtani' k'ooli ma utz chik ta nkeeb'an chi paam jar ajtiijaal, kani' chi re ja tijooj taq ya', tijooj taq q'aayis k'in ma ti kajo' chik nkeeb'an julee' naquun ja qixiin ojoj kani' chi re ja qatzijob'al, k'ixb'al chik nkená' nkeekoj ja qatziaq, jar ajtiijaal ma itzel ta ruk'amoon to chi qe xa xer waa ri' ja wi utz nqaab'an ojoj.

: RUUTZIIL JA TIJOJ TUUJ

Jar ee qati't qamama' aj Tz'ulu' Juyu' qas maxko' xkichajij kii' chi paam ja kik'asleemaal, qas kiloq'oq'ooj ja kib'aaqii' kib'och'iil, xa k'a rumaal ari' qas ee kow laj taq winaq xe'eeli, qas maxko' juunaa' xe k'ase' chi ruuwach ja Ruuwach Uleew. Ma k'o ta nimaq taq ti'oneem xkeeb'an, ma k'o ta nimaq taq yab'iil xkiquajb'eej, ma k'o ta ari' neti'on waqan, nuuq'a' xe che ta. Qasan pe ari' jar atiineem q'anij chi paam wi ja tuuj xkeetij wi'.

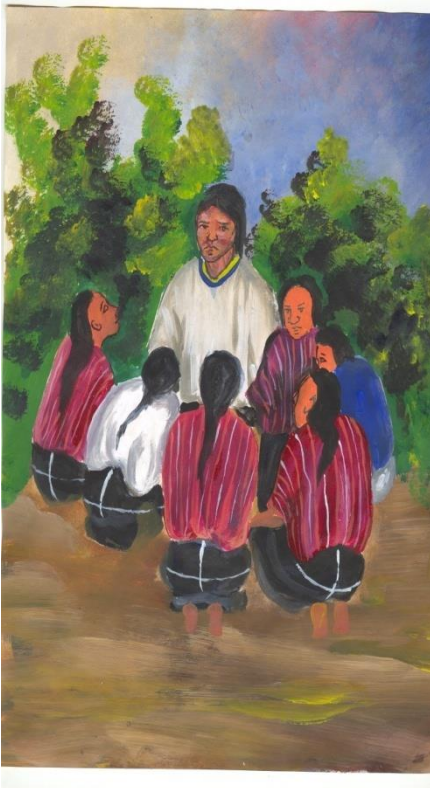
Jar ee nuutee' nutata' qas xkib'ii' kaan chi we' ja naq ruk'amoon to chi qe jar oj winaqii' ja loq' laj tijoj tuuj. Qas xkib'ii' kaan chi we' chi ja tijoj tuuj jaa ri' numaq'arisaani ja loq' laj b'aaq ib'och' k'in jaa ri' k'amayon to ja utz laj ch'ajch'orisaaneem chi re ja xamal. Q'anij k'a qaatziij wi chi ja winaqii' kaamiik

chaqa nek'uxmaaj chik mach'ob'ol chik ta neti'on chi ke chaqa ruti'oonil wi'aaj, kumatz, raxkeej, obj' k'in mololon taq yaab'iil nechapo chik chi paam ja kik'asleemaal. Rumaal chi pa rax ya' nkipuq'ij wi kii' owi ne'atin wi'. Nkiib'iij jar ee wati't numama' chi ja wi pa rax ya' naatij wi jar atiineem na raxkejuuj, nakumatziij, na xaaxiij jar akik'eel. Toq k'a nk'isb'eeni naaq'at chi ruuwach jar ak'asleemaal, rumaal chi naakoj ruuteew jar ab'aqiil ab'och'iil ma jun ki' naaya', chaqa k'uxmaayeem naawiiliij. Jaa ri' ja tziij xkib'iij kaan chi we jar ee nuutee' nutata', ja k'a jar inin numajoon runimaxiik kaamiik, xinri'jixi q'anij tuuj wi' qas ntij qas looq' nina' ja nub'aqiil nub'och'iil ma juun naq ta chi yaab'iilaal nti'oon ta chi we.

Chaqajaa' qas nkiib'iij jar ee qati't qamama' chi ja toq chaqij chi' chi aawe' rajawaxiik chi maq'an ya' naatij, chi utz nq'ila'ee' ja chaqij chi'. Ja k'a wi' rax ya' naatij xa b'ajani' ta xtaatij q'anij ma ti q'ile' wi' ja chaqij chi' chi aawe' xa aapaam nunimarisaaj.

§ RUB'EYAAAL KIK'IYTISIXIIK ALK'UWALEXEELAA'

Ja k'iytisiineem qas maxko' ruub'eeyaal, qas maxko' naach'ob' na naq ja naab'an, rumajk chi ja k'iytisiineem qas nim ruuq'ij ralaxiik, naaya' qaaj jun ak'aal chi Ruuwach Uleew, chaqajaa' jun ijqale'm chi aawij, rumaal chi qas rajawaxiik chi utz ruk'ytisixiik naab'an. Q'anij quk'in ojoj k'o wi ja wi nqaajo' chi ja qalk'uwaal utz laj k'asleemaal nuub'an chi Ruuwach Uleew.

Ja toq xenuk'iytisij to ja taq walk'uwaal inin, pixab'aaneem sak'ak'an ri'iil xink'ut chi keewach, rumaal chi jaa ri' nk'aatzin chi qe jar oj winaqii' chi paam ja qak'asleemaal. Ja toq xkeeb'an wuquu' waqxaqii', b'elejee' k'in lajuuj kijuunaa' xinmaj ruk'ujtiik kisaamaaj chi keewach, chaqajaa' xinb'iij chi ke chi tewojtaqii' ja taq esaamaaj, chi utz pa jun q'ii' q'anajoj jaa ri' netzuqub'eej eewii' xinche' chi ke.

Chaqajaa' qas xinb'iij chi ke, kixniimaani kixq'ijlooni chi utz jar Ajaaw k'o chi la' chi kaaj k'in chi ruuwach uleew, nuuya' k'iy laj ek'asleemaal k'in ronojeelaal ja nek'utuuj chi re nuuya' chi eewe'. Ja k'a jar je'ee' xinkiniimaaj ja taq walk'uwaal, k'iy ruuwach ja saamaaj xqaab'an kuuk'iin, xqachan qaj ti qawa' n k'in ti qakiinaaq', xqaatik qixkooyaa', qaxanaakaat, toq k'a nwachin to nqaatij k'a kuuk'iin ja taq walk'uwaal k'in wixa qayiil, jaa ri' xqaab'an chi re jaa wa'chiineem xuuya' ja qatijko'm k'in xqaaba'n taq payib'al ja xb'iix chi qe kumaal ja winaqii' chaqajaa'.

Ja k'a kaamiik ee je'ee', keeri' chik nkeeb'an chi ke jar ee taq wiij nuumaan qas nekipixab'aaj k'in nkeek'ut kisaamaaj chi keewach. Jar inin xin ri'jixi ninki'kooti xe' el chi nuuqul ja taq walk'uwaal kojtaq chik nkeetzuq kii' chi paam ja kik'asleemaal. Q'anij ma juun naq ta qas rajawaxiik chi paam ja qak'asleemaal jar oj winaqii' q'anij nimaaneem wi', q'ijlo'n ri'iil wi', looq' mayiij naana' aawii' k'in q'anij sak'ak'an ri'iil wi'. Ja wi jaa ri' xa ch'akala'aaj, q'anij qaatziij tziij wi' chi utz laj k'asleemaal naab'an eel chi paam ja ruuwach uleew k'in qas ki'iil jun anataxiik nb'ajn kumaal ja winaqii'.

| RUK'AYEEWAAL RIXIN CHEE' JA NWACHIINI

Jar ojeer q'ij saq qas maxko' ja chee' ja nwachini, xa b'aar ta natb'e qas ta tzuqu' aawii' chi re ja ruuwach ja chee', qas nimaq taq ajache'l, qas nimaq taq ooj, qas q'en rupaana ja loq' laj taq muuniil. Q'anij ma rajawaxiik ta natb'e najt chi kanoxiik ja loq' laj taq muniil, xa xer wa ri' chaqajaa' q'anij ma k'o ta nloq'owi, qas nepuq to chi ruuxee', qas naq'ay qaaj ja loq' laj taq muuniil.

Jar ojeer q'ij saq jar inin xinka'yij to na ja loq' laj taq muuniil, qas maxko' julee' chee' ja nwachinin kani' chi re ooj, k'awex, ajache'l, q'inom, q'anatz'ub' k'in julee' chik. Ja toq neeruwila' ruuq'ij chi nwachini qas maxko' nuub'an ja ruuwach ja loq' laj taq chee', ja k'a

jar ojoj nqab'an eel pa taq patajl, nqijqajeel k'in noj b'e pa b'eeey, neqak'ayij k'a chi paam ja k'ayib'al rixiin Chi Ruuwach Juyu', pa Nawala', Chi Maq'an Ya', pa Taq'aaj k'in Xelaju' No'j, Xa xer waa ri' q'anij ma k'o ta nimaq ta puwaq nach'ek chi riij ja jar aak'aaynaa k'am eel, ja toq nk'ayitaji amu'aal naloq' to chik taq anaquun rixiin pa jaay, chi ri k'a naak'is kaan chik wi ja ti araajil.

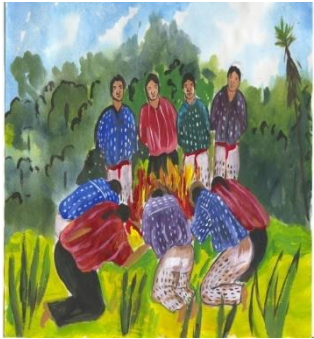
Qas maxko' ruuwach ja loq' laj taq chee' rumaal chi jar uleew qas maxko' ruchojq'aaq' k'in ma juun aq'oom ya'oon ta chi paam. Chaqajaa' ja wi nawaajo naatij juun qas ta cha'a chi utz k'in q'anij ma jun juut naawil ta chi paam k'in qas yarib'al ja loq' laj ruuwach ruuchee' jar Ajaaw.

Ja k'a chi paam ja q'ij saq kaamiik qas ma k'o chik ta ja nimaq ta chee' kani' ojeer, ja kaamiik qas naana' chik aawii' naatij jun ruuwach chee' kani' chi re ooj, k'ewex, ajache'l, q'inom, q'anatz'ub' k'in julee' chik, rumaal chi qas nechu'wi' chik ja loq' laj juut chi paam ja loq' laj ruuwach chee'. ¿Naq k'a chi re neech'ob' ixix ja qas maxko' juut chik chi paam ja ruuwach chee'? Rumaal chi qas pojirinaq chik ja loq' laj uleew rumaal jar itzel aq'oom ja nya'b'ex ruchojq'aaq' ja loq' laj tijko'm kani' chi re awan, kinaq', kape, xinakat k'in ixkooyaa'. K'o naa ri' ja chee' ja nuuya' ruuwach xa npuuq chik ja ruusi'j k'in ma ti ruuya' chik ja ruuwach, ja k'aari' ja ruk'ayeewaal ruqajb'een ja loq' laj chee' ja nuuya' ruuwach chaqajaa' ja loq' laj uleew. Chaqajaa' ojoj jar oj winaqii' chaqa ma ch'ob'ol chik ta chi yab'ilaal nojchapowi chi paam ja qak'asleemaal.

Kani' chi re ja chee' ja toq nrijixi utz nchojyii ja taq ruuq'a' k'in toq npeeti jar jootaay k'in nuk'eex jar ruuwach k'in qas nimaq chik na neli'.

Xa k'a rumaal ari' qas rajawaxiik nqach'ob' naq ja nqaab'an utz k'a chi ma ti qaab'an chik rupoqonaal chi re ja Qaatee' Ruuwach Uleew, rumaal chi arjaa' ja noj tzuquwi k'in arjaa' ja naya'oo wi ja rax taq muniil ja xinb'iij qaaq. Ja qati't qamama' qas maxko' utz xkeetz'at ja ruuwach uleew che wi qas maxko' juunaa' xek'ase', k'in ma k'o ta nimaq ta yab'ilaal xkiqujb'eej chi paam ja kik'asleemaal, rumaal chi q'anij arjaa' wi jar ichaaj tz'alaam xkeetij.

· JA YUQUB'AL KEEK'U'X JA QATI'T QAMAMA' AJ TZ'ULU' JUYU'.

Ja toq xeb'eqaaji jar ati't mama' Aj Tz'ulu' qas maxko' ja yuqub'al keek'u'x ruk'iin jar Ajaaw, ja qati't qamama' qas maxko' rub'eeyaal k'in qas maxko' ruuq'iij ja yuqub'al keek'u'x chi ruuwach ja nimalaj Ajaaw. Ja qati't qamama' qas xch'akatiwib'eej ja ruuwach uleew. Qas xkeeya' ruuq'iij ja Ruuwach Uleew rumajk chi kojtaq chaqajaa' jar Ajaaw, k'o waawee' chi ruuwach jar uleew.

Ma keeyoon ta k'a jar Aj Tz'ulu' Juyu' ja qas xkajob'eej jar Ajaaw, keeri' ja julee' tinaamit chik jar ee k'o pa ruleewaal ja Tz'utujil tinaamitaal .

Keeri' k'a xkeeb'an qas q'iij q'iij xkeeya' ruuq'iij jar Ajaaw, ja k'o chi la' chi kaaj k'in k'o chi ruuwach uleew, xa k'a rumaal ari' nkib'iij Ruuk'u'x Kaaj, Ruuk'u'x Uleew. Xa k'a rumaal ari' qas xkiloq'oq'oj ja qaatee' Ruuwach Uleew, qas ma xkeeb'an ta rupoqonaal chi re. Ja je'ee' qas xkinimaaj k'in qas kiloq'oq'oj ja ruuwach uleew rumajk chi chaqajaa' qas kojtaqiiij rub'eeyaal ja ruuwach uleew, xkojtaqiiij xkeetz'at ja jab', ja iiq', ja kab'ajraan k'in julee' naquun chik, rumaal chi xekowini xetzijoon ruk'iin ja juyu' taq'aaj. Chaqajaa' xa k'a rumaal ari' qas nimaq taq naquun ja xkeeb'an, xkeeb'an jun cholib'al q'iij qas tz'aqat, xekiwiqarisaaq kaan naquun ja ma k'o ta julee' mookaaj chik eb'anonaq kaamiik.

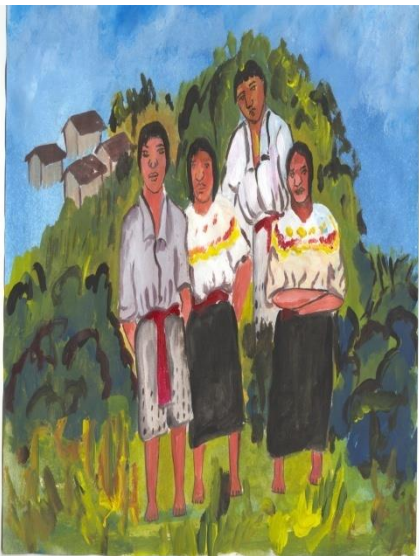
Ja k'a saamaaj ja xkeeb'an ja xkiqujlob'eej jar Ajaaw Ruuk'u'x Kaaj Uk'u'x Uleew jaa ri' ja xukuleem, pa taq juyu' taq'aaj xkeeb'an wi', xkeekoq q'aaq', poom k'in julee' taq naquun chik ja qas ki' ruxulaa'. Chi paam k'a ja loq' laj q'aaq' xkeetz'at wi' ja nrajob'eej jar Ajaaw k'in ja qatee' Ruuwach Uleew, chi paam ja loq' laj q'aaq' xkeetz'at wi', chaqajaa' ja wi' k'o ruk'ayeewaal pejtinaq kani' chi re nimaq taq jab', nimaq taq ruxlaa' juyu' ja nb'iix chi re kaamiik junraan. Chaqajaa' ja yuqub'al keek'u'x ja qati't qamama' qas k'o rucholajil qas k'ooli naq chi re ja toq nkeeb'an ja xukuleem, keeri' chaqajaa' qas k'o rajawal ja q'iij ja nq'ax'. Ja k'a nk'amo b'eey ja toq nkeeb'an ja xukuleem ma naq ta chi winaqiil, q'anij ja wi' ja taa' o ja naan ajq'iij, jaa wa' winaq ri' ma kitijoon ta kii', q'anij yatajinaq to chi ke rumaal jar Ajaaw.

Ja taq k'ojlib'al ja b'aar nb'ajn wi' ja xukuleem ma ronojelaal taq k'ojlib'al ta qas k'o na wi' ja b'aar nkooj wi' ja loq'olaaj q'aaq', jaa ri' ja rub'eeyaal ja yuqub'al keek'u'x ja qati't qamama'. Ja qati't qamama' ja toq xexuke'e' chi ruuwach jar aab'aj ma ja ta jar aab'aj ja xkeeya' ruuq'iij ja kani' xb'ix chi ke, ja toq xexuke'e'

chi ruuwach jar aab'aj, ja chi ruuwach ja chee' arjaa' jar Ajaaw ja xkiq'ijla' rumajk chi kotaq chi arjaa' ja rajawa' al ronojeel ja naquun, k'in chaqajaa' xkiq'ijla' ja qaatee' Ruuwach Uleew, rumajk chi kojtaq chi chaqajaa' k'ooli jar Ajaaw waawee' chi ruuwach uleew.

¡JAR AJTIJJAAL OJEER, CHI PAAM JA TINAAMIT TZ'ULU' JUYU'

Jar ojeer jar ajtijjaal chi paam ja tinaamit, Tz'ulu' Juyu', qas maxko' ruk'ayeewaal, rumajk chi jar ee qaatee' qatata' ma xkaajo' ta jar ajtijjaal, ja toq neepeti' ja tz'ijb'al taq b'i'aaj, nb'i'x chi qe chi neqawawaaj qii', chi ruuxee' taq ch'ajt, pa taq b'oyo'y k'in nojtajq eel pa taq juyu'.

Jar ojeer ja tijooneem chi juun q'ii' nb'ajni, ja nimaq'ab'iil nqatijooj qii' chi paam jar ajtijjaal, chaqajaa' q'anij ma oj k'iy ta jar oj ak'aalaa' jar oj k'o chi paam jar ajtijjaal, xa juun ja qatijooneel, eek'iy jar ak'alaa' pa tinaamit, xa xer waa ri' ma ee k'o ta chi paam jar ajtijjaal.

Keeri' chaqajaa' xa ma jaru' ta ja q'eteb'al tijooneem k'o chi paam ja tinaamit, xa roox juunaa' chi re ja ruxe'aal ja tijooneem che wi' k'a kaamiik ja winaqii' xa juunaan qajuunaa' kuk'iin q'anij xa oxi' juunaa' wi' xqaab'an chi paam jar ajtijjaal. Xa k'a ruumal ari' ma k'o ta nimaq taq saamaaj xqaach'ek chi paam ja qak'asleemaal, keeri' k'a ja rub'ajniik ja loq' laj tijooneem jar ojeer

q'ii' saq.

Jar ajtijjaal nmajtaj eel chi paam ja ruukaab' iik' rixiin ja juunaa', (febrero) k'in ne k'isi' chi paam ja jo'oo' iik' (mayo) rixiin ja jun juunaa' chik, kee waa ri' xqaab'an ja toq xox k'ijy to chi paam ja qak'asleemaal, chaqajaa' chi paam jar ajtijjaal nqaab'an saamaaj, pa taq roo' iik' rixiin ja juunaa', noj k'amar eel ruumal ja qajtij k'in ne qatika' chii, chaqajaa' pa taq taq'aaj q'ii' qonojeelaal jar oj k'o chi paam jar ajtijjaal nqaab'al k'aam, ja k'a toq nqaab'an ja rub'oniil ja qaak'aam, nojb'e pa taq juyu' k'in neqakanooj chee' ja nya'owi ja rub'oniil, ja chee' qas xqaakooj ja' lema', neqatolo' rii, nqaatzak k'in nqaatuk, chaqajaa' nqaaya' chik julee' taq q'aayis ruk'iin, utz chi neeli ja rub'oniil, rii ja chee' ja nk'amow to.

Chaqajaa' xa xer wi' ja ruuyoon ja k'u'xatz'ijb' ja nk'ujt chi qawa' ch k'in xa xer waa ri' nqojtaqii k'in q'anij qonojeel nqaach'ak.

Jaa wa' rub'eeyaal ri' ja ntajiini nchool chi eewe', xb'anataj k'a ojeer, k'aola kawinaq lajuuj juunaa' o roxk'al juunaa' kaan ari' kaamiik.

**NAWALIN TZIJ,
CHOLON TZIJ K'IN
CHOLON
K'ASLEEMAAL
RIXIN TINAAMIT
KUKU' TZAAM**

**LEYENDAS
CUENTOS E
HISTORIAS
DE SAN PEDRO
CUTZAN**

• RUWINAQIRIIK RIXKIN TINAAMIT KUKU' TZAAM

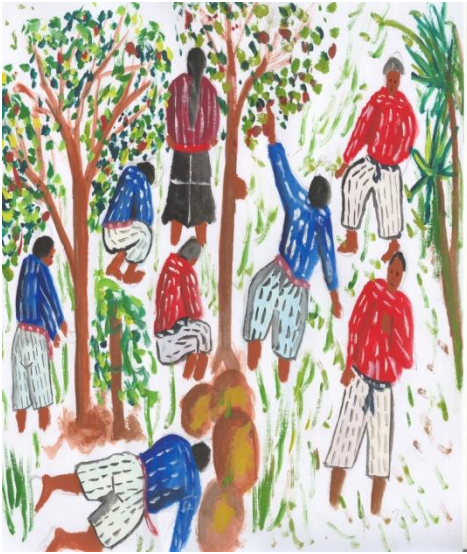
Jaa wa' ja jun k'ojlib'al ri' q'anij k'icheelaaj awa' najb'eey, chaqajaa' q'anij ma juun naq ta choqxiin. Ja rub'eeyaal k'iqajik to ja winaqii' waawee' rumaal ja ruk'ayeewaal xuuya' ja k'amol b'eey rixiin ja nim laj qatinaamit Paxil Uleew. Qas k'aayeew na xuub'an chi ke jar ee qati't qamama' ee qaatee' qatata', xerututa' chi jaqoj nima b'eey q'anij ma xeruutoj ta. Ja toq neeb'e jar ee qati't qamama' pa saamaaj q'anij yaloji ne'eesache'ee' rumaal chi juwinaq q'iij nekib'ana' ja loq' laj Kisaamaaj.

Ja chi maja'n ti keek'is ja junwinaq q'iij chi rujaqiik ja nimab'eey , toq nb'eqaaji jar ajch'ame'ya'ii' chi taq koochooch chi rub'ixiik, ja naq chi tinaamit iil chik neeb'e wi'. Chaqajaa' ja toq ne'ulk'eje' qaaj jar ee q'etol taq tziij rixiin ja tinaamitiil Tz'olaj Ya', q'anij neekoj pa ch'a'ooj jar ee kixa qayilaal jar aachi'ii' rumaal chi q'anij nekisipaaj wi' jun ak' jaa ri' nulkib'anb'eej qaaj nim laj wa'iim rixin niik'aaj q'iij jar ee loq' laj taq winaqii'. Toq k'a xk'istaj keek'u'x ja winaqii' rixiin tinaamit Tz'unun Ya' k'in tinaamit Tz'ikin jaay chaqajaa' ja julee' tinaamit chik ja k'o chi taq ya'. Waawee' pa taq'aaj xulkito'oo' wi' kii' rumaal chi q'anij k'icheelaaj ja loq' laj k'ojlib'al k'in q'anij ma juun rajawa' al chaqajaa'.

Keeri' xkeeb'an q'anij ma juun xenaab'ex chik rumaal ja k'amol b'eey rixiin ja nim laj tinaamit Paxil Uleew. Keeri' xkeeb'an nkeemaj rutijkiik kawan kikinaaq' k'in julee' chik tijko'm. Toq k'a xjaltaji ja jun k'amol b'eey rixiin ja nim laj qatinaamit k'a ja k'aari' xe to'taji jar ee qaatee' qatata' chi paam ja ruk'ayeewaal.

Toq xuub'an opoon chik xekanox ajch'ame'ya'ii' rixiin ja rixikin tinaamit, chaqajaa' xkanox jun k'amol b'eey, toq k'a xwinaqiri ja rixikin tinaamit, rumaal chi xkeesep kii' ja winaqii' k'a ja k'aari' xkikanooj ruub'ii' k'in xkib'inaaj chi re Kuku' Tzaam ja k'a toq xeeq'iiy q'anojoj iyyaaj maamaaj kixiin jar ee qati't qamama' xkikanooj chik jun ruub'ii' pa kaxlan tzijob'al (San Pedro Cutzán).

: JA KIK'ASLEEMAAL JAR AK'ALAA' CHI PAAM JA TAQ'AAJ

Jar ojeer ja toq oj ak'alaa' na qas xqaatij rupoqonaal, rumajk chi xa qajawi' ja saamaaj ja nqaab'an, xa qa k'a nsaqari' nqaamaaj saamaaj, ma k'o ta ari' chaqa ta' tz'aneem nqaab'an, q'anij k'a kee wa ri' nqaab'an q'iij q'iij.

Ja toq xojk'ijy to ojoj ma k'o ta ejtz'ab'a'l xqatz'eto ta, k'ola' la' pa taq tinaamit rumaal chi jar ojoj pa taq chenooj oj k'o wi' k'in ma teqaji' jar ejtz'ab'aal. Jar ojeer ja toq nqaab'an ja tz'aneem taq aranxex nqaab'an chi aqa'n, ne qasik'a to jun qixiin k'in nqaamaj tz'aneem. Xa xer waa ri' xa jun ti raamaaj ja tz'aneem nqaab'an. Ja k'a jun ti

tz'aneem chik qaab'an jaa ri' jar ajtz'ab'een xka', nqaamol qaaj taq qii' k'in nqaamaj qaj ja tz'aneem. Keeri' qas xqaab'an to ojoj ojeer, qas k'aayeew na' ja ruuwach uleew, q'anij ja wi' ja saamaaj ja qas xqaab'an.

Ja toq xojya' chi paam jar ajtiijaal najb'eey nb'eqajala' kaan na jaa wa'jkax, nb'eqab'ana' q'aayis k'in sii', k'a jaa' k'a ri'nojb'e chi paam jar ajtiijaal, ja toq nojmeloj to chik noj b'e chik jutii' chi ki tz'ajtiik jaa wa'jkax, noj b'e pa b'anoj sii' k'in nojb'e pa taq chenooj, jaa ri' ja qas xqaab'an to ojoj ojeer, xa xer waa ri' qas utz ja xb'ajn kaan chi qe kumaal ja qaatee' qatata' rumaal chi qas xkeek'ut kaan ja qasaamaaj, ja k'a ruk'ayeewaal ma xoj ya' kaan ta k'iy laj juunaa' chi paam jar ajtiijaal rumaal ja saamaaj k'in rumaal chi qas k'a k'anajt chaqajaa' ja k'o wi' jar ajtiijaal, jaa wa' ja qak'asleemaal ojoj ojeer, ja k'a wa' ja qas xqaab'an to ojoj ojeer ja toq xojk'ijy to'.

Ja kaamiik jar ak'alaa' xa qa chik tz'aneem nkeeb'an, k'in ja toq neeb'e chi paam jar ajtiijaal ma ti kojtaqii' ja nk'ujt chi keewach kumaal jar ajtijoxelaa', che wi' k'a chi qas rajawaxiik nk'ujt saamaaj chi keewach jar ak'alaa' k'in qas rajawaxiik neeb'e chi paam jar ajtiijaal utz k'a chi ma ti keetij rupoqonaal chi paam ja kik'asleemaal.

⋮ Q'IJLOONEEM

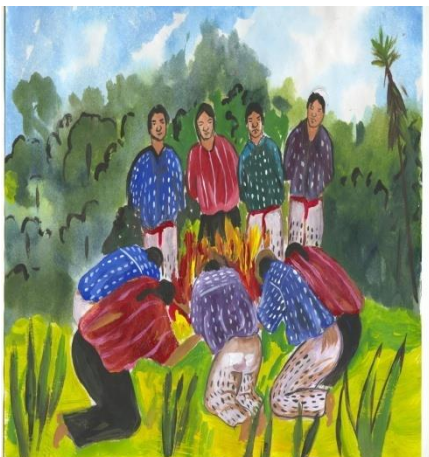

Ja qati't qamama' ojeer qas ee nimanelaa' taq winaqii', qas xkinimaaj kii', ja taa'ii' nanii' qas nimaq keeq'ii' chi keewach ja winaqii', rumaal chi ee je'ee' qas k'iy laj juunaa' ee k'as chik chi ruuwach ja Qaatee' Ruuwach Uleew.

Jar ojeer ja toq nak'uul jun ri', najb'eey naajal ja k'o pan aawi' k'in naaja'm b'eey k'n natz'ub'aj ruuq'a' jaa ri', ja k'a taa' o wi naan nuuya' kaan ruuq'a' pan aawi' ja k'aari' tib'ii' tziij chi xuuya' kaan rutziil pan aawi', q'anij k'a kee waa ri' nb'ajni' xa b'aar ta jat wi', ma k'o ta jutii' ta ram ruuwach jun ri' qas noj chexi' kumaal ja qaatee' qatata'. Xa k'a la' rumaal ari' ja qati't qamama' qas maxko' nimaq taq juunaa' xkeeb'an chi ruuwach ja loq' laj Qaatee' Ruuwach Uleew.

roochooch Ajaw, chi oj Ti'ox yuqub'al k'u'x k'in ja qach'aalaal ja ma ee Ti'ox yuqub'al k'u'x ta, ja kaamiik ja toq natz'et neepiit jun mookaaj aala'ii' ixtanii' ta jama' keeb'eey, ja wi ma taajam ja keeb'eey xa juutz'it ja ma katkemin kaan k'in q'anij ma keqijlon kaan chik, xa la k'a rumaal ari' qas maxko' chik julee' itzeel taq naquun neeb'ajn chi paam ja ruuwach Uleew. Che wi' k'a qas rajawaxiik chi nqaq'ijla' qii' ja kani' nb'ii' ja rutzijob'al jar Ajaaw, ja k'a k'a najt k'o wi' jar awaach'alaal ma xa k'a aaq'a' ta yika' kaan chi ruuwach, ja wi' qas utz xtiqaatz'et qii' qas k'a utz laj k'asleemaal ari' nqijli'.

⋮ MALTIYOXIINEEM

Jun chik ja qas rub'eeyaal ja xkeeb'an ja qati't qamama' ja chi paam ja kik'asleemaal jaa ri' ja maltiyoxineem, q'anij ronojeelaal nkimaltiyoxiij chi re jar Ajaaw, k'in ja Qaatee' Ruuwach Uleew.

Ja toq nsaqar qaaj neexuke'e' k'in kimaltiyoxiij rumaal ja jun k'ak'a q'ii' chik, ja k'a jar ak'alaa' nkeemaj k'iq'ijloxiik jaa ri'jaa' jar ee k'o pa xoraal, keewa' ja qas nkib'ii' ri' saqari' taa' saqari' naan, ja toq nkikolb'eej najb'eey kimaltiyoxiij chi re jar Ajaaw k'in kimaltiyoxiij chi ke konojelaal jar ee

k'o pa jaay, jar ak'aalaa' nkiq'ejteej keeq'a' k'in netike'e' ja toq kimaltiyoxiij ja keewaay.

Ja toq neb'eqaaji ja taa'ii' chi paam ja kicheenooj nkikaanooj jun ti k'ojlib'al k'in neexuke'e' k'in nkik'uutuuj chi re jar Ajaaw, k'in ja Qaatee' Ruuwach Uleew ja sachib'al kiil keemajk k'in nkimaltiyoxiij chi ke ja utz laj taq naquun ja nkelasaaj chi ruuwach jar uleew, ja toq k'a niik'ajar q'iij chaqajaa' nexuke'e' k'in kimaltiyoxiij rumaal ja niik'aaj q'iij, keeri' k'a nkeeb'an ronojelaal taq q'iij ja toq k'a nqaji' ja q'iij nexuke'e' chik jutii' k'in kimaltiyoxiij rumaal ja saamaaj ja xkeeb'an k'in ja ma k'o ta xkiqajb'eej chi paam ja kisaamaaj.

Ja toq k'a nok aaq'a' chaqajaa' nexuke'e' k'in kimaltiyoxiij rumaal chi xk'is chik ja jun q'iij, chaqajaa' nkik'utuj kaan chik chi re jar Ajaaw ja jun q'iij chik, q'anij k'a kee waa ri' xkeeb'an ja qati't qamama' ojeer q'iij saq, ja k'a kaamiik q'anij ma qokowin chik nqamaltiyoxiij chi re jar Ajaaw ronojelaal ja nuuya' chi qe, chaqajaa' q'anij ma qokowini nqamaltiyoxiij chik chi re ja Qaatee' Ruuwach Uleew, xa k'a rumaal ari' qas maxko' chik julee' rupoqonaal nqaatij chik chi ruuwach ja Qaatee' Uleew.

| RUB'EEYAAL EJ TZ'AB'EN XKA'

Jar ojeer tziiij, qas maxko' xkeeya' ruuq'iij jar ejtz'abe'n xka' jar ak'aalaa', k'a k'o na jun iik' owi junwinaq q'iij maja'n ti nuumaj ja nimaq'iij ja toq nkeemaj opoon rejtz'ab'exiik.

Pa taq mookaaj nkeeb'an jar ak'aalaa' chi rejtz'ab'exiik ja loq' laj xka' k'in nkeecha' ja b'aar tz'aaq wi' rupaam ja jaay, k'ooli nkuk'aaj ee ka'i' ee oxi' ee kaji' owi ee wajxaqii' naa ri'. Ka'i' nkeeb'an chi re rejtz'ab'exiik ja xka' jar ak'aalaa' k'in q'anij jun setesik nkeeb'an, k'ooli pa taq raal ja xka' nkeemaj eel rejtz'ab'exiik, toq k'a wi xuuch'ek ja raal xka' ja rachib'iil, nuuyuj ja raal xka' ja rixiin arjaa' ruk'iin ja raal xka' ja xuuch'ek.

Keeri' nuub'an nunimari' ja xka' q'anij nok'o' chi keewach chi konojeelaal ja rutz'araxiik. Ee k'o k'a q'anij ma juun nkeech'ek nk'iisi ja kixka' ne'el kaan chi rejtz'ab'exiik. Xa keeri' nkeeb'an ejqaal nkilatz'uuj kaan kii', toq nk'isb'eeni xa ee oxi' owi ee ka'i' chik chi paam jar ejtz'aaneem, q'anij ma ch'atiin chik ta ja raxka', chaqajaa' q'anij ma ch'atiin chik ta ja xka' owi teeb'al nkeeko'j chi rii' ja loq' laj yuk, xa xer waa ri' ma ajninaq chik ta ruch'ajkiik, ja k'a ch'akayoon ja yuk, maxko' chik ruxeb'en rii' rumaal chi ma ti raajo' ja xtich'aak chik ta pa ruuq'a', chaqajaa' jar ee kayineelaa' qas maxko' nkixib'ejook jar ak'aala ja ruch'akoon ja yuk, xa xer waa ri' q'anij ee k'o wi julee' ja neyuqub'an ook ruuk'u'x

jar ak'aal. Chi paam ja jun ejtz'aaneem ri' q'anij ee maxko' ee k'iy ja toq nkemaajeel toq nk'isb'eeni k'ooli xa ee ox'i owi xa ee ka'i' chik nkik'isb'eej kaan jar ejtz'aaneem. K'o chik k'a juun jar ejtz'aaneem ja xa pa raal xka' ne'eetz'aam wi' jar ak'aalaa' xa xer waa ri' ma qas ta k'o xib'eb'en ri'il ruk'amoon to.

·| RUUWACH EJTZ'AANEEM

Jar inin ja toq k'a inko'l na ma qas ta xinejtz'aani rumaal chi ja nutata' xuumin pa nunaa'ooj chi ja saamaaj jaa ri' ja qas rajawaxiik nwojtaqiiij chi paam ja nuk'asleemaal rumajk chi jaa ri' tzuquumiineel.

Nojb'e pa saamaaj pa jo'oo' ruweqa' q'iiij rixiin aaq'a' nuqulqaaj chi qoochooch pa waaqii' ruweqa' q'iiij rixiin taqajq'iiij. K'o k'a je'ee' ja toq njame' ti nuuwach ninesik'ix to kumaal jar ee wach taq ak'aalaa' k'ooli neeqajtz'eb'eej taq ch'ijch' taq chee' ee kojoon k'o k'a salun taq ri'il neqaab'an k'uk'iin ja taq wachib'iil.

Chaqajaa' qas jun nim laj ejtz'aaneem chi qawa' ch ari' pa ruuwi' taq chee' nojjote' wi'. K'o naa ri' nb'iix chi qe kumaal jar ee qaatee' qatata', jix pa qi chi ruqasaxiik ruuxaq aranxax noj che'xi qas ki' qaak'u'x ojoj nojjote' pa ruuwi' ja loq' laj chee'. K'o k'a ja toq njaaji ja loq' laj qaajaab' qas nqaach'an qaawi' ja toq tza'm tz'uuj chaqajaa' qas jun nim laj ejtz'aaneem chi qawa' ch.

Toq k'a nkaaje' qaaj ja qaajaab' qas qaki'kooj ojoj nqaamaj rujuuxiik ja loq' laj ruuwach uleew, toq k'a njuxtaj qumaal nqaamaj k'a ruuk'aaqik qii' chi ruuwach jaa ri' ja nb'iix chi re chi paam jar ulaa' tziiij (escalera) ne'xi. Ja k'a jar ee taq ixtanii' le, jaa la', ala's qas ee kitelelen ala' chi taq jaay, pa taq b'eey qas ee kib'okokon pa taq peeraaj. K'o k'a salun taq ri'il qas neekeeb'an pa taq b'eey, kojol taq jaay owi pa taq rumookaajil saq'ujl, aranxax, k'in julee' chik ja chee' ja tikitoxnaq pa taq xooraal. Jar ojoj ma k'o ta chi ejtz'aaneem qas xqaab'an, rumaal chi jar ee qaatee' qatata' qas maxko' xoj samaj pa keeq'a'. Xeqanimaj k'a rumaal chi ee je'ee' ee k'itisiyoon qixiin chi ruuwach saq. Jaa la' rub'eeyaal ja qak'asleemaal jar oj k'aalaa' ojeer q'iiij saq.

**NAWALIN TZIJ,
CHOLON TZIJ K'IN
CHOLON
K'ASLEEMAAL
RIXIN TINAAMIT
PONOM**

**LEYENDAS
CUENTOS E
HISTORIAS
DE SAN MIGUEL
PANAN**

• JA TOQ XE'ULIQAAJI JA QATI'T QAMAMA' CHI PAAM JA TINAAMIT PONOM

Jar ojeer ja toq xuquliqaji chi paam jaa wa' k'ojlib'al qas nim rub'ixiik runataxiik neche'e' ja qati't qamama'. Jar ojeer ja chi paam ja tinaamit Xe' Kuku' Aab'aj q'anij ma k'o ta natzuqub'eej aawi', qas maxko' rupoqonaal naatij, chaqajaa' q'anij ma ee k'iy ta ja winaqii' jar eek'o chi paam ja tinaamit.

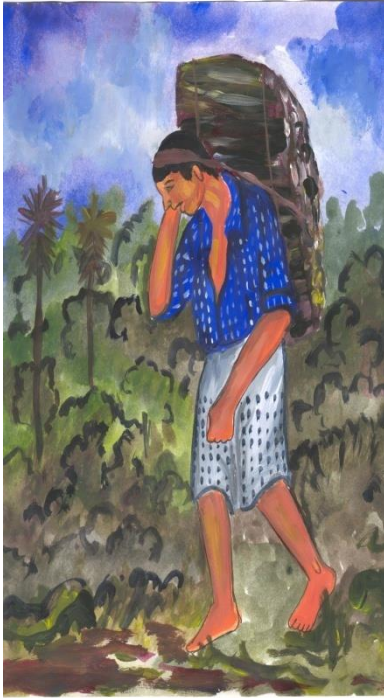

Ja k'a xkeeb'an cha ja qati't qamama' xkeemaj rukonoxiik b'aar nkijl wi kisaamaaj ja nekitzuqub'eej ja kalk'uwaal, keeri' k'a xkeeb'an najb'eey xe saamaaj na pa kik'ojlib'al jar aj Kata'l, ja toq k'a xkeetz'et chi ma qas utz netoji' xepiit chik juutz'it k'in xe ujqaji' pa taq'aaj, ja k'a chi paam jaa wa' k'ojlib'al ri qas maxko' nimaq taq tijko'm b'anoon, xkik'utuuj k'a kisaamaaj k'in xek'ujl opoon kumaal ja rajaawaal al ja nimaq taq uleew, xe keek'am to k'a ja kalk'uwaal kiy keemaa', xya' k'a juun ti k'ojlib'al ja b'aar nkeeb'an wi juun ti kochooch k'in ju ti kuleew ja b'aar nkeeb'an wi ja kitijk'om, kani' chi re jar awan, kinaq' k'in iik, keeri' xkeeb'an

xek'eje' qaaj k'in xkeemaj saamaaj, xuub'an jun juunaa', ka'i' juunaa' xk'amon keewach k'in ma xemeloj chik ta chi paam ja tinaamit.

Xa xer waa ri' ja k'asleemaal chi paam jaa wa' k'ojlib'al ri' qas k'ayeewaal na, qas maxko' ti juutz'it xtoj chi ke ja saamaaj, keeri' k'a xkeeb'an ja qati't qamama' ja toq xe uliqaaaj chi paam awa' ja loq' laj juyu' taqaaj ri'. Keeri' k'a xkeeb'an k'in ma xemeloj chik ta chi paam ja tinaamit, ee k'ooli xkeeya' kaan nimaq taq kuleew chi la' chi paam ja tinaamit ja q'anij ma xekitz'eta chik ta, ja k'a winaqii' ja xek'eje' kaan xekechop qaaj k'in xkeeb'an qaaj kixiin chi re. Jaa wa' ja xkeechol kaan jaa wa'ti't numama' chi we inin.

: JA SAAMAAJ CHI PAAM JA TAQ'AAJ OJEER Q'IIJ SAQ

Ja qati't qamama' ojeer qas ee ajsamajeelaa' taq winaqii', qas chajnim nkeemaj saamaaj, ma k'o ta jutii' xa qa ta keeri' xkeetz'ab'e chi taq jaay.

Ja qati't qamama' xa qa npakpo' qaaj ja ruuwach ja Qaatee' Ruuwach Uleew nkeemaj saamaaj, xa xer waa ri' najb'ey nkik'utuuj sachib'al kiil keemajk chi ruuwach jar Ajaaw, k'in chi ruuwach ja Qaatee' Ruuwach Uleew, qas ee nimanelaa' ja qati't qamama' ojeer, q'anij keewa' ri' nkeeb'an ja toq nsaqari', k'a jaa' k'a ri' nkeemaaj ja saamaaj. Ja saamaaj ja qas xekeeb'an chi paam jaa wa' k'ojlib'al jaa ri' ja rupa'an ja kape', rupa'an awan, b'anooj ruupa'an ajiij, xa xer waa ri' ma kixiin ta ejee'ee', xa ee taq b'anool payab'al, pa waqxaqii' q'ii' o wi' pa jo'lajuuj q'ii' neto'ji. Waqii' q'ii' nesaamaji' ja k'a ruwuqii' ja q'ii' rixiin uxilaneem jaa ri' ja toq nkeeb'an ja taq kixiin ee je'ee', jaa ri' q'ii' nekib'ana' kaan ja keesi', ma k'o ta ari' ja kani' kaamiik ja pa wuquqii' ja winaqii' ne'uxulaani',

neeb'e pa k'ayib'al, neeb'e pa tz'aaneem, neeb'e pa roochooch Ajaaw.

Keeri' ja qas xkeeb'an ja qati't qamama' qas xkeetij rupoqonaal chi paam ja saamaaj, xa k'a rumaal ari' qas ee taq me'b'a'ii' chaqajaa', qas juwi' ja k'asleemaal chi paam ja juyu' taq'aaj ja b'aar ja xoj k'ijy to wi' ojoj. Q'anij ja wi' ja saamaaj ja qas xqaab'an, ja toq oj ak'aalaa' qas chajnim chaqajaa' nqamaaj ja saamaaj xa xer waa ri' ma ti to'j aaq'ii' xatto'oneel rixiin jaa ri'j.

: JA KAB' KEEB'II' JA QATI'T QAMAMA' JA XE K'EJE' PA TAQ'AAJ

Jar ojeer q'ii' saq qas k'ayeewaal xb'ajn chi ke ja winaqii', qas maxko' ruk'ayeewaal rupoqonaal xe q'ax wi' ja qati't qamama', qas k'a xpalb'exi ja kib'ajnikiil kumaal ja mosa'ii'.

Keeri' k'a xuub'an ja toq xe eel to ja winaqii' chi paam ja kitinaamit, ja kab' keeb'ii' ja winaqii' ja qas xe uliqaj chi paam ja taq'aaj ee je'ee' ari' kani' chi ke ja Waskix, Ujpanii', choloti'a'ii', Qochee'ii' ee je'ee' k'a wa' ja winaqii' ja xkeeya' kaan ja kitinaamit k'in xeeb'e chi paam ja taq'aaj. Ja ti k'ojlib'al ja b'aar xek'eje' wi' najb'eey taq

taa'ii' jaa ri' ja ti k'ojlib'al ja rub'inaan Yox Ya', ja nb'iix chi re pa kaxlan tziiij "Finca Bundancia" chi ri k'a qas xek'eje' wi najb'eey, k'iy laj juunaa' xek'eje' chi ri'.

Ja toq k'a xub'anojoj chik xkichij kaaj kii' pa taq julee' k'ojlib'al chik, ja ruub'ii' ja taq k'ojlib'al ja b'aar xeb'eeqaa' wi', kani' chi re ja nb'iix chi re pa kaxlan tziiij "Finca Santa Clara", "Buena Vista", "Bersayda", "El en Canto", chi ri k'a qas xesamaj wi' ja winaqii', qas maxko' ja qawiinaaq ja xe saamaaj chi paam jaa wa' ja taq k'ojlib'al ri'.

Ja toq k'a xuub'an q'anooj chik xmajtaj ruk'ayixiik ja loq' laj taq uleew kumaal ja rajawa' al, k'ooli chaqajaa' xmaj taj rutijkiik julee' tijko'm chi ruuwach chik jar uleew, ja k'a kalk'uwaal ja taa'ii' nanii' xkichij kaaj kii' ee k'o jun ka'i' mookaaj xemeloj chi paam ja tinaamit, Xe' Kuku' Aab'aj, ee k'o k'a xkeeloq' taq tz'iiit kixiin pa julee' taq k'ojlib'al chik kani' chi re, waawee' "Montellano", San Carlos Nahualate", k'in ee k'o junjun xeeb'e chi paam ja tinaamit Ponom, xa k'a rumaal ari' kaamiik ee k'iy ja winaqii' ja keewa' kab' keeb'ii' waawee' pa taq'aaj ja kani' kab' keeb'ii' ja qati't qamama'.

Ja k'a kaamiik ee k'iy jar ala'ii' ixtani' ja ma qas ta kojtaq naq chi re ja toq keewa' ri' ja kab' keeb'ii', ma kojtaq ta rumaal chi ee je'ee' waawee' ee alaxinaq wi', ma kojtaq ta k'a chi ja ruuxe'aal ja qab'ajnikii' chi la' ja Xe' Kuku' Aab'aj pejtinaq wi'.

PAJCH'UN TZIIJ PA TZ'UTUJIL

POEMA EN TZ'UTUJIL

• JA JUYU'

Loq'olaj juyu' taq'aj
 nim jar ab'antajik
 nim jar ak'aslemaal
 nim jar awuxlaa'
 taya'a' chi qe ja ki'koteemaal.
 K'iy ja chikopii'.
 ee k'o chi paam jar ajuyub'aal
 k'iy ja raqan taq ya' ee k'ooli
 maltiyoox chi aawe loq'olaj
 juyu' taq'aaj.

: MALTIYOOX NIMALAJ K'ICHEE'LAAL

Maltiyoox chi aawe nimalaj juyu' taq'aaj
 aya'oon to chi qe ja chikopii' chi paam ja k'ichee'laaj

Maltiyoox chi aawe
 chi re ja nimalaj qaajaab'
 ti ch'uch'ujirisaa ja loq'olaj uleew.

Maltiyoox chi aawe
 chi re ja k'aak'a' taq kotz'i'j rixiin juyu'
 cha nkeek'ut ja xuk'uk'eem

Maltiyoox chi aawe
 chi re ja nimalaj iiq'
 pa xuk'uk'eem, pa jororeem nojruxuupuuj

Maltiyoox chi aawe
 chi re ja chaj, k'isiis, raxchee'
 cha nkeeya' ja jab', ja muuj, ja sii'.

Maltiyoox chi aawe
 chi re ja ki'kotemaal aya'oon chi ke
 jar etikol taq ixiiim, kinaq'.

: AJAAW

Ajaaw at k'o pa nuuwi'
 at k'o pa nunaa'ooj

Ajaaw at k'o pa nuuwach,
 At k'o pa nuuk'u'x.

Ajaaw k'o chi nuuchii',
xa keeri' pa a nutzii'.

Ajaaw k'o pa nuuk'u'x,
Xa keeri' pa nunaa'ooj.

Ajaaw at k'o pa nusaamaaj
xa keeri' pa woochooch.

Ajaaw at ruuk'u'x kaaj
at ruuk'u'x uleew.

⋮ NUCH'UMILAL

Kaamiik natnuq'ijla' nuch'umilal,
nusaqil,
nuk'ul nuub'eey,
k'amol nuub'eey,
wejtaal,
¡ kinawak'axaaj !
kinato'o' k'a pa nusaamaaj.

Nuch'umilal
taya'a' nuchojq'aaq'
chi rutijkiik jar utzilaj taq tzii
chi rutijkiik jar utzilaj taq naa'ooj
jar utzilaj taq chojmiineem.

Inin natwaajo'
inin natnukaanooj
chi paam ja ruuk'u'x kaaj ruuk'u'x uleew
nuch'umilal
kinayujqeej k'a chi re ja nuuq'a'.
ma kinatzoqopiiij kaan ta.

| RUUK'U'X KAAJ, RUUK'U'X ULEEW

Chi aawach atat
nimalaj Ajaaw
loq'olaaj Ajaaw,
ruuk'u'x kaaj, ruuk'u'x uleew ninxuke' wi'
nwelesaj k'a nuxampare'm toq nintzijen awuk'iin
njotob'a' k'a ja nuxukuleem chi aawach ruuk'u'x kaaj ruuk'u'x uleew'
nmaltiyoxij chi aawe ka'i'oxi' muul jar asijpaan chi we

aya'oon ja nuuchii' natnuq'ijloob'eej ruuk'u'x kaaj, ruuk'u'x uleew.

Aya'oon ja nupalaj.
 Aya'oon ja nutzijob'al.
 Aya'oon ja nuk'axab'aal.
 Aya'oon ja nuchomab'aal.
 Aya'oon ja nub'ijnib'aal
 chaqajaa' aya'oon nuuk'u'x

Pan ab'ii' k'a nya' wi' waqii' kotz'i'j
 jun xaar rixiin ja ruuk'u'x kaaj
 jun rax rixiin ja ruuk'u'x uleew
 jun kaq rixiin ja nimaq'a'
 jun q'aq rixiin ja chaaq'a'
 jun saq rixiin jar iwiir
 xa keeri' jun q'an rixiin ja chuwaaq.

·| NAQ CHI RE NUTZIJOB'AL

Naq chi re k'a nab'ij chi we
 chi ma katnuuya' kaan.

Naq chi re k'a nab'ij chi we
 chi ma katnumestaj kaan.

Naq chi re nak'utuj chi we chi natnuchaajij.

Naq chi re nak'utuuj chi we chi nuloq'oq'ooj
 ¿naq chi re nak'utuj awa' chi we?

La ma at nuk'asleemaal ta k'a
 la ma at nukik'eel ta k'a
 la ma at nuki'koteemaal ta k'a
 la ma xatk'eje'e ta k'a iwiir wik'iin
 la ma in k'o ta k'a awik'iin kaamiik
 la ma kink'eje' k'a awik'iin chuwaaq
 tamestaj kan ari' xkatnuuya' kan ta.

ronojeel q'iiij aaq'a q'anij nink'eje' wi' awik'iin.
 Jeb'elilaj nuutzij.
 at kixin wati't numama'
 walk'uwaal k'in wiiy nuumaam
 at jun nimalaj tz'utujil.

¡ Q'OJOOM

Pa q'ojoom, pa xuul, pa tenten
 pa ki'koteemaal natnunaataaj jab'elilaj q'ojoom
 qas ninki'kot awumaal,
 qas ti q'aalaaj ruuqul ja loq'olaj q'ojoom
 qas ti q'aalaaj ruuqul ja xuul
 qas ti q'ajaj ruya'al nuuwach npe rumaal
 qas ninki'kot awumaal.
 at ya'ol ki'koteemaal pa wanima
 tameq'arisaj nuk'asleemaal
 qas ninki'kot awumaal jab'elilaj q'ojoom

¡ JA LAKAM

Lakam, qas at utz
 at saq jani' suutz,
 at xaar jani' kaaj,
 lakam qas at utz.

Lakam,
 lakam rixin lxiim Uleew
 qas at utz, qas at jab'el
 lakam rixin wanima.

¡ AJQ'IJAA'.

k'amool taq b'eey
 tek'axaj to jar utzilaj taq tzii,
 teq'axaaj ja ti nuutzii chuwach jar Ajaaw ,
 tiq'axaj to ja ruutzii ja iiq'
 tiq'axaj to ja ruutzii ja q'aaq'
 qonojelaal k'a ti kaajo' tekak'aaxaaj
 jar utzilaj taq tzii rixiin jar Ajaaw
 tek'utu' k'a ja qaab'eey
 tek'utu' k'a jar utzilaj taq naa'ooj
 ajq'ijaa' rixiin jar lxiim Uleew
 xa jun teb'ana' chi re ja nutzijob'al
 ruk'iin jar Ajaaw
 xtulqaaj ta k'a ja jororeem
 xtulqaaj ta k'a ja xuk'uk'eem
 pa taq qaak'u'x.

|| WATI'T NUMAMA', MAYA' AJTZ'UTUJILAA'

Nim k'a eeq'iiij, nim k'a ewalaxiik
 nim ja etajqo'm ya'oon to rumaal jar Ajaaw,
 utzilaj enaa'ooj ya'oon to chi ruuwach uleew
 xqaatz'at ja saqiil ewumaal
 etijoon wa'aal chaqij chi' qumaal.

Q'axinaq teew k'atan chi eewiij.
 ronojel saamaaj eb'anoon qumaal,
 ixb'enaq najt naqaaj chi rukanoxiik qaawaay.

Jaru' la muul ewasaan ewaaraam qumaal.

Wati't numama' ma juun ruuwach
 jar esaamaaj eb'anoon quuk'iin
 ma k'o ta ajtiijaal etijoon
 ma ee k'o ta ajtijaa' ewojtaq keewach.
 ma chaqa ta keeri' ma ch'ati'n ta jar enaa'ooj. Ki'laj taq tziiij, ch'uuch'ujilaj
 taq tziiij

Maltiyoox chi aawe, wati't numama',
 Maya' Tz'utujil.

·|| JA JAL

Xnuk'utaji ja qaajaal nim ruuk'u'x,
 saq, raxwaach, q'an k'in kaq ruuwach.

Kaamiik nmaltiyoxij chik k'a,
 Tesik'ix k'a jar ajq'iiij,
 Kesik'ix k'a jar ee alaxik,
 qonojeel k'a chi paam ja ki'koteemaal.

Qachojmij k'a ja poon k'in kotz'i'j
 rachib'iil jab'el taq ruuxaq chaj,
 qachojmij k'a ja k'o'x, ruk'iin taq laq,
 qakojo' k'a ja k'ilin ixiim.

:|| WACH'AALAAL

"Xsaqari wach'aalaal"
 "Tachajij aawii' wach'alaal"

“Ma kat tzaaqi wach’alaal”
 “nimalaj ach’alaxik”

K’iy jar ek’asleemaal
 chi ruuwach ja juyu’ taq’aaj

Xeq’ijla’ eewii’ wach’aalaal
 ma k’o ta jutii’ ix jani’ jun chikop
 ma k’o ta jutii’ ari’ ma ki ta xeeya’ jun
 rutzil eewach.
 ¿La utz eewach wati’t numama’,
 ajtz’utujilaa’

∥ NUUTEE’ IXOQ

Ja toq nerupupi ja taq tz’ikin
 qas nkaajo’ ja saq’iij;
 ja toq nb’isooni ja nuuk’u’x
 qas rajawaxiik chi we ja nuutee’
 xa k’a rumaal ari’
 qas nwaajo’ ntz’ijb’aaj chi aawe
 ki’ laj taq tziij nuutee’,
 utz k’a nk’eje’ chi aawach
 chi qas natwaajo’ jab’elilaj ixoq
 ja wi ma k’o ta ki’koteemaal
 k’in wi nsajch eel
 ja k’isb’al chikop ja nrupupi,
 qas k’a b’isib’al ari’
 nk’eje’e ja ti nuuk’u’x
 k’in xa q’anij wi’ atet
 loq’olaj nuutee’
 naaya’ ja ki’koteemaaal chi we.

∥ NUTATA’

Nutata’ qas nim jar anaa’ooj aya’oon chi qe,
 Jani’ la natsamaqji
 Wojtaq chi nuumajk inin natsamaji
 Ja toq naachap eel nuuq’a’
 Qas pa jororeem k’in xuk’uk’eem nink’eje’e

Ja toq natejtz’a’ni wuk’iin
 Qas ninki’kooti k’in nintzeb’eeni
 Ja toq natulqa’ji pa saamaaj
 Qas k’ask’o ntzat jar anaatuu’.

|| NUMAMA' Q'IIJ

Numama' q'ij
 atruuch'aab'
 ja nub'ijneeb'aal.

Ma ki ta at k'ooli
 ma tintz'at k'a ari'
 ja nuub'eey

At jun nimalaj q'aaq'
 ja q'anij k'o wi' wuk'iin
 xa b'aar ta ja ninb'e wi'

Loq'olaj numama' q'ij
 at ya'ol ruka'yiib'aal
 ja nuk'asleemaal.

·|| WATI'T IIK'

Ronojel aaq'a' natnukaanooj
 K'ooli natwijli
 K'o k'a ma katwijli

Ati't iik'
 Qas jab'el atz'ajtiik chi paam ja kajuleew
 K'o jun jun meej at seteli
 Chaqajaa' k'o jun jun meej
 Xa jutz'iit naak'ut to aawii'
 Chi paam ja q'aaq'u'm

Maltiyoox nche'e k'a chi aawe
 Ruumajk chi atat naaya' aach'aab'
 chi qe chaaq'a' ati't iik', ati't iik'

:|| JAR ININ IN TI IXTAN

Jar inin in ti q'apooj,
 jma in k'o ta pan ajtiijaal!
 xinwak'axaj chi re ja nuutee' toq
 rumajoon keem chi ruuxee' jun kow laj chee'.

Nuutee' ¿la q'anij k'a oj taq meb'a'ii' wi' awa' nqak'isbeej?

Keeri' waal, rumaal chi ma
nim ta ja rajil nuuch'ak jar atata'.

Jar inin in ti q'apooj
oj jaru' la awa' ja kee wa'
ja ti qak'asleemaal.

Qas in jab'el laj q'apooj,
qas ntijoj ti wii' k'in qas
newajob'eej ja nutata' nuutee'.

||| CHEE'

Jab'el laj taq rax chee'
ralk'uwaal ja loq' laj juyu' taq'aaj,
at ya'ol k'asleemaal,
jar aya'aal nok jab'el laj ya'
k'in jar uwuxulaa' nok ruxulaa' juyu',
at jun nim laj sijpaaneel,
jab'el laj tee'eej jar at nuk'uun rumaal
ja Q'uuq' Kumatz ja tz'ijb'atal
chi paam ja ti nuuwuuj Pojp Wuuj.

||| RAQAN YA'

Jab'el laj raqan ya'
rixin juyu' taq'aaj,
qas jab'el ja ti aatze'b',
kani' at jun ti saq laj kumatz
ja nb'ijn chi paam ja taq q'aayis.
Raqaan ya' rixin juyu' taq'aaj,
raqan ya' rixin nutinaamit Tok'or Juyu'.

• WACH'AALAAL MAYA'

Wach'aalaal maya',
qas nuumol rii' ja
suutz' k'in xa juun nuub'an
ja kaaj chi aawij
rumaal chi qas at nimaaneel.

Ja toq natxuke'i netzeb'eeni
ja taq ch'uumiil, iik' k'in q'ij awuk'iin.

• • JAR UUNUUP

Jab'el laj uunuup,

qas aq'ejteen ja ti
 nutinaamit, ja toq
 xkink'ijy inin chaqajaa'
 nq'ejteej ja ti nutinaamit.
 Nb'an utz chi re ja
 b'ajnikiil chi utz k'a ma
 ti kam ruuwach.

• : **JAR ATI'T IIK'**

Jab'el laj iik', qas at ti chu'x.
 Ja nuutee' nb'ij chi we chi at wati't,
 kani' saqb'och ja taq risimal aawi'
 ja nel to chi ruuwach kaaj k'in
 nulqaaj chi ruuwach uleew.

Nwaajo' ninjote' chi la' chi
 kaaj chi utz k'a nya' jun
 q'ejteeneem chi aawe pa ki'koteemaal.

• : **JA RAQAN YA' XKAMI**

Ti raqan ya' qas at ti utz,
 at runawaal tz'intz'oteem.

Xeekam k'a ja taq
 ch'uu' k'in taq ixpeq rumaal
 ja ujl, k'in xkami ja ti raqan ya'.

Ayachu'x ja ti raqan ya',
 ayachu'x ja taq ixpeq,
 k'in ayachu'x jar inin.

• : **NUUTEE'**

Jab'el laj ixoq,
 ya'ol utz laj taq tziiij.
 Jab'el k'utuuneel,
 k'utuuneel rixin ki'koteemaal.
 Ti nuutee', ti nuutee'
 qas natwaajo'
 rumaal jar anaa'ooj.

• | **IXOQ**

Jab'el laj ixoq, ya'ol
 utz laj taq tziiij.

Jab'el k'utuuneel,
k'utuuneel rixin ki'koteemaal.

Ti nuutee', ti nuutee'
qas natwaajo'
rumaal jar anaa'ooj.

• ·| **SAAMAAJ**

Utz laj saamaaj,
natok way k'in kinaq'
ronojel q'iij.

Keeri' nkib'iij ja
nutata' nuutee'.
Jab'el laj saamaaj.

• :| **TI NUTINAAMIT**

Jab'el laj ti nutinaamit,
ja b'aar xuuya' kaan wi'
ja runaa'ooj ja ti wati't.

Chi ri' pa ti nutinaamit xinalax wi',
wachib'iil ja xk'uub',
wachib'iil ja ti xojt,
k'in wachib'iil ja ti q'aaq'.

• :| **XOJT**

At jun mooq' uleew,
at setesik, setesik,
atz'ajtiik ja jani' ruuqul
po't jani' iik' k'in q'iij.

Q'aaq'oj atz'ajtiik,
jani' ja loq' laj iik',
loq' laj q'iij, ti xojt uleew
at okinaq.

• :| **JA TI IMUL**

Ti imul ti imul,
qas at ti utz rumaal
chi xe'aatzuq ja wati't numama'.

Ti imul at chajil
ti nukootz'i'j,
at chajil ti nuuko'k.

• || **Q'OJOOM**

At ojeer q'ojoom,
je'ee' ja wati't numama'
xatjosowi, qas jab'el
jar aaqul toq natq'ojmaxi,
qas jab'el awak'axaxiij,
qaxojowisaj k'a ja q'ojoom.

• •|| **IXTAN**

Ixtan, ixtan, runawaal ya',
Ti laj ixtan Aj Tz'utujil,
at k'o chi ruuchii' ja
rukotz'i'jal ch'upup,
jukuu' ja k'isiis at okinaq,
jab'el laj q'apooj.

• •|| **TI TEE'EEJ**

Jab'el laj tee'eej,
jar aach'aa' jani'
chaj ja ntzijowi ja ti nuub'eey.

Tatzija' k'a ja ti nuuchaj
k'in tak'utu' chi nuuwach
jar utz laj b'eey rixin ki'koteemaal,
jani' xaak'ut chi ruuwach
ja Junajpub' ee lxb'alamkeej.

• •|| **RUYA'AL RUUWACH JAR ATI'T IIK' TOLTEKAT**

Ja nuutee', qas nb'iisooni
ja toq nooq'i jar ati't chi ruuwach kaaj.

Qas nooq'i, qas nooq'i',
rumaal chi ja raal ma kekiq'ijla' chik ja ri'jaa'.
Jab'el laj iik', Toltekat ab'ina'aan
chi paam jar ojer taq wuuj,
kixiin ja qati't qamama'.

• •|| **JA KUKU' / KURA'**

Jab'el laj kura',
 qas at ti jab'el, rumaal
 jar awutziil qas natraajo'
 ja ti wati't lxmukane.

Jab'el laj kura',
 qas naak'ol ja simisoj
 ya' rixin nutinaamit.

• ||| **YA' RIXIN JAB'EL LAJ NUTINAAMIT TZ'IKIN JAAY.**

Keeyaa' ja wati't numama',
 rimirik ya' xkeetij toq xeko's
 chi rujojsiik ja taq achib'al.

Ruya'aal ja ruuwach uleew,
 qas nattz'intz'ooti jani'
 ja saqaab'aj rixin Quirigua.

Ya' rixin Tz'ikin Jaay, ja taq tinaamit
 jar ee k'o chi' anaaqaaj jani'ee
 taq kikootz'i'j ja wati't numama',
 k'in jaa ri' rija'tzuul ja nim laj b'ajnikiil.

• •||| **WATI'T**

Wati't qas saq lokoloj
 ja risimal aawi', qas saq lokoloj
 ja loq' laj pan aawi', jaa ri'
 nk'utuwi jar anaa'ooj k'in ronojeel jar awojtaq.

Wati't ja saq chik ja
 risimal aawi', jaa ri' nk'utuwi chi
 nuuwach jar utz laj b'eey k'in jaa ri'
 nya'owi jar utz laj k'asleemaal chi we.

PIIXAAB' CONSEJOS

• Ma taames ta pan awoochooch chaaq'a' ja toq warinaq chik jun awach'aalaal, rumaal chi xa q'anij ruuk'u'x owi ti raanima' naames ta pa taq q'acqu'm.

: Xajaan naames pan owoochooch rixin nk'aj q'iij; rumaal chi qas at timeeb'aa' nateeli.

: Ma ta xupuj ta pan aaq'a' rumaal chi qas at timeeb'aa' nateeli.

: Ma taak'am eel ta kinaq' pa tikoj awan, rumaal chi q'anij utur neeli jar awawan.

| Ma ta maltiyoxij ta ja toq nsijpax jun laq q'ojq' chi aawe, rumaal chi q'anij tz'antz'oj pan aawi' neeli.

•| Ma takach'uj ta kaach' chaaq'a', rumaal chi q'anij ak'aalaa' jar ee ajpajaay ne'akaach'uuj.

:| Ma tapaq'ij ta aaq'a' pan awoochooch ja toq chaaq'a' chik, rumaal chi xa neyawaji ja taq aachaaq' owi taq awalk'uwaal.

:| Ma taachaq' ta pa b'oyo'y, rumaal chi xa natok ajtzijtaloom.

:| Ma katatin ta ch'aaq'a', rumaal chi xa nelya' pan aatz'a'm.

|| Ma ke'aayuq ta awaqan pa ruuwi' ja xuk'uub' rumaal chi xa nepa'kin pan awaqan.

•|| Ma katq'a'x ta pa kikojol ja taq ri'jaa', rumaal chi xa nak'am eel ja kirijixiik k'in ma ja ta ja kinaa'ooj naka'm eel , ja k'a atat xa naaya' kaan jar awalk'aaliil chi ke, k'in ma at nimaaneel ta chi rijj ja ti keetzij kimajoon.

:|| Ma taatz'at ta ja suutz' ja k'o chi ruuwach kaaj, rumaal chi jani' nuub'an keeri' naab'an chi re jar asaamaaj.

:|| Ja wi k'o ramaaj chi aawe chi naatz'at ja suutz' ma ja ta k'aari' jar asaamaaj naach'ob'

:|| Ma taakoj k'iyilaj taq kaa' chi jutij, rumaal chi ma juun ta ak'ojlib'al naawil k'in ma taaya' pa q'iij jar asaamaaj rumaal.

||| Ma katq'a'x ta chi rijj jun meseb'al, rumaal chi xa natok sajq'oor, ja wi natq'a'x chi rijj k'in ma taasik' kaan rejetaal k'aari' chi xa mestaaj k'in xa at sajq'ooj.

•||| Ma taakoq ja nimaq taq jutzu'u'y toq natwa'i rumaal chi xa natok molol tziij. Ja wi' naakoq ja nimaq taq jutzu'u'y xa natok ka'mulul tziij.

•||| Ma taatij ta ja muuniil ja kitzpoon chik ja taq tz'ikin, rumaal chi xa newixwoti'la' winaq chi aawij.

•||| Xajaan naq'axaaj puwaq pa ruuwi' q'aaq, xa natok meeb'aa' rumaal.

•||| Ja wi k'o jun winaq nkolwachitaj pa ruwaraam, utz nawa'tisaj pa chulub'al, k'a ja k'a ari' nuq'ajteq jun chee' ja nqitz'itz' rumal iiq', ja wi nb'ajn keeri' chi ke ja nekolwachitaja ne'utzura.

•0 Ja wi k'o jun winaq nkolwachitaj pa ruwaraam, utz naapaq' rupalaj chi re jun paq'ma'y xajab', cha utz k'a nutzura.

• • Ma utz ta naakoq ruusaal atziyaq ja toq natb'ijni owi at k'o pa jaay, rumaal chi xa naatzaq aab'eey toq natb'e pa taq juyu'.

• : Xajaan naasaq ruxulaa' way, jawi keeri' naab'an pa jun q'iiij nchuwin pan aatza'm.

• : Xajaan najoq' owi naawach' chaj chi re aaq'a', chaqajaa' ja naasaq ruxulaa', pa jun q'iiij nuub'an k'a chi aawe xaq nekamowi jar awalk'waal.

• : Ma utz ta naasaq kotz'i'j ki' ruxulaa', pa jun q'iiij ja toq natyawaji, ajninaq natchuwiini.

• | Ma utz ta naab'an itzeel chi re jun winaq, rumaal chi toq natyawaji ajninaq natchuwiini, k'in jaa ri' natojb'eej ja rupoqonaal ab'anoon chi re ja winaq.

• | Ja toq q'aqu'm rejtza'a'b'aliil jar ixkonq'a nel to chi paam ja mutzumul jab', nub'iiij chi k'a k'o na jab' nuub'an.

• | Ja toq npujq eel reey ja jun ak'aal qas rajawaxiik nach'aqiiij eel pa ruuwi' jaay, chi utz nulti'j eel rumaal jun ch'ok owi ti tz'ikin, chi utz k'a ntz'ujk to jun utzilaj ruk'axeel.

• :| Ja toq nwinaqar to jun ixkonq'a chi paam mutzumul jab', nb'iiij chi qe chi xalax chik jun ral masaat, koj owi b'ajlam.

• :| Ja wi k'ol ook jun ti tz'i' awuk'iin toq amajoon wa'iin, tasijpaj jutzit rixiin cha utz ma ti k'eje' ruuwi' chi ruuwach aach'ejk.

- || Ja wi nk'atenar awixkin ja k'o pan awixkon k'o k'a jun winaq ari' nattz'ujuwi, ja wi' keeri' naab'an utz naaya' aachuub' chi re, cha utz k'a naachak ja nattz'uju to.
- •|| Ja toq jun ch'ooy nuuram aab'eey, nub'iiij k'a chi aawe chi k'o jun utzilaj taq naquun nb'e'awila' na. (Pojp Wuuj)
- •|| Ja toq nok jun pepe' chi pam awochooch, nb'ij k'a chi aawe chi k'o juun nkam jun awach'aalaal.
- :|| Ja toq jun winaq k'aten elenaq to wi' ma utz ta nooki ajninaq ruk'iin jun ch'uuch' owi ti yaakii', rumaal chi nuuya' ruwawinaq chi re.
- ||| Ma utz ta naames rij raqan jun q'apooj, rumaal chi pa jun q'iiij ma ti rijl rachajil.
- •||| Ma utz ta naatij ruchiib'aal jun winaq, ja wi xaatij, nk'amon ruuwach chi aawiiij.
- •||| Ma utz ta naatz'at jun ch'umilq'aaq pa rachaq b'ojoy, owi pa rachaq xojt, rumaal chi nuuya' k'ulu'm chi apalaj.
- •||| Ma utz ta najunumaj awaqan ruk'iin jun awachib'iil, rumaal chi ma katk'iiij chik.
- •||| Ma utz ta naatij ruchiib'aal jun ch'ooy, rumaal chi pa jun q'iiij qas maxko' jun molon tziij npe chi awiiij.
- ① Ma utz ta nawejtaj aawii' chi re k'utu' owi altuwit, rumaal chi b'aar xawejtaj wi' aawii' chi ri' natq'ajtaj wi'.
- : • Ja toq noq' jun xikin chi runaqaj awochooch nb'ij k'a chi aaw chi k'o jun winaq nkami.
- : : Ja toq jun ixoq rayab'een ralaxiik jun ch'i ti raal, ma utz ta nuxolq'atij ruya'al tz'oo', kisojlaal ch'uu', k'in ma utz ta nq'a'x chi rij aatz'aam, rumaal chi ja toq nalaxi ja ti raal neepe xu'y owi saal chi rij.
- : : Ma utz ta nayuququj awaqan pa ruchii' jaay, rumaal chi pa jun q'iiij qas atnakanik nateeli.
- : : Ma utz ta naatij ruchiib'aal sanik, ja wi xaatij nch'a'kin aachii' pa jun q'iiij.
- : | Xajaan nach'aqiiij ixiim, way pa q'ayiis, pa taq beey, rumaal chi pa jun q'iiij nnaatoj na, pa q'iiij ma tik'eje' ruuk'u' aawaay.

- : •| Ma utz ta naak'aq jun naquun chi ruuwach jun awachib'iil rumaal chi pa jun q'iij pa rutinaamit ta nk'ule' wi'.
- : :| Ja toq jun ixoq xa chik rayab'een ralaxiik ti ruch'uuch', ma utz ta nerajlaaj ch'umiil chi kaaj rumaal chi ja toq xtalaxi ja ti raal neep xu'y chi rijj.
- : :| Ja toq noq' jun piich' pan awixkon, nb'ij k'a chi aawe chi k'o jun itzel naquun naqajib'ej pan ak'asleemaal. Ja wi xoq' pan awijkiq'a qas k'a utz ronojeel ari' k'o chi paam ak'asalemaal.
- : :| Ma utz ta naramala' ruuwach ruub'eey jun ti ri'j, ja wi keeri' xaab'an, qas chajniim natri'ja.
- : || Ma utz ta natzijooj owi naatz'uj jun winaq chi re ja rumajoon rijj, rumaal nulqa'j na chi aawii pa jun q'iij, owi awalk'uwaal netojo kaan.
- : •|| Ja wi naxib'ej aawii' natq'a'x chi paam q'ajqu'm, utz naatij k'ajtinaq taq way.
- : :|| Ja toq natb'e pa taq juyu', ma utz ta namelooj to jun raqan way, ja wi xameloj to juun, nul ooq' pa jaay ja ti way.
- : :|| Ma utz ta naxolq'otij mesab'al, nuuya' raxkeej pan ab'aaqiil.
- : :|| Xajaan nawejtz'ab'ej ruunajq' ooj, nk'eje' yab'iil pan aaqul rumaal.
- : ||| Xajaan naamin aaq'a' chi paam jun tijko'm ja wi ma awixin ta, nk'eje' kan ruk'u'x aaq'a' chi paam.
- : •||| Ma utz ta natq'a'x chi rij tz'alaam owi rij suub'aan, nuuya' raxkeej chi re awaqan.
- : :||| Ma utz ta natwa' pa tuuj nchikopiini owi npujq aaweey rumaal.
- : :||| Ma utz ta naab'aq aawi' pa tuuj, npujq rismaal aawi' rumaal.
- : :||| Xajaan nawejtz'ab'ej rusib'eel q'aaq', owi ruutza'm sii', rumaal chi ne'aawil kumatx pan aab'eey.
- : ① Xajaan naxupuu rupaam wuuj, xa nasik'ij sanik pan awoochooch.
- : • Ja toq atat utz naab'an chi ruuwach uleew, jar awalk'uwaal qas ee taq nimaaneel ne'eeli.

∴ Ja toq at ixtan nxajanix jun saqb'in chawii q'anij ma taak'ut ja toq natok yawaa' owi natok ajtuuj.

∴ Jun ixoq ajtuuj ma utz ta nutz'uj jun winaq tokon, xa tokon ja ti raal neeli.

∴ Ja toq naatik paakaay, ma utz ta naatij siik', rumaal chi ja ruwach qas k'ay neeli.

∴ | Ja toq k'o puuq' pa ruuwach jun ak'aal, utz naaya' ruya'al tz'uumaaj pa ruuwach.

∴ ·| Ja toq ntz'ape' awixikin taya'a' oxmeej ruya'al tz'uumaaj chi paam, chi utz k'a njaqataji.

∴ | Ja toq jun ixoq ajtuuj owi maja'n talax jun ti raal, ja wi nraajo' kani' jaa' nka'yi ja ti raal, utz nuutz'at k'iyalaj meej rii' chi paam ja tz'eteb'al achib'al (espejo).

∴ ∴ Ja toq nb'ajn tz'alam chi re jun chee', k'in q'anij ma juun npa'x ta wi', rajawaxiik chi nelesaxi ja toq seteli ja iik'.

∴ ∴ Ma utz ta naatz'at ja kaqsalk'um pa taq b'eey, rumaal chi nusutut apalaj k'in natqa'j pan uleew.

∴ || Ma utz ta naatij ruupaas tap jar atalaa', rumaal chi eek'iy awixqaayil nek'eja.

∴ ·|| Ja wi natwa' pa ruuchii' jaay ma katnoj wi'.

∴ ∴ Ja wi naatij tap rixin raqan jar at ak'aal neepujq aaweey.

∴ ∴ Ja wi naachoy jun ti chee', tak'utuj na chi re ja juyu' taq'aaj chi utz k'a ma kattzajq chi paam ja juyu'

∴ ∴ Ja wi naaya' uj q pan aawi' jar at alaa' qas at ti nakanik nateeli.

∴ ||| Ja wi' ma b'ojtz pa paas ja jar ak'aal qas ee kotokaq raqan neeli' toq nmari.

∴ ·||| Ja wi naatij naquun ja ka'l' ruk'aan ri'', ee yo'x taq taq awaal ne'eeli owi taq awalk'uwaal.

∴ ∴|| Ja wi ne'aniimaaj atata' aatee', natnimax atat toq xkatri'jixi.

∴ ∴|| Ja wi naab'an poqon chi re jun ti winaq, pan jun q'iij naaatoj na, owi awalk'uwaal netojo kaan chi ruuwach ulew.

⋮ ||| Ja wi nasijpaj jun ti naqquun chi re jun winaq k'in qas ronojel aak'u'x naaya' chi re pa jun q'iiij nim ja ruk'axeel nsijpataj chi aawe rumaal jar aajaaw.

⋮ ① Ja wi xq'a'x jun saqb'iin pan aab'eey k'in ma xab'ij ta ruub'ii', nk'eje' rawaasuul chi re aawaa'.

⋮ • Ja wi k'o jun ti raqan ya' awuk'iin utz taya'a' atz'aam ja b'aar nalax to wi' chi utz k'a nmari.

⋮ : Ma utz ta naatz'at ch'a'ooj, rumaal chi pan jun q'iiij ma k'o ta natmuquwi toq natkami.

JULEE' CHIK NAWALIN TZIJ OWI CHOLON TZIJ

• **JA SALUUNEEL**

K'o jun aachi saluuneel, i qas k'i'y ja kuuk nerukamisaaj toq nb'e pa saluuneem! Ja toq nb'e pa salun chikop q'anij ja wi' ja taq kuuk nerukamisaaj.

K'o k'a jun q'iij toq xb'e pa salun chikop q'anij ma k'o ta wi' juun ja kuuk xb'erila', k'in q'anij ma k'o ta wi' jun chikop xelto chi ruuwach ja juyu' taq'aaj.

K'a ja k'a ari' xtz'ub'e' qaaj, k'in xuutz'at opon jun nimalaj aachi qas ee q'an risimal ruuwi' k'in qas mix pa ruuwach k'in keewa' xb'iij chi re ja saluuneel ri'.

¿Naq chi re amajoon kikamisaxiik ja taq kuuk? kaamiik katmeloji chi jutii, rumaal chi amajoon rub'ajnik poqon chi ke ja taq chikop. Ja wi xke'akamisaj chik na, nb'eenkira' to jun tz'i' chi awiij xche'xi, k'in chaqajaa' xk'ujt jun nimalaj b'ajlam chi ruuwach ja saluuneel.

-Utz k'aari' -xche'e ja saluuneel, qas ruxib'en chik rii', k'a ja k'a ari' xpeeti, k'in keewa' xb'iij ri', ma kenukamisaj chik ja taq chikop xche'e.

Jar aachi ja xib'en rixiin ja saluuneel jaa ri' rajaawaal ja juyu' taq'aaj k'in konojeel ja taq chikop.

Keeri' ja xuqajib'eej ja saluuneel toq xuxib'ej rii', q'anij k'a ma xerukamisaj chik ta wi' ja taq chikop rumaal chi xk'ujt jun nimalaj b'ajlam chi ruuwach, k'in qas xuxub'ej rii' chi ruuwach ja b'ajlam, xa k'a rumaal ari' q'anij ma xerukamisaj chik ta wi' ja taq chikop.

Keewa' ja nuk'isb'eej ja ti nawalin tzii ri'.

: **B'ANOL SII'.**

Xuub'an jutii jun b'anol sii' q'anij ma xmeloj pe chik ta wi', rumaal chi xok ruwaaraam chi paam ja juyu', ja k'a toq xk'asoji, k'a pa jun k'ojlib'al chik k'o wi' cha'.

K'a ja k'a ari' xb'eqaaj jun aachi ruk'iin rajaawaal ja juyu' taq'aaj, q'anij k'a xch'ujari ja toq xuutz'at jar aachi k'in ma rojtaq ta ja b'anol sii' b'aar la ja k'o chik wi'.

Ja rajawal juyu' taq'aaj keewa' xb'iij chi re ja molol sii' ri'.

-¿La ma tawaaj jut'it apuwaq? Nya' na jut'it apuwaq xar waari' qab'ana' jun qachojmiineem, ja toq xkatkami natpe wik'iin cha utz k'a natok nuukeej k'in ninawijqaaj.

Ja k'a b'anol sii' keewa' xb'ij chi re ja rajawal juyu' taq'aaj ri'.

Naq ojtaqinaq chi q'anjij qatzijij wi' chi naaya' na jutz'it nupuwaq, ja wi naaya' jutz'it nupuwaq taya'a' k'a, nwaajo' nink'astan eel chi ruuwach uleew, k'in ntij eel na jutz'it jar utzilaj taq naquun, keeri' xb'iij ja b'anol sii'.

K'a ja k'a ari' xb'e ja rajawal juyu' taq'aaj chi ruk'amariik jun koxtar puwaq, k'in xuuya' to chi re ja b'anol sii', k'in xrijqaj to, ja k'a toq rijqan chik ja puwaq keewa' xb'iix chi re rumaal ja rajawal juyu' taq'aaj ri'.

Jat k'a, tak'ama' eel ja puwaq, ma tawajilaj ta k'a chi ri', jawi xtawajilaj chi ri' nmaj chi aawe ja puwaq xche'xi.

-Utz k'aari', -keeri' xb'iij ja b'anol sii', xtiqaatz'at chik na k'a qii' xche kaan.

Ja k'a toq xuuna' q'anojoj k'o chik chi ri' ja b'aar nuumol wi' ja sii', xmeloj to k'in xulqaaq chi roochooch. Xuumaj k'a loq'oj taq naquun k'in xok b'eyoom; junk'al juunaa' k'a xki'kot ruuk'iin ja puwaq, k'a ja k'a ari' xkam eel.

Ja k'a toq xkami ja b'anol sii', xb'eqaaq ruk'iin ja rajawal juyu' taq'aaj k'in xok ruukeej ja rajawal juyu' taq'aaj.

Jaa wa' ja nuk'isb'eej ja ti nawalin tzij rixiin ja b'anol sii'.

⋮ KEECHEE' TAQ TZ'IKIN

Ja qas ki'iil xinqajib'ej chi paam awa' jun aq'ab'iil ri', jaa ri' ja toq xinwil jun chee' kixin taq tz'ikin. Keeri' xinb'an jani' ja xak'axaj qaaq, ma ruuwach ta k'a ja chee' k'ooli', taq tz'ikin ja qas ee b'uqul pa ruuwi' k'in qas maxko' taq kib'ooniil, ma xa qa ta k'a xinqajib'eej ja xinchol opoon, rumaal chi qas numajoon ach'obj'iik toq xsaqari, k'in q'anjij natnuuch'ob' wi' toq numajoon b'ijneem chi paam ja juyu' taq'aaj.

Keeri' k'a ja numajoon ruch'obj'iik toq in b'enaq, qas k'a panejqaal nk'aaq ja taq waqan, nwaajo' qas ejqaal ninb'ijni jani' ja toq ma k'o ta wi' juun nsilob'i, xa qa k'a jalaal xintz'at opoon ja ruuq'a' ja chee' qas nesilob'i, xar waari' ma rumaal ta ja ruxulaa' juyu', rumaal chi ja julee' chee' chik ma kesilob' wi', qas xa qa juun ee k'o wi'.

Qas k'a panejqaal xinb'e ruk'iin ja ti chee', ja k'a toq in k'o chik ruk'iin, xeyakataj eel ja taq mixkur, sak'ijaa', ajxiik'aa' k'in taq ajq'anachikop, xa qa k'a b'aar ta xb'ekewaj wi' taq kii'.

Ja xintz'at inin xa jun ti ramaaj xikixib'ej taq kii', k'in xe'ul chik jutiij ja taq ajq'anachikop, qas naqaaj xe'ul qaaq wi', xar waari' xkeeya' kikojol k'in xkeemaj b'ijneem, xkeemaj k'a tzopoj taq ija'tz k'in taq juut. Qas chi ri', chi ri' nkeeyak q'anojoj ja keewi', cha utz k'a ninkeetz'at to ja wi ma in elenaq eel ta ja b'aar in k'o

wi', k'a ja k'a ari' nkeemaj chik tzopooneem chi paam ja k'im jar ee mulaan wi' ja taq ajq'anachikop.

Ronojeel k'a xintz'at, qas k'a rumajoon q'ololooneem ja q'iij chi rukojol ja chee' ja toq xintz'at ja xinchol opoon chi eewach.

‡ **JA RUK'ASLEEMAAL JA TZ'IJB' A**

K'o jutiiij xk'astaj q'anojoj ja tz'ib' A qas nuuch'ob' chi qas sajq'orib'al ja xa jutiiij at najb'ey tz'ijb' rixiin ja choltz'ijb'.

Naq chi re k'a awa' ma xinok ta jun ch'akul tzijb', xar waari' xinkowin ta xintzioon ruk'iin ja Z cha utz ma ti naatax chi paam ja k'isb'al taq q'iij, ja A xutzijoj chi ke ja julee' k'u'xatzijb' chik ja ruk'asleemaal.

Xar waari' q'anij ma k'o ta ramaaj chi ke ja julee' k'u'xatzijb' chik, rumaal chi xa qa k'ate' xeb'esik'ix ta cha utz k'a nb'ekitz'aqatisaj jun ti tziiij, xar waari' chi ki jun junaal xkak'axaaj ja sujuuneem xuub'an ja A.

Xar waari' konojeel xa juunaam xetzijooni: k'in xkib'iij chi ma kekowiini nkeek'ax ja kik'ojlib'al, k'in xkib'iij chi ja A nim rijqale'n, rumaal toq nab'ij ajob'eeneem q'anij ja wi' ja A nooki, k'in keeri' chaqajaa' toq nab'ij aki'koteemaal, ajxiik k'in julee' chik ja q'anij ja wi' ja a nooki.

Pa ruk'isb'aal xkib'iij chi ronojeel ja taq tziiij q'anij ne'ok wi' chi paam, k'in qas rajawaxiik nek'eje' wi' chi paam ja kik'ojlib'al k'in rajawaxiik nkajob'eej ja b'aar ee k'o wi'.

| **JA PIICH'**

Ja nimalaj jab' xuub'an kaan pa jun chaaq'a', xub'atataj ta ja ti piich' pa ruusook. Xa k'a jutiiij rumajoon ja jab', qas xch'aqa'i ja ti piich' k'in q'anij ma ti kowin chik nxiik'aani.

Ja k'a toq xmeloj to jar aa Xuwaan pan ajtiijaal, xrak'axaj ruuqul jun ti chikop, ja k'a toq xuutz'at ja ti piich' k'o chi ruuxee' jun kape, k'in qas nraajo' nb'ixaani, xar waari' ma tikowin chik nb'ixaani rumaal chi qas ch'aqali.

Qas xkaqpuj ruuk'u'x jar aa Xuwaan chi riij ja ti chikop k'in xuuk'am eel chi roochooch. Qas k'a pa ki'koteemaal b'enaq jar aa Xuwaan k'in qas nuk'aqak'a' ti riij chi riij ja rimiraq taq ya' k'o pa b'eey, k'a jaari' xtik'eje' jun ti ajxik' chikop ruuk'iin jar aa Xuwaan, ja k'a ari' ja qas xrajob'eej ja toq xeruutz'at jun mook chikop chi kaaj. Qas k'a k'iylaj meej laj ee ruchapoon ja taq chikop pa taq lamuunax ja tikil chi ruuwach roochooch k'in q'anij ma kowinaq ta wi' ee ruchapoon.

Ja k'a toq xb'eqaaj chi roochooch q'anij ma k'o ta wi' jun winaq, xa ruuyoon jun b'ojo'y kinaq' nroqo pa ruuwi' q'aaq'.

Jar aa Xuwaan xuuya' qaaj ja ti tz'ikin chi ruuwach uleew, k'a ja k'a ari' xuumaj rukanoxik jun tziyaq. Qas panejqaal xuub'otz ja ti tz'ikin k'in xuuya' kaan pa jun k'ojlib'al ja qas nin ruuq'iij.

Qas chi ri' chi ri' nb'eqaaji jar aa Xuwaan ja nb'ojxwi q'aaq', cha utz ma tik'ajt risimaal ja ti chikop ja ti jab'elilaj chiko rumaal jaari' ti rachib'iil.

Ja k'a toq xb'eqaaji ja ruutee' jar aa Xuwaan xuuchol chi re ja ruutee' ja xuub'an ja ti tz'ikin, ja k'a tee'eej toq xuutz'at ja ti tz'ikin laj xuuch'ay, k'a ja k'a ari' xujotob'a' chi kaaj, k'in keewa' xb'iij ri'. ¡waajaaw! Xche'e' jar xoq, jaa wa' jun chikop ri' tob'il chee' xche'e'.

—¿naq k'a nuub'an ari'? xche'e' jar aa Xuwaan chi re ja ruutee'.

__la ma awojtaq ta k'a chi qas ch'uut ruutza'm k'in qas maxko' ruchojq'aaq'. La ma awak'axan ta k'a nuub'an tok tok tok pa taq juyu', tob'in chee' k'aari' nuub'an. Xa k'a rumaal ari' natzoqopij eel toq xtiq'aaxi ja jab' xche'xi jar aa Xuwaan.

Utz k'aari' xche'e, xar waar' ma ronojel ruuk'u'x ta xb'iij ja keeri', rumaal chi jani' k'ooli ntob'iini ja ruwi' ruuk'u'x toq xb'iixi ja keeri' chi re rumaal ja ruutee'.

• | **JA PA K'ACHEE'LAAJ**

Jar aa Kaxpaal xuuk'am jun ti ruuwuuj k'in xjupe' pa taq uleew chi rusik'ixiik. Qas xuumin rupalaj chi rukojol ja ruuxaaq ja ti wuuj.

Xb'e ruuk'u'x chi riij ja cholon tziiij rixin jun nimalaj k'ojlib'al, qas k'a nimalaj k'ojlib'al k'in q'anij ma k'o ta wi' jun winaq ja kowininaq ta q'a'xinaq chi paam ja ma ki ta ko'sinaq o ma ki ta rutzaqoon ja ruub'eey.

Qas k'a rumajoon rusik'ixiik ja wuuj k'in qas nuuna' ruxulaa' ja nimamixk'u' (manzana) k'in taq pa'l, keeri' chi re raxamuuniil, kaqamuuniil k'in julee' muuniil chik, chi riij k'a ari' qas nak'axataji ja wajajeem ja nkeeb'an ja kaab'. K'o k'a q'anij chi ruuwach ja jaa' ntzajq to wi' ja ruuwach ja chee' rumaal ja ruchaq'aal.

Xi qa k'a jalaal ja toq rak'axaj jun ti tz'ikin nrupupi xar waari' xa ruyoon ja ruuq'a' chee' nuusil rii' xuutz'at. K'a ja k'a ari' xerak'axaj opon k'a najt ee ka'i' taq tz'ikin neetzijooni.

Ja k'a chi rukojol ja ruuxaq taq chee' ntz'ajti ja q'iij, xer waari' ja taq ruuch'aab' ma ti poron na. Tub'ij tzij chi k'a nimaq'a' na, xuuch'ob' jar lxb'a k'in mana'an k'a nraajo' nuxulani, qas nel opoon ruuk'u'x chi rij ja k'o pon chi ruuwach. Jar lxb'a xa q'anij ti ruyoon wi rachib'iil ja ti ruuwuul k'o opon chi ruuwach uleew k'in xtiitaj jun ti muuniil rumaal. Jaari' rixin ko'lilaj wa'iim.

∴ **JA TZ'IJB' RIXIN AAB'II'**

Ja nimaq'a' miyeer, toq numajoon ejtz'aaneem chi roochooch jar aa Chamalkan rachib'iil ja rutata' aa Kaxpaal, xa k'aatee' xinrumaj jun nimalaj ruti'onik nuuwi'. Ja xinna' jani' jun nimalaj suutz' rixin jab' xupaxij rii' chi nupalaj. Ee k'ooli neeb'ini' chi ja toq nkeeb'an keeri' k'o julee' taq laj q'aaq' nekeetz'at owi neekak'axaj taq tz'ikin. Julee' chik ma ti ch'ob'otaj kumaal naq nkeeb'an k'in nkik'isib'aj pan oq'eej k'a ja toq nech'ajk rumaal waraam. Jar inin ma xinkowin chik ta xintz'at ja ki'koteemaal chi rupalaj jar lxmukane, ja k'o pa nuxikin.

Ja k'a jaa' toq xuuch'ob' chi ma ki'iil chik ta in k'ooli, xuusuj rii' chi nerukanoj jun ti waaq'oom, jar ixtan Erika xeeruuya' ta pa qajooneem chi we ja taq q'aaq ruuwoop k'in jar aa Manolo qas ruuwach rukojoon xb'iij: Ja utz ja nqasik'ij jun aq'omaaneel.

Xyakataj q'onojo pa ruk'ojlib'al, Erika xb'iij chi q'anij nb'ee wi' chi ruk'amariik jar aq'oom k'in qas ruk'amoon rajniim xel eel chi roochooch ja k'o cha juparaj raqan ya'. Xar waari' qas k'amaloo' xmeloj to. Ma ti rijli, keeri' xurub'iij. Ja k'a xojolkejilaj Manolo xb'iij chi winaan jar lxmukane chaqa jalaal xrijl jun uutiw jani' xuub'an ja Caperusita.

Rumaal chi ja ruti'onik wii'aaj qas xnimataji k'in ja Laura q'anij ma ti meloj to wi', ja k'ar inin xinmaj rutiijik ja tz'ijb' rixin aab'ii' jani' aq'omab'al xinb'an chi re.

∴ **JA XIK'ANAL IXOQ TZ'I'**

Ja chi paam ari' jun tiqaj q'iij xek'utun to jun mokaj b'oqol sib' ja kimajoon taq b'eey pa ruxula' juyu'. Ja k'a Aa Mikeel ja ruutz'ii' aa Rodrigo, xeeruya' q'onojoj ja ruuq'a' pa ruuwi' ja tz'aaq rixiin ja ruuwi' jaay k'in xuumaj ch'u'jiyaaajeem.

Pa ruuwi' julee' tz'alam pa'l wi' ja muliin kaan rumaal jar aachi' b'anol jaay ruk'iin ja tz'aaq, ja toq xb'antaj kaan ja jaay. Jaari' ruk'ojlib'al qas utz nuutz'at. Jaari' jani' rupalib'al ja neerutz'at to wi' toq ne'eeqa'ji konojeel jar ee rixin pa jaay, k'in k'a ja b'ar nqaj to pa k'amoj ajniim chi ne'ulrayab'eej utz chi ne'ok ook.

Ja pa b'eey ntz'ajti chi ma k'o ta ruchojq'aaq', q'aaq ja rupalaj k'o jun jux saq pa nik'aaq. Aa Mikeel jaari' jun winaq ja qas nuuya' ruchijq'aaq' ja naquun, xar waari' ma k'o ta juun xtuxib'ej ta rii' chi ruuwach, rumaal chi ma ti'ooneem ta nuub'an chi kii' ja ma rojtaq ta keewach, ja nuub'an nuuyuq ta ruuq'a', jani' nb'ij chi ke, jut

epejtiik! Ja wi naatz'at ja ruuwach jaari' natrutz'eelawachii ja jaa' chaqajaa' jani' xa jalaal majaan tumaj tzii naatz'at.

Nb'iij chi xuumaj ch'u'jiyaajeem, rumaal chi ja b'aqol taq sib' ja xe'q'axi chi runaaqaaj ruuwi' k'in ja toq xraajo' xejtz'an ta kuk'iin, qas xuch'aqii ja ruxamaliil pa ruuwi' ja tz'aaq, rumaal k'aari' xb'e pa ruxula' juyu'.

K'o k'a jun ak'aal ja q'ijlooneel pan ari' jaay xuuk'am eel rajniim k'in xjote' pa ruukaab' jaay chi kaaj k'in xuuraq to ruuchii' pa xib'ari'iil chi riij ja ruch'itiitee' ixtan Si'l:

—¡Xuuk'aq eel riij ja tz'i'!

Ja k'aari' ramaaj jar ixoq tz'i' xuunuk' riij ruuyoon chi rutz'ijb'axiik ti'ooneem nuub'an pa ruxulaa' juyu' k'in ja xuutz'at ja q'ijj xmuchutaji' xok ruk'aj taq woop ja qas nk'a'k'ot rub'ooniil.

Qonojeel xojel eel chi ruuwach jaay k'in xqaatz'at pa taq qaxikin, ma k'o ta xqijli. Jar aa Mikeel ma k'o ta. Xqaach'ob' qaaj chi nim ja ruk'ayeewaal xrijli, taajnaan xa kamik chik nuub'an. Ja k'ar aachi' josol chee' ja k'o ruk'ojlib'al chi ri' pa ruxikin ja jaay xb'iij chi k'ooli xuutz'at xtz'aj to pa ruuwi' jun nimalaj chee' chi ri' k'in ma qas ta najt jotol chi kaaj ja k'o chi ri' chi ruuwach opoon jar okeb'al tewasaq.

Ajninaq k'a jar aa Rodrigo xb'e chi rukanoxiik jun joto'lib'al, xjo'te'i k'in xukonoj pa ruuwi' ja chee'. ¡Ma k'o ta naq ta xrijli!

—¿Naq k'a xuub'an ala'? —xrak'axaj qaaj jar ixtan Si'l.

Ja pan ari' ramaaj ma k'o ta wi juun ch'ob'otajinaq ta rumaal chi nukaanooj pan alaj b'eeey ja k'o pa ruxikin ja qoochooch. K'a ja k'a ari' xeb'e konojeel, ixtan Si'l, jar ak'aal, Mikeel, ja ch'itiitee' Mari'y.

Xar waari', ja chi ri' ma k'o ta chaqajaa'.

Ja k'a toq xemeloj to konojeel b'isob'al kupalaj, xpeeti' ja josol chee' chi rub'iixiik chi riloon chik jar ixoq tz'i' chi ruuxee' jun ch'ajtaal, xar waari' ma rojtaq ta b'ajan la okinaq rumaal chi ma xuuya' ta wi' pa q'ijj ja jaa'.

Qatziiij wi', chi ri' rumajoon uxulaaneem. Nuujiq' ruxulaa' chi utz k'in nb'irb'otaj riij ja ruxamaliil. Jani' jun nimalaj k'amoj ajniim rub'anoon. Ja pa ruuwach ntz'ajti ja xib'en ri'iil k'o chi riij rumaal ja xtzaaj to. Ja wixta xkoowini xtziijooni' xb'ij ta k'aari' ja xel chi ruuwach chi janiij jun b'iyaaajeem chi kaaj kixin tz'i' ja ma k'o ta melojik ta chi riij.

K'o jun taq ramaaj ja nuuraq' qaaj ja raqan k'in neeruutzu' konojeel. Ja k'ar Isabel, ja ruch'ititee' Isaura, Rodrigo k'in jar ak'aal, nkeetzu' chaqajaa' manaan k'a ma kojtaq ta naq nkeeb'an.

Ja k'aari' toq chi ri' q'a'xinaq chik jun ramaaj chi ja chi re jar Isabel k'in ja ruch'ititee' Isaura, q'anij jun tiqa'j q'iij xel chi keewach. Kitaqooneel chik rusik'ixiik jar Alejandro, ja ruxib'en rii' xurqa'ji' rumajoon ruch'obj'iik chi ja Aa Mikeel xuqa'jib'aj jun nimalaj ruk'ayeewaal. Pan ari' ramaaj xurqa'ji' ja toq xkijli, xb'e jiik ruk'iin ja jaa', xuumal rii, xuniik'ooj k'in xuk'ameel pa jun aq'omab'al kixin tz'i' utz k'a chi jar aq'omaaneel kixin chikop nuniik'ooj.

Ja k'a toq xmelej to jar Alejandro chi jaay, ntz'ajt jun rupalaj rixin ki'koteemaal. Ja nb'iij jar aq'omaaneel kixin chikop chi jar ixoq tz'i' ma k'o ta jun sokotajik chi rupaam; xa ruuyoon jun ti sokotajik ruk'aan chi re raqan ja k'o pa rixkon, ja xa chajniim xutzuri.

kaamik ja Aa Mikeel keeri' chik ari' jutii' jani' toq rub'anoon toq maja'n tuub'an awari': qas ruyakoon ja ruujeey ch'uch'uj, k'in chi ri' chi ri' nuuyak ja raqan, rumaal chi keeri' ja q'ijlooneem nuub'an.

|| JA MIX

Ja chi paam jar alaj b'eey, nak'axaxi' ja woch'oweem nkeeb'an ja ruk'ojlib'al taq q'aayiis ja toq ja chi paam, ja mix nukaanooj ja ruuwaay nk'atzin ch re k'in ja ruk'uulaaj. Nriji chaqajaa' ch'ijch' rixin ya' q'ab'arik, wuuj, lameta', rij taq muuniil k'in k'iyilaj taq naaquun ja ma k'o chik ta nok wi' chi re chi xtuutij ta. Jaari' jun saamaaj nuub'an ronojel taq q'iij pa taq q'aaqum, jani' nkeeb'an konojeel ja rach taq chikopii', rumaal chi nraajo' chi makita ntz'ajt kumal winaq jar ee k'o chi ri', rumaal chi ja toq nkeetz'at chi rub'ajniik jaa wa' ri', nkeech'ay to. chaqajaa', ja winaqii' chaaq'a' nkalasaj to ja kiq'aayiis utz k'a chi ma ti keetz'ajt kumaal ja q'etol taq tzii' utz k'a chi ma k'o ta jun tojooneem nkeeb'an.

Rumaal chi qas ee k'iy rach taq chikopii' ja neb'iyaj chi ruuwach jar alaj taq b'eey chi rukanoxiik ja nkeetij, jaa wa' saamaaj ri' xa utz chik nuutz'at. Alaj taq b'eey k'in ruk'ojlib'al taq q'aayiis, jaari' okinaq chik kik'ojlib'al, k'in jaari' q'anij nkijl wi' manaan k'o jun taq meej ma k'o ta ruuch'aab' ja yo'l saq pa ruuch'uk b'eey.

Rojtaq chik chi chi paam ja jun kajatz'uk k'ojlib'al nrijl wi' kaxlanway, ja k'a chi paam ja katakik nrijl ruk'aj taq chuwilaj ti'iij, k'in keeri' q'anij rojtaq chik chaqajaa' ja q'iij ja toq ja winaqii nkalasaj to ja kiq'aayiis pa b'eey. Ja k'a rujalb'en rii' chi keewach chik julee' mix, xa q'anij chi paam waari' alaj b'eey nq'aax wi' rumaal chi chi ri' nrijl wi' k'iyilaj taq ruuwcha chi tijowik rii.

Qas k'iyilaj meej, rutijoon poqon pa ruuq'a' ja ch'ayooneem b'anoon pa chi re rumaal jun chi ke ja winaq, rumaal chi k'ooli qas nim ja woch'oween nuub'an. K'ooli

chaqajaa' nuq'axaj xib'an rii'iil ja toq nk'ajq chi aab'aj o wi jun naaquun chik ja nb'atatab'ax eel rixiin.

K'o k'a jun jun aaq'a' ja toq ee k'ooli jar aachi'aa' ma tok kiwaaraam rumaal ruch'obj'iik ja kiq'axaan to o wi ruch'obj'iik ja pejtinaq chi keewach, juun chi ke jar ee k'o chi ri' chi ruuchii' jar alaj b'eey wachaaj, xrak'axaj woch'oween pa b'eey k'in, pan ajninaq k'in ma xuk'ayawaj ta xyakataj to pa ruuwi' ruuch'ajt k'in xbiiij: "Jaa wa' mix ri' qas ruyakoon chik ja wayeewaal", rumaal chi riiij nuq'ab'aj wi' ja ma tok ruwaaraam. Xb'e k'a ruk'iin ja ruk'olib'al rutziyaq, xrasaj to ja ruuq'aaq', xelto pa b'eey k'in oxmuul xuuk'aq.

Ja k'a nimalaj rub'iixiik kumaal ja wuuj chi ruukaab' q'iiij, nkeechol chi k'o jun aachi' ee rax ruuwach ja k'o jun konob'al ruub'ii' mix, jaari' jun aachi oxi' ruupaam q'aaq' xkamisab'exi.

|| JA TI NAAN

Ja ti naan toq xrak'axaj ruuqul ja tzinin ch'ijch' ja ne'alasab'ex to jar ajsamajeelaa' k'in ajtijaa' qas xki'kooti k'in xb'ij chi re jar aj iik' chi nelesax to pa b'eey rachib'iil ja ruch'akat, rumaal chi jaari' ti ramaaj ne'el to panejtz'aaneem ja taq ak'aalaa' rixin pan ajtijaa'. Ja ti naan qas utz neruutz'at jar ajsamajeel toq neq'a'x chi ruuwach q'iiij q'iiij, chaqajaa' qas neruutz'at ja toq ne'ejtz'an kuk'iin ja ta ak'aalaa' toq ne'l to pa uxulaneem pan ajtijaa', jar ak'aalaa' toq nkak'axaj ruuqul ja tzinin ch'ijch' qas ajninaq nkik'aqala' kaan ja taq kisik'iwuuj k'in ne'el to pan ejtz'aaneem.

Ja ti naan q'aaq ja ti kuchb'al ti rii' rukojoon toq neruutz'at ja taq ak'aalaa' ne'ejtz'aani, qas juun wi' ja rupalaj nuub'an chi ke rumaal jar ejtz'aaneem ja nkeeb'an jar ak'aalaa' , qas k'a nulqaaj pa ruuwi' ja toq k'a ti ak'aal na, qas itzeel rupalaj nuub'an chi ke ja taq ak'aalaa' k'in qas neruutz'uj toq nkeemaj ejtz'aaneem rumaal qas itzeel neruutz'at, ja qas itzeel nuutz'at ja naan jaari' toq nkajtz'ab'ej k'olajejtz'ab'a'l pa b'eey jar ak'aalaa', k'o k'a jutiiij ja q'anij jun winaq xkijli k'in xkeeb'an tziil chi riiij ja ti winaq, ja k'a ari ja qas itzeel nuutz'at ja naan, k'in qas itzeel nerutz'at jar ak'aalaa' toq qas nkeepuq' ja ch'ab'aaq chi re ja k'oolajejtz'ab'a'l, chaqajaa' k'aqoon chik jutiiij ja k'olajejtz'ab'a'l chi riiij ja naan, ja k'a toq nkeetz'at jar ak'aalaa' qas itzeel netzijen chi re ja ti naan.

Jar ak'aalaa' qas newixwotila' chi riiij ja toq nkeetz'at. "xelto ja ri'j, ja k'a ruk'ayeewaal ja wi xtiqaaj ja k'olajejtz'ab'al chi runaaqaaj kanuuk'am eel, naq k'a ja nqasijpaj chi re cha utz k'a tuuk'am eel, k'in ma qojruch'ooliij. Q'anij k'a k'o wi' juun ja xk'aqo' eel ja k'olajejtz'ab'a'l chi ruuwach ja ri'j chi utz neki'kot chi riiij ja rayeewaal, k'in ja ch'oliineem nuub'an, k'in chaqajaa' chi riiij jar itzel taq tziij ja nel to pa ruuchii', jar itzel taq tziij ja neruub'an jaari' "raal b'ijnel ixoq".

Ja taq ixtanii' rixin jun peraj b'eey ma keeq'a'x chi runaaqaaj rumaal chi qas taq no'y ja taq kitziyaq, ja k'a wi neetz'aj rumaal ja naan ja keeri' rub'anoon ja taq kitziyaq jani' la ja tz'ujuuneem nuub'an chi ke ja taq ixtanii', k-in keewa' ja rutz'ujuuneem nuub'an ri', jat ruuk'iin jara a tee' katrujosq'ij na jutz'it, la ma awojtaq ta chi qas q'aalaa' ntz'ajti ja tz'ililaj ruupaam atziyaq akojoon, jara k-aalaa- nkib'ij chi aawe chi ma k-o ta aak'ix k'in xa at itzel ixtan...rumaal k'a ja tz'ujuuneem nuub'an ja naan ja taq ixtanii' ma keeq'a'x chi ruuwach cha utz k'a ma keetz'u'j eel, jani' ja rupoqonaal xkijli ja taq ak'aalaa' rumaal chi toq neetz'ajt rumaal ja naan neb'u'j chi re jun aaj ja taq wiswaq kaa'

K'o k'a julee' ne'ajob'en rixiin ja naan, chaqajaa' k'o julee' ma ke'ajob'en rixiin, ja k'a toq nel to pa ruuchii' roochooch q'anij ja wi' ja ch'oliineem nuub'an chi ke ja taq ak'aalaa' k'in qas poqonilaj taq tzij nuub'an, xar waari' q'ij q'ij ri'jixinaq, k'in ma ee k'o ta raal, xa chi kikojol ja ta winaq k'in ak'aalaa' ja neruutz'at nki'kot wi', ja naan pa jun nimalaj jaay k'o wi' k'in q'anij pa niik'aaj rub'anoon chi re ja jun peraj b'eey, qas k'a neeruutz'at ja neq'aax chi ruuwach, jani' chi re ja, taq kaab' ja ne'el to, ak'aalaa' ja neeb'e pan ajtiijaal, tata'aaj ja neeb'e pa atq saamaaj, k'in ixoqii' ja neeb'e pa taq k'ayib'al, qas k'a nuumay ja qas ee k'iy ja winaq jar ee k'o pa jun ttab'u'qilaj jaay k'in keewa' ja nuuch'ob' ri', naq chi re k'aala' qas ee k'iy ja winaq ee k'o chi paam jun jaay ja xajalaal ntzaj to, naq k'a nkeeb'an ala' ja toq ne'atiini, naq nkeeb'an ala' toq nkeetzak kinaaquun... q'anij k'a ma xb'eta wi' kuk'iin ja taq rach'aalaal ja qas xsik'ix wi'.

Ronojeel k'a ja taq naquun xek'axtaji, ronojeel k'a ja ri'jilaj taq naquun xek'axtaji, k'in konojeel k'a ja k'amol taq b'eey nkeech'ob' chi ja taq kach ajxoraalii' nyaa' jab'elilaj taq jaay chi ke ja qas utz rutz'ajtiik rumaal ja taq kotz'i'j, ronojeel k'a jar eeleem ja xuutz'at ja naan, xuutz'at jani' jun nimalaj sijn rixin Ajaaw, ronojeel k'a ja taq runaaquun ja ti ixoq qas xuub'or pa jun perepik tziyaq, jani' nb'ajn chi re jun ttab'u'q ch'ajt, ronojeel k'a jar eeleem xb'anataj chi paam ja tinaamit jun iik' xuub'an k'in q'anij ma k'o chik ta wi' jun ti winaq xq'a'x par ruub'eey ja naan, qas k'a nka'y to chi riij ja ti ka'yib'al rixin roochooch, chaqajaa' ma k'o chik ta wi' jun ti ak'aal nejtz'an chi paam ja b'eey, k'in qas xuutz'at ja ti ruub'eey chi qas rumajoon ruk'ajxik ri'.

K'a ja k'a ari' xb'eqaaj jun ch'ijch' chi ruuwach roochooch ja naan, k'in nuuya' rub'iixiik chi ee k'o jun jun ajxoraalii' ma xetz'ajt chik ta wi' chi paam ja kitinaamit

·|| JAB'ELILAJ Q'APOOJ NAK'XIT

Jar ajq'ij rixin ramajiineem xtziijon ruk'iin ja runawaal, jaari' jar ixkon q'a', k'in keewa' ja xuuya' rub'iixiik ri':

— k'o jun ch'uumiil nqa'j pe na chi ruya'ik jun ti piixaab': nrub'iij chi k'o jun ixtan npe pa ch'uumiil k'in nuuk'am ta pa ruuq'a' ja rub'oonil ja kajuleew k'in kiq'oojoom ja taq nawaalii'.

Qas k'a jun nimalaj kik'koteemaal xb'eqaaj chi paam ja tinaamit lximche ja b'aar nporox wi' poom chi keewach ja taq nawaalii'.

Konojeel k'a ja winaq qas nkeek'aq kii' rumal kiki'koteemaal k'in qas xkik'utuj chi re ja Nawaal Tojil chi ja jab'elilaj q'apooj qas ta nyataj nimaq taq naa'ooj chi re k'in ruchojq'aaq', q'anij ta i'x rub'ajniik, k'in qas ta keeri' ja runaa'b'aal jani' ja kotz'i'j, jab'elilaj nawaal ta nruk'aaj k'in qas ta ki'il ja ruq'oojoom jani' ja q'uuq' kumatz.

Rumal runa'taxiik ja Q'uuq' Kumatz xb'i'na'ax Nak'xit chi re, ja na'ojiineem pejtinaq najt naqaaq. Qas xel najt naqaaq chi ja ti piixaab' pejtinaq chi kaaj , ja kisaamaaj jar ati't mama' ntajiini ntz'ujkar chik jutii, k'in ja q'ojoon jani' ak'aalaa' rak'axaxiik, jaari' ruuk'u'x b'ajnikiil kixiin jar ati't mama'.

Ja Nak'xit pa jun chaaq'a' xulqaaji, qas pa q'ojoom k'in pa xuul rutzijoxiik ja ruk'asleemaal toq xulqaaji.

La te'ej iik' k'in tata'aaj q'iij qas nkixojowisaaj ja q'ojoon rixin tz'ujkarisaaneem. Jaari' toq xa b'iis nuub'an ja winaq, ja ti ixtan rumajoon ruk'utuxiik chi re ja ruxulaa' juyu' chi nkamar eel ta ruuwii' ja nimalaj jaay, qas pa ch'uch'ujil k'in qas pa b'oonil toq xuuk'am eel ja b'iis chi re ruuq'a' k'in jaari' ja qas xrelesaj rachib'al.

Ja nkeechol ja ri'jaa' toq k'o chi paam ja ruutee' chi oxk'al lajuj q'iij qas neruuyak chik ja ruuq'a' k'in nuq'ijla' chik ja q'iij; jaari' nuk'utb'eej chi nulqaaq chik na ja kib'ajnikiil jar atit' mama', qas k'a xuuk'ut chi k'o chi ja tu ruuk'uch chi ruuwach uleew rumaal chi qas nrak'axaj chik ja ruub'iix ja Tz'aqol B'itol k'in qas nxojo chik chi paam ja ruutee' rumaal ja ruki'koteemaal.

Ja ti ixtan qas nki'kooti, qas ti ruuk'u'x k'in qas nki'kot chi rub'ixaxiik ja q'ojoom Jum Jum. Q'anij taq ch'uumiil rutz'ajtiik ja taq ruuwach k'in qas ee taq jab'el ook jani' ja taq kaqamuuniil rixin juyu' taq'aaj.

Qas punul chi rutz'ajtiik ja loq'olaj suutz', ja k'a chi ruuwach ruuch'aa' ja q'iij qas jab'el ja taq ch'uu' k'in qas k'o kib'oonil nuutz'at chi ruuwach ja kaaj rixin lximchee'.

Jab'elilaj tz'ikin katb'ixan wik'iin.

Ti q'ojoon, ti q'ojoom, ti perepik taq chee' at okinaq

Qas naayak ti nuuk'u'x k'in nwaajo'

ninxajowi chi kikojol ajq'iijaa'.

Q'aaq'oj ache'aal, komonin ti q'ojoom, komonin ti q'ojoom, jab'el aaqul jani' ti nuxamal, ja ninruxajowisaaj

ti ruxaajooj ati't mama'
ja nk'utuwi ja ti jab'elilaj rutinaamit,
jab'elilaj tinaamit rixin ti ruuk'u'x

Ja nb'i'xi qas neruutz'aj ja keexaaq taq manja'y, chikopii' k'in taq kotz'i'j. qas jab'el ruuqul ja q'ojoom nb'eqaaj pa rixkin, qas k'a pa komoon to kuk'iin ja taq rachib'iil nkeeya' rub'ajnikiil ja taq achib'al, xajooj, cholon taq k'asleemaal rixiin Sinakam k'in Tepepuul.

Katb'ijni, katb'ijni, katxik'aanit ti tz'ikin ja q'anij ti kumatz atz'ajtiik, rumaal chi jaa' Nakxit, q'anij k'o wi' pa kinaa'ooj jar ati't mama', keetz'ijb' ja maya' taq winaq rixin chuwaach kaab'ii.

Ee tz'ajooneelaa' konojeel k'in qas utz nkeeb'an chi re ja tz'ajooneem.

|| JAR IXTIN RIXIN SANIK CHEE'

Ja chi paam jar aq'ab'iil qas jab'el rub'ooniil jun ti setesik xk'utun to chi kaaj k'in qas utzilaj piixaab' ruk'amoon to:
— qas ki'laj taq piixaab' ruk'amoon to ! —keeri' nkib'iij jar ati't mama'.

Ruk'amoon to k'a jun piixaab' ja ti saak', k'in qas nyaa' ruchojq'ab'al tziij rumaal ja jar ajq'iij tz'ikin. K'o chik chi ri', xukijraj ri' chi riij ja taq kotz'i'j jar ixtan rixin kotz'i'j, jar ak'aal ja qas nb'ixan ruk'iin ja taq ruuq'a', keeri' ja xelto ruk'iin ja nawaalii'.

Ja q'ojoom nb'iixaani elenaq to chi riij ja b'ajnikiil rixiin jar Itzamna, rachib'il keem qas jab'el rub'ooniil, taq chiro'y taq kaq rub'ooniil k'in raxya' aab'aj rutz'atij, ja k'a tz'intz'ot aab'aj qas nuuk'ut ja jab'elilaj q'apooj ja raal q'ojoom

Jar ixtan rub'ooniil kape, ruki'iil kokow, k'in keek'u'x q'ojoom ja nkak'aaxaaj jar ajilaneelaa'; keek'u'x ja nawaalii' rixin ki'koteemaal, chi riij k'a ja tzinib'al qulaaj xkelesaj wi' ja ti ixtan, ruki'iil k'u'xaaj.

Nik'te' xkib'ina'aaj ja nawaalii' rixin juyu' taq'aaj chi re ja ti ixtan, ja b'aar qas nb'ixan wi' ja ruxulaa' teew k'in ruuq'a' taq chee' k'in qas utz xuutz'at ja Saltaka ja rajawal chikop, raqan ya' k'in taq kotz'i'j.

Ja Nik'te' qas matzal rupalaj k'in qas nch'ob'on chi ruuwach ja ruuch'aa' ja iik', qas nuutz'at neb'ijni ja taq ch'uumiil, jani nuub'an ja nuk'aam ruuqul q'ojoom: ja k'a ari' ja k'o chi ruuwach ja kaaj kixin ati't mama'.

Jar ixtan, ja chi paam ja rub'ijneem ja qas nim ruuq'ij k'in ruuk'u'x ja ruuwach uleew, k'in q'ij, qas nulqaaj chi re ja rub'ajnikiil mayab'.

Qas k'a xtzijon qaaj pa ruuk'u'x k'in keewa' nb'ij ri'
—ja wi ta in ti ki'iaj ti q'ojoom owi in ruuk'u'x ja nuutee' lxchel, qas ninxik'an eel chi riij jun q'iin ntz'intz'ooti k'in ninb'eqaaj ta kuk'iin wati't numama' ja qas neki'kooti, rumaal chi ja kaamik qas nb'isooni ja ti nuuk'u'x

Ja Nik'te' qas k'a chi b'ajan na ntzeb'eeni, xa k'a rumaal ja keequl ja taq chiko ntzeb'eeni, rumaal ch ja chi ruuwach ajaa' ronojeel q'anij q'ojoom rak'axaxiik, ja k'a toq nkiq'ijla' taq kii' ja taq tz'ikin jar ixtan nuumaj ruq'ojmaxiik ja taq chee' k'in aab'aj

Xkeetz'at k'a jar ati't mama' ja neb'ano q'ojmaaneem k'in keewa' xkib'ij chi kib'il taq kii' ri':

— ma utz ta ja xa ta nb'isooni ja ti qakootz'i'j Nik'te'

Keeri' xuub'an ja ti ixtan toq qas xb'e ja ramaaj, ja Nik'te' qas xb'ison chi ruuchii' ja raqan ya', k'a ja k'a ari' xq'ijlo'x rumaal jun ri'jilaj ch'uu'.

— chi ri'... chi ri'... ja k'a ti ri'jilaj ch'uu' xub'iixaaj ja jutn ti b'iix ri':

Ti ixtan ja qas ki'koteemaal apalaj

K'o jun ti q'ojmab'al pan aak'u'x,

K'o jun ixkon q'a' ja tzuuj okinaq

pan aak'u'x.

taq'ojmaaj, taq'ojmaaj ja ti q'ojoom

chi re jar aq'ojmaab'aal k'in

katki'kot ruuk'iin ja q'ojoom.

Ja Nik'te' xrak'aaxaaj ja xq'ijlo'n rixiin pa ya' k'in qas xki'kooti.

Qas k'a pa chololon b'ooniil xyaa' wi' ja ti q'apooj, k'in xqaaj to ja nawaalii' rixin q'ojmaaneem k'in rixin ki'koteemaal k'in keewa' xkib'ij chi re ri':

— Katojo' quk'iin, rumaal chi jun itzan q'anij ma utz wi' ja x ata b'iis xtuub'an. K'a ja k'a ari' xkeek'am eel pa keek'u'x k'in xb'ekiya'a' chi ruuwach ja sanik chee' k'in keewa' xkib'lj chi re ja chee' ri'.

— ach'alaxik chee', katsiloob'i, tasiloob'ij jab'elilaj chee', taq'ijij k'a riij ja Nik'te' chi utz k'a nuuya' kaan ja b'iis k'in xtalax chik ta jutiij ruk'iin ja ki'koteemaal.

Ja k'a toq xrak'aaxaaj ja chee' ja xb'iix chi re qas ajninaq xeqa'j to ja ruuq'a' k'in xuumaj xajooj, xuuk'am ja ruuq'a' ja Nik'te' k'in keewa' xb'ij chi re ri'.

— Nik'te' xinwak'aaxaaj ja b'iis naab'an, ja k'a nuuk'u'x inin qas xb'ison qaaj, ronojeel ja naab'an ma utz ta, ma utz ta k'a nqatz'iila' ja qab'eyoomaal, xche'xi ja Nik'te'.

Xe' ak'axaxi ja chee' k'in jar ixtan kumaal jar ati't mama' toq xetzijooni, chi riij k'a awa' tziiij xkeeb'an xalaxi ja q'ojom chee'.

Ja Nik'te' qas xno'j chi re ja ki'koteemaal, qas xno'j chi re jab'elilaj taq qulaaj k'in qas xki'kooti.

Konojeel k'a ja nawaalii' rixin maya' b'ajnikiil qas neki'kooti. Ja Nik'te' nuq'ojoomaaj ja jun ti b'iix ri'.

Ti q'ojoom, ti q'ojoom qas ti ixkon q'a' atz'ajtiik kumaal ja taq tzuuj, qas at ti jab'el k'in xa juun ab'anoon, ¿naq natq'ajoman chi re ja ruq'ojmab'al? jar itan ja nq'ojmaani ja ti q'ojoom.

Q'ojmab'al, ti jab'el q'ojmab'al, ja ti nuq'ojmab'al xnaqowi jar aak'u'x jab'elilaj chee', jab'elilaj chee', ja b'aar k'o wi' jar aak'u'x chi ri' k'o wi' ja ti nuq'oojoom.

Perepaq ta chee', perepaq taq chee', qas ninb'ison ewumaal k'in chaqajaa' ninki'kooti, toq nchap jar ache'aal qas ninruxupupuuj jani' jun nimalaj iiq'

|| JAR EE OXI' TAQ JUUT

K'o oxi' taq juut qas neki'kooti xeb'eqaaj chi ruuchii' ja loq'olaj ya', qas nkeetz'at ja tzayilaj ya'. Qas neki'kooti, xakak'axaj k'a ja ruub'iix ja loq'olaj palow.

— ¡Qas taq ki'iil ja b'iix! — keeri' xkib'iij k'in laj xkelesaj rachib'al ja b'iix!

K'o k'a juun chi ke keewa' xb'iij ri':

—qak'oto' jun jul chi paam ja sanayi', k'a ja k'a ari' xtiqaxuupuuj, nk'utun ruuqul k'in nqaab'an q'ojoom chi re. Xer waari q'anij ma k'o ta xok wi' ja xkeeb'an rumaal chi ma k'o ruuqul neeli toq nkixuupuuj.

Ja mataq'tami' xb'eeqaaj k'a chi tz'ajtiik ja juut. Xkib'ij k'a chi re ja mataq'tami' chi nuxuupij ja ruxulaa' juyu'.

— jar ajaa' nkowiini — xech'e ja taq juut. Q'anij k'a ma xelta wi' ja ruuqul ja nkaajo' nk'aaxaaj.

Qas xkeetij kichojq'aaq' jar ee oxi' juut chi ruk'ojtiik chik jun jul pa sanayi'. Qas nkajob'eej chi nkak'axajta ruuqul jun qulaaj.

— katxupun chik jutij — xech'e chi re ja mataq'tami'. k'in xupun chik jutij ja mataq'tami', q'anij k'a xno'ji ja jul chi re ya', xa k'a rumaal ari' q'anij ma xa k'axax ta wi' ja qulaaj ja nkaajo' nkak'aaxaaj ja taq juut.

— ¿ja k'a wi nqaab'an jun jul chi ruuwach ja jun aab'aj ri' xech'e...?
Xupun chik jutij ja mataq'tami' k'in q'anij ma xelta wi' ja qulaaj.

Ja k'a ja k'a ari' ja taq juut xkeech'ob' chi nkeeb'an k'iyilaj jul chi ruuwach jar aab'aj, chi utz k'a ja mataq'tami' nuxupuj chik jutij.

Wuquu' jul k'a xkeek'ot, k'in xuxuupuuj ja mataq'tami' ... ¿k'a ja k'a ari' xel jun qulaaj!

Ja k'a toq qas rumajoon xupuuneem ja mataq'tami' qas neki'kooti ja taq juut chi riij ja jul kik'otoon, keeri' k'a xkeeb'an chi re ja ruwinaqarisaxiik jar oxi' ruuqul q'ojoom.

Xer waari' xa oxi' ja qulaaj ja xkiwinaqarisaaq rumaal chi xa ee oxi' ja je'ee'. ¿naq k'a nkeeb'an ari' ja wi nkijl to'oneem, k'a ja k'a ari' xekisiik'iin ja taq wukchikop, k'in ja nimalaj ch'uu' chi utz nkeek'aq kii' pa ruuwi' ja julee' taq jul kik'otoon. Qas k'a nkaajo' nkiwinaqarisaaq julee' ruuqul q'ojoom chik.

Ja k'iq'oojoom ja taq chikop xa xkeeb'an ruk'iin ja ruuqul palow, ja k'a toq xkak'aaxaaj ja ruq'oojoom ja palow k'in chikop qas ajninaq xepeeti ja taq jisach'uu', xa k'a juunaam ruuwach ja q'ojmaaneem, xb'eeqaaq ja k'iq'ojmaaneem pa jun peraj palow chik k'in chaqajaa' xkiwinaqarisaaq ja xuul.

ja k'a winaqii' toq xkak'aaxaaj ja q'ojoom qas xech'ob'on chi riij k'in keewa' xkib'iij ri':

— Jar aajaaw xqaaq chi ruuwach uleew k'in xa pach'a'ooj oj k'o wi' xuqurila'

Ja q'ojoom qas xuuyaq keek'u'x ja winaq, ja winaq xkeeya' kan ja ch'a'ooj toq xkak'aaxaaj ruuqul ja q'ojoom k'in xkeemaj saamaaj chi ruuwach uleew, qas k'a chaqa b'aar ta xelto wi' kotz'ij qas utz rusamajiik xkeeb'an ja ruuwach uleew, konojel aachi'aa' k'a k'in ixoqii' xetz'ajooni, xkeek'ot ruuwach taq achinaq k'in qas xeb'ixaani

Qas k'a xq'aax keek'u'x ja winaqii'.

- ¿naq k'a ja nojk'asb'aani? ¿naq k'a nqaatij? —keeri' xkib'iij chi kab'il taq kii'.
- Xkeech'ob' k'a chi nekikamisaj taq chikop k'in nkeetij ja kich'aakul, xer waari' ma xkajob'ej ta ja chikop.

Xqaaj k'a keewi' ja winaqii' ja xkeech'ob' ja taq chikop:

— ixix xixya'owi ja kikoteemaal chi qe. Xeeya' ruuqul qaq'oojoom. Kaamik ma kixqakamisaaj k'in ma kixqaatij.

K'a ja k'a ari' xetzijooni ja taq chee'. Ja rukuneel taq riikiil k'in muuniil xkeesuj kii' chi jaari' ja nkitzuqb'ej kii' ja winaqii'. Qas k'a xeki'kooti jar aachi'aa' k'in ixoqqi', xa k'a rumaal ari' qas ki'koteemaal xek'eje', k'in q'anij ma xkeeya' kan ta rusamajixiik ja juyu' taq'aaj.

Xar waari' qas xq'aax keek'u'x ta winaqii'. Xkaajo' xkeek'am eel ja q'aaq' k'in xkaajo' xeb'e chik pa ch'a'ooj.

K'a ja k'a ari' qas ki'iil ja xyataji pa kik'asleemaal: rumaal chi ja winaqii' toq laj xkaajo' xemeloj pa ch'a'ooj ma keeri' chik ta ja kinaa'ooj jani' jar ojeer, rumaal chi toq xkeema b'iix qas xkeemol ja b'iix rixin jun peraj ya', k'ixiin taq chikopaa' k'in rixin juyu' taq'aaj.

Qas maxko' rutziil ja loq'olaj b'iix xkeeb'an, rumaal chi xqaaj to ja b'iix rixin kaaj k'in xa juun xuub'an ruk'iin ja b'iix rixin ruuwach uleew k'in xb'eqaaji ja b'aar k'o wi' ja rusaqil ch'uumiil k'in q'anij xkeetzij ja ruuwach kaaj.

K'a ja k'a ari' xqaaj to jar Aajaaw chi ruuwach uleew, xuuk'am eel ja b'iix chi runik'ajl kaaj.

Ja q'ojoom rixin kaaj k'in rixin ruuwach uleew qas xuchijkaj rii' chi ruuwach uleew k'in ma xech'ojin chik ta wi' ja winaq.

¡xa k'a juun xuub'an ja loq'olaj kaaj!

Ja k'a nkeechol jar ati't mama' chi jar oxi' taq ri'jaa' ja qas nraq'pujin kisimaachii' ja kani' ja taq ch'uumiil par rixikin jar Aajaaw ee k'o wi' k'in ee je'ee' ari' ee oxi' taq juut.